ROBERT L. HEILBRONER

Filozofii lucrurilor pământești

VIEȚILE
EPOCILE
ȘI
DOCTRINELE
MARILOR
ECONOMIȘTI

PREFAȚĂ LA EDIȚIA A ȘASEA*

Aceasta este cea de-a șasea ediție, revizuită, a unei cărți pe care am oferit-o publicului cu treizeci și patru de ani în urmă și care, astfel, ajunge acum să numere mai mulți ani decât aveam eu pe vremea când am scris-o. Dată fiind această longevitate cu totul neașteptată a unei încercări riscante pe care am întreprins-o pe când eram încă student, îmi iau îngăduința de a povesti pe scurt preliminariile ei, înainte de a spune câteva cuvinte privitor la schimbările operate în ediția de față.

Pe vremea studenției mele de la începutul anilor '50, îmi câștigam existența prin colaborări externe la diverse publicații, care erau uneori, ca profil, foarte departe de problematica economică. Ca urmare a nu mai știu căreia dintre aceste colaborări ale mele, Joseph Barnes, redactor principal la Editura Simon & Schuster, m-a invitat odată să luăm masa împreună pentru a discuta cu acest prilej despre diverse proiecte editoriale. Nici una din sugestiile mele nu i s-a părut foarte inspirată și am simțit cum mă cuprinde dezolarea când mi-am dat seama, în clipa în care chelnerul venea cu salata, că această primă masă pe care o luam cu un editor avea să se încheie, probabil, fără un contract pentru mine. Barnes însă nu s-a lăsat atât de ușor descurajat. A început să-mi pună întrebări despre ce studiam la *New School for Social Research* și așa m-am pomenit vorbindu-i cu entuziasm despre un fascinant seminar Adam Smith pe care îl făceam sub

* 1986. *(N. t.)*

îndrumarea inspirată a lui Adolph Lowe, la a cărui personalitate voi reveni în partea finală a cărții de față. Înainte de a ni se fi servit desertul, știam amândoi că mi-am găsit subiectul. După următoarea ședință de seminar m-am grăbit să-i comunic profesorului Lowe hotărârea mea de a scrie o istorie a evoluției gândirii economice.

Lowe, care era întruchiparea seriozității și temeiniciei științifice germane, a fost de-a dreptul consternat. „Nu poți face așa ceva!", fu sentința inatacabilă a maestrului. Eu însă aveam convingerea fermă că pot — convingere, cum am mai spus-o cu un alt prilej, născută din acel amestec de încredere și de ignoranță, caracteristic pentru vârsta studenției. În răgazurile pe care ni le lăsau orele de studiu la facultate și colaborările externe la publicații, am redactat primele trei capitole pe care, nu fără o oarecare teamă, le-am înfățișat profesorului Lowe. Este dătător de seamă pentru acest om remarcabil (care și acum, trecut de nouăzeci de ani, rămâne criticul meu cel mai plin de căldură, dar și cel mai sever) că, după ce a parcurs textul, mi-a spus „*Trebuie neapărat* s-o faci!" Drept care am făcut-o, ajutat de dânsul.

După ce am terminat de scris cartea, s-a pus problema de a-i găsi un titlu. Sintagma „economie-politică" știam că înseamnă moarte pe rafturile librăriilor, așa că am început să-mi scotocesc creierii căutând altceva în loc. S-a întâmplat atunci să survină o a doua invitație la masă, de astă dată din partea lui Frederick Lewis Allen, editorul revistei *Harper's*, pentru care scrisesem un număr de articole și care-mi arătase o excepțională bunăvoință și mă ajutase mult. I-am spus ce mă frământă și că mă gândeam să pun cărții titlul *The Money Philosophers* (Filozofii banului), deși simțeam că „money" nu e tocmai cuvântul potrivit. „Vrei să zici « worldly »" (« ai lucrurilor pământești » — *n.t.*)", remarcă dânsul. La care am exclamat: „Plătesc eu consumația!"

Pe editorii mei titlul acesta nu i-a încântat la fel de mult ca pe mine, iar după ce, spre surprinderea generală, cartea

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

a început să se vândă, mi-au sugerat să-l schimbăm în „Marii economiști". Noroc că nu s-a dat curs acestei sugestii. Ei se temeau, probabil, că publicul nu va pricepe cum trebuie cuvântul „worldly" (pământesc, profan — *n.t.*) — și fapt e că de vreo mie de ori în lucrări scrise făcute de studenți l-am găsit stâlcit în „wordly"* — ori anticipau anume dificultăți cum a fost următoarea, despre care am aflat mulți ani mai târziu: un student a venit la librăria colegiului unde învăța și a cerut să vadă o carte la care nu reținuse numele autorului dar care, după câte-și amintea el, avea ciudatul titlul „A World Full of Lobsters" (O lume plină de homari — *n. t*).

În decursul anilor, *Filozofii lucrurilor pământești* s-a vândut în mai multe exemplare decât mi-aș fi închipuit că e posibil, și, din câte mi s-a spus, ar fi ademenit zeci de mii de victime de bună-credință să urmeze cursuri de economie. N-am cum să-i despăgubesc pe cei ce vor fi avut de pătimit de pe urma acestei căderi în ispită, în schimb am aflat cu plăcere de la un număr de economiști că interesul lor pentru acest domeniu a fost stârnit inițial de viziunea oferită asupra lui de cartea de față. A fost pentru mine un motiv de mare satisfacție.

Ediția de față diferă de cele precedente sub trei aspecte. Primul e că, și de astă dată, recitirea paginilor ei mi-a permis să corectez erori dintre cele ce se strecoară inevitabil în manuscrise sau sunt depistate prin cercetări ulterioare publicării lor. Am folosit acest prilej și pentru a opera unele modificări de accent și de interpretare prin prisma evoluției propriilor mele vederi în materie. E vorba de schimbări mici, sesizabile, probabil, doar de specialiștii domeniului, și nu atât de însemnate în fondul lor încât să îndreptățească o nouă ediție.

---

* Formă incorectă pentru „wordy" — prolix. (*N. t.*)

O a doua schimbare e însă mai importantă. La prima apariție a cărții, John Kenneth Galbraith a întâmpinat-o cu o recenzie extrem de generoasă, dar a deplâns totodată două lipsuri ale ei. Prima era absența oricărei mențiuni despre Alfred Marshall, marele economist victorian. Această omisiune a fost remediată prompt. A doua era inexistența notelor de subsol, pe care le evitasem de teamă să nu-i sperie pe cititori. Galbraith avea dreptate și în acest al doilea punct, la fel ca în primul, dar am pregetat să modific un nivel de prezentare ce câștigase adeziunea publicului. Cu toate acestea, m-a frământat multă vreme această absență a referințelor de sprijin, și iată că în ediția de față mi-am potolit remușcările atașând o listă de note la sfârșitul volumului*. Trebuie să mai adaug aici că fișele de studiu pe baza cărora am scris textul inițial dispăruseră de multă vreme, astfel încât sursele au trebuit să fie reconstituite parte din memorie, iar parte grație competenței și străduinței asidue ale doctorului Jaspal Chatha, căruia îi sunt foarte îndatorat. În câteva locuri, eforturile de reconstituire au eșuat, lucru semnalat în notele respective.

Cel mai important imbold pentru această ediție revizuită l-a constituit dorința de a reconsidera problematica ultimelor capitole. Anterior, expusesem în ele marile viziuni, speranțe și temeri ale economiștilor contemporani. Cum aveam să constat însă în răstimpul celor cinci ediții precedente, nici una dintre aceste pronosticări generale nu s-a prea adeverit, ceea ce dovedește atât caracterul schimbător al realității instituționale a sistemului, cât și neputința științei economice contemporane de a oferi o evaluare convingătoare sau durabilă a logicii economice a situației noastre istorice actuale.

---

* Întrucât majoritatea lucrărilor și publicațiilor din aceste note sunt inaccesibile cititorului de la noi, nu am socotit utilă păstrarea lor în versiunea românească. (*N. t.*)

În loc de a încerca un nou scenariu al viitorului, am decis să modific ultimele capitole în așa fel încât accentul să cadă pe natura însăși a cercetării economice. Sper că această deplasare de accent îi va interesa pe cititori, îndemnându-i să gândească știința economică în termenii unei forme de investigație socială ce merge și mai adânc decât narațiunile dramatice ale gânditorilor prezentați în această carte. Cercetarea economică reprezintă un capitol cu o pondere tot mai mare în istoria străduinței omului de a se înțelege pe sine, dar un capitol ce nu se poate totuși autonomiza integral. Fascinația ultimă a filozofării economice se datorează faptului că dedesubtul analizelor sale complexe privind câștigurile și pierderile se ascund drame situate și mai în profunzime — interacțiuni de ordin moral, dispute în jurul puterii și, la un nivel foarte adânc, tensiunile ultime din liantul social. Poate că lucrul cel mai uimitor din istoria gândirii economice este că de obicei nici autorii și nici oamenii cărora li se adresează nu sunt conștienți de aceste aspecte fundamentale ale cercetării în care sunt angajați.

Toate acestea însă rămân a fi demonstrate. Aș vrea să închei aceste foarte personale însemnări introductive mulțumind cititorilor mei, îndeosebi studenților și cadrelor didactice care s-au ostenit să-mi trimită note cu corecturi, cu opinii defavorabile sau favorabile, toate la fel de bine venite; și exprimându-mi speranța că *Filozofii lucrurilor pământești* va continua să deschidă perspectiva gândirii economice atât cititorilor ce urmează să devină pescuitori de homari sau editori, cât și acelora, mai temerari, care se vor încumeta să se facă economiști.

ROBERT L. HEILBRONER

Bridgehampton, N. Y.
vara lui 1986

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I

INTRODUCERE

Cartea de față vorbește despre o mână de oameni care și-au câștigat faima într-un mod în aparență inexplicabil. Dacă ar fi să ne luăm după manualele de istorie, ar trebui să-i socotim niște nulități: n-au comandat oștiri, n-au trimis oameni la moarte, n-au domnit peste imperii, n-au participat decât prea puțin la adoptarea de hotărâri istorice. Unii dintre ei și-au dobândit un renume, dar nici unul n-a ajuns vreodată erou național; unii au fost blamați fără menajamente, dar nici unul n-a fost chiar o pacoste națională. Cu toate acestea, ceea ce au făcut ei s-a dovedit a fi mai decisiv pentru istorie decât multe dintre actele unor oameni de stat aureolați de glorie, a produs adesea perturbări mai profunde decât acțiunile oștirilor înăuntrul sau în afara țării, a avut efecte pozitive sau negative mai mari decât edictele unor regi sau parlamente. Ei au modelat și au influențat gândirea oamenilor.

Și cum cel ce pune stăpânire pe gândirea unui om dobândește o putere mai mare chiar decât cea pe care o dau paloșul sau sceptrul, oamenii aceștia au modelat și influențat lumea. Dintre ei, puțini au mișcat vreodată un deget în planul acțiunii; au lucrat, în principal, așa cum fac învățații — în tăcere, discret și fără a lua prea mult aminte la ceea ce oamenii din jur spuneau despre ei. Au lăsat în urma lor imperii năruite și continente răvășite; au consolidat ori subminat regimuri politice; au ridicat o clasă socială împotriva alteia și chiar o națiune împotriva alteia — nu pentru că ar fi ur-

zit niște planuri malefice, ci datorită puterii extraordinare a ideilor lor.

Cine au fost acești oameni? Îi cunoaștem sub denumirea de Marii Economiști. Dar e ciudat cât de puține lucruri știm despre ei. Te-ai fi așteptat ca într-o lume răscolită de probleme economice, într-o lume preocupată neîncetat de afaceri și în care se discută fără răgaz despre chestiuni economice, marii economiști să fie la fel de cunoscuți publicului ca marii filozofi sau marii oameni de stat. Când colo, nu sunt decât niște figuri fantomatice din trecut, iar lucrurile pe care ei le-au dezbătut cu atâta însuflețire sunt privite azi cu un fel de reticență distantă. Desigur, se spune, știința economică e un lucru important, numai că este rece și dificilă, încât e mai bine să fie lăsată în seama celor ce se simt la ei acasă în sferele abstruse ale gândirii.

Nimic mai greșit decât această mentalitate. Un om care își închipuie că economia politică este ceva rezervat unor profesori uită că e vorba de o știință care i-a trimis pe oameni pe baricade. Un om care se uită printr-un manual de economie și trage concluzia că e o știința plicticoasă este aidoma celui care, după ce a citit un manual elementar de logistică, ar conchide că arta militară nu poate fi decât ceva cum nu se poate mai searbăd.

Nu, marii economiști au desfășurat o investigație incitantă — și primejdioasă — cum sunt puține altele. Ideile dezvoltate de ei, spre deosebire de cele ale marilor filozofi, au produs efecte adânci în viața noastră de zi cu zi; experimentele preconizate de ei nu puteau fi efectuate, precum cele ale naturaliștilor, în spațiile izolate ale laboratoarelor. Concepțiile marilor economiști erau de natură să zguduie lumea, iar greșelile lor au echivalat uneori cu veritabile calamități.

„Ideile economiștilor și ale filozofilor politici," — scrie undeva lordul Keynes, el însuși un mare economist — „atât cele corecte cât și cele greșite, sunt mai puternice decât se

crede de obicei. Aș merge până la a spune că ele sunt principiul cârmuitor al lumii. Oamenii de acțiune care își închipuie că nu se află sub nici un fel de înrâurire intelectuală sunt de regulă sclavii vreunui economist defunct. Nebuni învestiți cu autoritate, care aud chemări din văzduh, își trag delirul din vreun pseudosavant de dată recentă. Nu mă îndoiesc că puterea grupurilor închegate în jurul unor interese egoiste este mult exagerată în comparație cu ascendentul crescând pe care-l dobândesc ideile."

De bună seamă, nu toți economiștii au fost niște titani. Mii de truditori ai branșei au scris texte, unele dintre ele adevărate monumente de plictiseală, și au stăruit asupra câte unui amănunt cu o tenacitate de scolast medieval. Dacă în prezent știința economică și-a cam pierdut strălucirea și dacă adesea îi lipsește simțul marii aventuri, de vină nu sunt decât cei ce o practică. Pentru că marii economiști n-au fost niște pedanți intelectuali. Subiectul meditațiilor lor era lumea în întregul ei pe care au zugrăvit-o în felurite atitudini cutezătoare — mânioasă, deznădăjduită ori animată de speranță. Infiltrarea pe nesimțite a opiniilor lor eretice în sfera simțului comun și demascarea acestuia de către ei ca fiind identic cu superstiția echivalează, în fapt, cu edificarea treptată a arhitecturii intelectuale pe care se sprijină o bună parte a vieții contemporane.

Un grup mai ciudat de oameni — mai puțin destinat, în aparență, să remodeleze lumea — ar fi greu de închipuit.

Găsim printre ei un filozof și un smintit, un cleric și un agent de bursă, un revoluționar și un nobil, un estet, un sceptic și un vagabond. Erau de naționalități diverse, aveau moduri de viață și temperamente extrem de diferite. Unii erau sclipitori, alții plicticoși, unii erau fermecători, alții insuportabili. Cel puțin trei dintre ei au izbutit să facă avere, dat tot atâția n-au izbutit niciodată s-o scoată la capăt când era vorba de administrarea bugetului propriu. Doi au fost

eminenți oameni de afaceri, unul n-a ajuns niciodată mai mult decât un negustor ambulant, iar un altul și-a prăpădit averea.

Viziunile lor despre lume au fost la fel de diferite ca și averile de care au dispus — n-au existat gânditori mai cârcotași decât ei. Unul a pledat tot timpul vieții pentru drepturile femeilor; un altul a susținut că femeile sunt evident inferioare bărbaților. Unul a susținut despre gentlemeni că nu sunt decât niște barbari travestiți, în timp ce un altul i-a socotit sălbatici pe cei ce nu erau gentlemeni. Unul dintre ei — care era foarte bogat — a cerut abolirea deosebirilor de avere; un altul — destul de sărac — dezaproba acțiunile filantropice. Mai mulți au fost de părere că lumea în care trăiau, cu toate neajunsurile ei, este cea mai bună dintre lumile posibile; alții, în schimb, și-au închinat viața demonstrării tezei opuse.

Toți au scris cărți, dar o bibliotecă mai pestriță nu s-a pomenit nicicând. Unul sau doi au scris cărți de mare succes, care au ajuns până și în colibele de lut din Asia; alții au trebuit să-și finanțeze singuri tipărirea scrierilor lor obscure, iar ca audiență n-au depășit un cerc extrem de îngust. Câțiva au scris într-un limbaj ce a electrizat milioane de oameni; alții — la fel de importanți pentru destinele lumii — au scris într-o manieră cum nu se poate mai îmbâcsită.

După cum se vede, liantul grupului nu l-au constituit nici personalitățile, nici biografiile, nici înclinațiile și nici măcar ideile. Numitorul comun a fost altul: curiozitatea. Pe toți i-a fascinat lumea din jurul lor, complexitatea ei și aparenta ei dezordine, cruzimea deghizată atât de frecvent, în cumsecădenie și succesul de care, la fel de frecvent, era inconștientă. Pe toți i-a pasionat să studieze comportamentul semenilor lor, mai întâi ca producători de avuție materială, iar apoi ca inși ce se îmbulzesc bezmetic să apuce pentru ei o parte din aceasta.

S-ar cădea, pe acest temei, să-i numim filozofi ai lucrurilor pământești, pentru că s-au străduit să cuprindă într-o viziune filozofică cea mai pământească dintre îndeletnicirile omului — râvna pentru bunuri materiale. Poate că nu e genul cel mai elevat de filozofie, dar cu siguranță că unul mai incitant sau mai important nu există. Cui i-ar fi trecut prin cap să caute Ordine și Finalitate într-o familie de săraci sau la un speculator înspăimântat de spectrul ruinării, ori să încerce să descopere Legi și Principii în forfota străzii sau în zâmbetul adresat de un zarzavagiu clienților săi? Or, marii economiști erau încredințați că tocmai din astfel de fire aparent fără legătură se putea țese o unică tapiserie, că de la o distanță suficient de mare putea fi detectată în viermuiala lumii o mișcare ordonată, iar în tumultul vieții cotidiene putea fi deslușită o armonie.

O credință aproape fantastică, într-adevăr! Dar, oricât de uimitor ar părea, ea s-a dovedit îndreptățită. Din clipa în care economiștii și-au etalat în fața contemporanilor schemele lor abstracte, insul pauper și speculatorul, zarzavagiul și gloata străzii încetară să mai fie niște actori întâmplători adunați în mod inexplicabil pe o scenă; s-a putut înțelege acum că fiecare dintre ei juca un rol fericit sau nu, dar esențial în desfășurarea de ansamblu a dramei umane. În urma efortului de gândire depus de economiști, ceea ce până atunci păruse o harababură sau o lume haotică deveni o societate ordonată, cu o istorie coerentă.

Această căutare a ordinii și rosturilor istoriei sociale formează miezul științei economice. Ea va constitui, așadar, tema centrală a acestei cărți. În cele ce urmează nu vom călători în lumea principiilor, ci în lumea ideilor care au modelat istoria. În drumul nostru vom întâlni nu numai pedagogi, ci și o mulțime de pauperi și de speculatori, ruinați sau triumfători, gloate de tot felul, iar ici și colo chiar și câte un băcan. Vom coborî în trecut pentru a descoperi rădăcinile propriei noastre societăți în puzderia de struc-

turi sociale detectate de marii economiști și, făcând acest lucru, vom avea prilejul să-i cunoaștem pe înșiși marii economiști — nu doar pentru că personalitățile lor sunt adesea foarte pitorești, ci pentru că ideile lor le poartă amprenta.

Ar fi comod dacă am putea începe de-a dreptul cu primul dintre marii economiști — Adam Smith. Dar el a trăit pe vremea Revoluției americane și nu se poate să nu ne întrebăm cum se face că până în acel moment, în răstimpul celor șase mii de ani de istorie scrisă, nu s-a ivit nici un filozof *al lucrurilor pământești* care să domine scena. Ciudat, într-adevăr: omul s-a confruntat cu problema economică mult înainte de epoca faraonilor, iar în decursul secolelor scurse de atunci s-au ivit o mulțime de filozofi, o și mai mare mulțime de oameni de știință, de gânditori politici, istorici, artiști, și o puzderie de oameni de stat. De ce, oare, nici un economist?

Va trebui să consacrăm un capitol aflării răspunsului la această întrebare. Înainte de a sonda natura unei lumi ce a precedat-o pe a noastră și a durat mai mult decât aceasta — a unei lumi în care economistul ar fi fost nu doar o figură de prisos, ci una de-a dreptul imposibilă — n-avem cum să așezăm decorurile pe scena în care marii economiști urmează să evolueze. Ne vom concentra atenția îndeosebi asupra micului grup de oameni care au trăit în ultimele două secole. Înainte de asta însă trebuie să înțelegem lumea care a precedat intrarea lor în scenă și să luăm neapărat aminte la faptul că acea lume anterioară a dat naștere epocii moderne — epocii economiștilor — în tumultul și chinurile unei revoluții de amploare.

II

REVOLUȚIA ECONOMICĂ

De când a coborât din copac, omul s-a confruntat cu problema supraviețuirii nu ca individ izolat ci ca membru al unui grup social. Existența sa neîntreruptă e o dovadă a faptului că a făcut față problemei ce i se punea; după cum, pe de altă parte, dăinuirea neîntreruptă a lipsurilor și mizeriei e o dovadă că soluția pe care a găsit-o n-a fost, în cel mai bun caz, decât una parțială.

Ar fi însă nedrept să i se reproșeze prea aspru că nu a reușit să creeze raiul pe pământ. Căci nu-i lucru ușor să-ți poți asigura traiul pe suprafața acestei planete. Abia dacă ne mai putem imagina astăzi de câte eforturi a fost nevoie pentru domesticirea primelor animale, pentru descoperirea semințelor de plante și punerea lor sub brazdă, pentru prelucrarea primelor minereuri. Omul a izbutit, de bine de rău, să supraviețuiască numai datorită faptului că este o ființă socialmente cooperantă.

Dar tocmai faptul că depindea într-o asemenea măsură de semenii săi a făcut ca problema supraviețuirii să fie pentru om de o dificultate neînchipuită. Căci omul nu e o furnică, înzestrată din capul locului cu o garnitură înnăscută de instincte sociale. Dimpotrivă, el pare să fi fost hărăzit cu o fire egocentrică. În timp ce fizicul său relativ slab îl silește să caute să coopereze, impulsurile sale lăuntrice pun mereu în pericol solidaritatea cu ceilalți membri ai societății.

În societatea primitivă mediul natural însuși ține în frâu conflictul dintre egocentrism și cooperare; când o comunitate umană se confruntă cu spectrul foametei, cum este cazul

la eschimoși, simpla nevoie de a supraviețui îi împinge pe membrii ei să coopereze în munca de zi cu zi. În condiții mai puțin vitrege, ne spun antropologii, oamenii își îndeplinesc îndatoririle curente călăuzindu-se în mod riguros după normele universal acceptate ale rudeniei și reciprocității: în fermecătoarea ei carte despre boșimanii din Africa, Elizabeth Marshall Thomas descrie cum carnea unei antilope vânate este împărțită între rude și între rude ale rudelor, astfel că, în cele din urmă, „nimeni nu mănâncă mai mult decât un altul". Dar într-o comunitate avansată nu mai este prezentă această presiune tangibilă a mediului sau această țesătură de obligații sociale. Atunci când oamenii nu mai muncesc cot la cot exclusiv pentru a supraviețui — și cu atât mai mult când două treimi din populație nu atinge niciodată cu mâna pământul, nu coboară în mine, nu ridică o cărămidă ori poate că nici nu intră vreodată într-o fabrică — sau când obligațiile de rudenie au devenit ca și inexistente, perpetuarea animalului uman devine o izbândă socială remarcabilă.

Remarcabilă, într-adevăr, căci existența societății atârnă de un fir de păr. O comunitate modernă este amenințată de nenumărate primejdii: dacă agricultorii n-ar cultiva suficiente cereale, dacă lucrătorilor de la căile ferate le-ar veni într-o bună zi ideea să se facă contabili, sau contabililor li s-ar năzări să preia ei munca feroviarilor dacă un număr insuficient de oameni și-ar oferi serviciile ca mineri, laminoriști sau ingineri — într-un cuvânt, dacă vreuna din puzderia de ocupații interdependente câte există într-o societate ar înceta să mai fie îndeplinită, în viața industrială s-ar produce o teribilă dezorganizare. În fiecare zi, comunitatea se confruntă cu posibilitatea destrămării — nu ca efect al unor forțe ale naturii, ci în virtutea caracterului imprevizibil al însești acțiunilor umane.

În decursul secolelor, omul a găsit doar trei modalități de a preveni o asemenea calamitate.

El și-a asigurat continuitatea organizând societatea în jurul tradiției, transmițând funcțiile variate și necesare din generație în generație, prin datini și cutume: fiul îi urma tatălui, ceea ce făcea ca structura să se perpetueze. În Egiptul antic, spune Adam Smith, „fiecare bărbat era obligat de un principiu al religiei să preia ocupația tatălui său, iar schimbarea acesteia cu o alta ar fi fost socotită drept cel mai oribil sacrilegiu". Tot așa în India, până nu demult, anumite ocupații erau prin tradiție rezervate unor caste; de fapt, într-o bună parte a lumii neindustrializate, ocupația fiecăruia este predeterminată prin naștere.

Problema poate fi rezolvată și altfel. Societatea poate folosi biciul cârmuirii autoritare pentru a asigura îndeplinirea corespunzătoare a diferitelor funcții. Piramidele Egiptului antic n-au fost ridicate din inițiativa vreunui antreprenor, după cum nici cincinalele Uniunii Sovietice nu s-au realizat urmând vreo datină străbună sau prin jocul unor interese individuale. Atât Rusia cât și Egiptul antic sunt societăți autoritare; lăsând la o parte aspectul politic, ele și-au asigurat supraviețuirea *economică* prin ucazuri ale unei autorități și prin sancțiunile stabilite de această autoritate supremă.

Timp de foarte multe secole, omul a aplicat la problema supraviețuirii una sau alta din aceste două soluții. Și atâta timp cât problema a fost tratată în temeiul autorității sau al ucazului, ea nu a dat naștere nicăieri acelui domeniu de studii specializat numit „economie politică". Deși istoria a cunoscut societăți uimitor de diversificate sub aspectul vieții economice, deși aceste societăți au glorificat regi și comisari, au folosit în chip de bani cod afumat sau uriașe lespezi de piatră, au realizat repartiția bunurilor după cele mai simple scheme comuniste sau după ritualuri dintre cele mai rafinate, cât timp funcționau după cutume sau la poruncă, nu aveau nevoie de economiști care să le deslușească mecanis-

mul. De teologi, de teoreticieni politici, de oameni de stat, de filozofi, de istorici — da; de economiști însă, oricât de ciudat ar putea să pară, nu.

Pentru ca să apară economiștii, trebuia să fie mai întâi inventată o a treia soluție la problema supraviețuirii. Trebuia să se ivească o uimitoare înjghebare în cadrul căreia societatea își asigura propria perpetuare oferind posibilitatea fiecărui individ să facă exact ceea ce găsește de cuviință — cu condiția doar de a se conforma unei reguli de bază. Înjghebarea s-a numit „sistemul pieței" iar amintita regulă era de o simplitate dezolantă: fiecare să facă ceea ce e cel mai avantajos pentru el sub aspect pecuniar. În sistemul pieței, nu puterea tradiției și nici biciul autorității, ci ispita câștigului îl îndeamnă pe fiecare să-și îndeplinească funcția socială. Dar, deși fiecare este liber să se îndrepte încotro îl împinge flerul său achizitiv, jocul combinat al intereselor personale face să se realizeze funcțiile necesare ale societății.

Această soluție paradoxală, subtilă și plină de dificultăți a problemei supraviețuirii este cea care a creat nevoia de economiști. Căci, spre deosebire de evidența simplă a cutumei sau a ucazului, nu era deloc evident că dacă fiecare individ e preocupat doar de propriul său câștig, societatea va putea în fapt să dăinuie. Nu era nicidecum evident că toate muncile de care societatea avea nevoie, nu doar cele agreabile ci și cele dezagreabile, vor fi făcute în condițiile când lumea nu mai este cârmuită de cutumă și de ucazuri. Cine putea spune unde avea să ajungă o societate care nu se mai supunea poruncilor unui cârmuitor?

Cei care au purces la dezlegarea acestei enigme au fost economiștii. Numai că înainte ca ideea sistemului de piață să se fi impus în sfera vieții practice, enigma pe care ei urmau s-o dezlege nu avea încă realitate. Or, până acum câteva secole, oamenii nu erau defel siguri că sistemul de piață trebuia privit fără suspiciune, dezgust și neîncredere. Lu-

mea se mișcase timp de secole pe făgașul comod al tradiției și al ordinului; pentru ca această siguranță să fie abandonată în favoarea mecanismului dubios și abscons al sistemului de piață, a fost nevoie de o adevărată revoluție.

A fost revoluția cea mai importantă, pentru nașterea societății moderne, din câte au avut loc vreodată, o revoluție care a adus cu sine bulversări mai radicale decât cele produse de Revoluția franceză, de cea americană și chiar decât cea rusă. Pentru a ne putea da seama de profunzimea ei, pentru a înțelege ce dislocări a pricinuit în societate, trebuie să revenim puțin la acea lume anterioară, acum de mult uitată, din care s-a născut în cele din urmă societatea noastră. Numai așa vom înțelege de ce economiștii au avut atât de mult de așteptat.

Prima etapă: Franța. Anul, 1305.

Vizităm un iarmaroc. Negustorii ambulanți au sosit de dimineață însoțiți de paznici înarmați, și-au întins corturile viu colorate și au început să se tocmească între ei și cu populația locală. De vânzare — o varietate de mărfuri exotice; mătăsuri și taftale, condimente și parfumuri, piei și blănuri. Unele aduse din Levant, altele din Scandinavia, altele de la numai câteva sute de mile depărtare. Alături de oamenii de rând, prin fața tarabelor se preumblă nobilii locali cu soțiile lor, dornici să alunge plictisul și scorțoșenia vieții lor de castelani; cumpără din ciudatele bunuri aduse din Arabia și-și însușesc totodată cu aviditate noi cuvinte venite din această țară atât de îndepărtată: divan, sirop, tarif, spanac...

În corturi însă, ne întâmpină o priveliște stranie. Registrele comerciale de pe tejghele nu conțin uneori decât simple consemnări ale tranzacțiilor. Iată una dintre acestea, luată la întâmplare: „Dat cu împrumut unui om zece guldeni în duminica Rusaliilor. Uitat cum îl cheamă." Socotelile se fac cel mai adesea cu cifre romane, iar totalul obținut este nu o

dată greșit; împărțirea printr-un număr mai mare de 12 este privită ca un lucru destul de misterios, iar utilizarea lui zero nu este nici ea clar înțeleasă. În ciuda etalării ostentative, în ciuda animației care domnește printre negustori și mușterii, nu se face cine știe ce comerț. Cantitatea totală de bunuri intrate în Franța în decurs de un an prin pasul Saint Gothard (peste primul pod suspendat din lume) ar încăpea ușor într-un tren de marfă din zilele noastre; iar mărfurile transportate de marea flotă venețiană n-ar ajunge să umple un singur cargobot de astăzi.

Următoarea etapă: Germania. În jurul anului 1550.

Andreas Ryff, un negustor din Baden, bărbos și îmbrăcat în șubă, aflat în drum spre casă, îi scrie soției o scrisoare în care spune că a vizitat treizeci de târguri și se plânge că-l dor șalele de atâta stat în șa. Și mai mult se plânge însă de anume sâcâieli obișnuite în acele vremi: cam la fiecare zece mile este oprit și pus să plătească vamă; între Basel și Köln a plătit de treizeci și una de ori.

Și asta încă nu e tot. Fiecare principat prin care a trecut are propria lui monedă, propriile sale reguli și ordonanțe, propriile sale legi și rânduieli. Numai în zona din jurul Badenului se folosesc 112 unități de lungime, 92 unități de suprafață, 65 de unități de capacitate, 163 de unități de măsurare a cerealelor și 123 de măsurare a lichidelor, 63 de unități speciale pentru băuturi alcoolice și 80 de greutăți de cântar.

Să ne continuăm drumul: iată-ne la Boston, în anul 1639.

Nimerim la un proces. Un anume Robert Keayne, „vechi predicator al evangheliei, bărbat de vază, bogat și tată al unui singur copil, venit prin părțile locului din îndemnul conștiinței și întru propășirea credinței", este acuzat de o crimă abominabilă — aceea de a fi scos un profit de 6 pence la un șiling, care vasăzică de o agoniseală nelegiuită. Curtea stă în cumpănă dacă să-l excomunice sau nu pentru păcatul co-

mis, dar până la urmă, ținând cont de trecutul său fără pată, devine mai îngăduitoare, mulțumindu-se să-i aplice o amendă de două sute de lire. Bietul domn Keayne este însă atât de răvășit sufletește, încât în fața mai-marilor Bisericii „mărturisește cu lacrimi în ochi că este lacom la suflet și stricat". Pastorul din Boston nu lasă să-i scape acest minunat prilej și folosește exemplul viu al păcătosului înrăit care este numitul Keayne, pentru ca în predica sa duminicală să se dezlănțuie împotriva anumitor false principii ale comerțului, între care și următoarele:

„I. Că un om are voie să vândă cât poate mai scump și să cumpere cât poate mai ieftin.

II. Dacă un om pierde într-un naufragiu etc. o parte din marfa sa să aibă voie să vândă restul la un preț majorat.

III. Că are voie să vândă la fel cum a cumpărat, chiar dacă la cumpărare a plătit prea scump..."

Toate astea sunt principii false, false, tună pastorul; să vrei bogăție de dragul bogăției înseamnă să cazi în păcatul avariției.

Acum să ne întoarcem în Anglia și în Franța.

În Anglia o mare întreprindere comercială, The Merchant Adventurers Company, și-a elaborat actul de constituire și regulamentul; acesta cuprinde și următoarele reguli de conduită pentru negustorii asociați: nu sunt îngăduite vorbele urâte, certurile între confrați, jocul de cărți, ținerea de câini de vânătoare, mersul pe stradă cu pachete mari și nearătoase. Ciudată ne apare azi această firmă comercială; seamănă mai degrabă cu o confrerie religioasă.

În Franța se constata de la o vreme realmente prea multă inițiativă în ramura industriei textile, drept pentru care Colbert promulgă, în 1666, un *réglement* menit să pună stavilă acestei propensiuni deșănțate și primejdioase. De aici înainte, stofele din Dijon și Selangey urmau să aibă 1408 fire inclusiv tivul; nici un fir în plus sau în minus. La Auxerre,

Avallon și în alte două orașe industriale, numărul firelor urma să fie de 1376; la Châtillon, de 1216. Orice stofă care s-ar abate de la aceste prevederi urma să fie țintuită la stâlpul infamiei. La trei abateri de acest fel, în locul stofei urma să fie pus la stâlpul infamiei comerciantul în cauză.

În toate aceste crâmpeie răzlețe ale unor lumi revolute găsim două elemente comune. Primul: ideea îngăduirii (necum a necesității) unui sistem organizat pe baza *câștigului personal* nu prinsese încă rădăcini. Al doilea: o lume economică separată, autonomă nu izbutise încă să se desprindă de contextul ei social. Lumea îndeletnicirilor practice apare încă inextricabil împletită cu lumea vieții politice, sociale și religioase. Înainte ca cele două lumi să se separe nu vom întâlni nicăieri ceva care să semene cât de cât cu ritmul și aspectul vieții moderne. Iar pentru a se ajunge la această separare, a fost nevoie de o luptă lungă și acerbă.

Azi poate să ne mire că ideea de câștig este una relativ modernă; ne-am format astfel încât credem că omul e o ființă eminamente achizitivă și că, lăsat în voia sa, el se va comporta ca un om de afaceri care se respectă. Ni se spune întruna că mobilul profitului e la fel de vechi ca omul însuși.

Dar nu este așa. Mobilul profitului e de aceeași vârstă cu „omul modern". Încă și astăzi, ideea câștigului de dragul câștigului rămâne străină unei mari părți din populația globului, iar în decursul istoriei cunoscute nouă ea a fost incontestabil absentă. Sir William Petty, un personaj straniu din secolul al XVII-lea (a fost în cursul vieții, rând pe rând, băiat de serviciu pe o corabie, negustor ambulant, fabricant de stofe, medic, profesor de muzică și fondator al unei școli botezate Political Arithmetick) a susținut că atunci când salariile sunt bune, mâna de lucru este „anevoie de găsit, într-atât sunt puși muncitorii numai pe mâncat, mai bine zis pe băut". Și trebuie spus că aprecierea lui Sir William nu-i doar o expresie a prejudecăților burgheze din vremea sa. El constata un fapt ce poate fi observat încă și astăzi la

popoarele neindustrializate: o forță de muncă neinstruită, nedeprinsă cu munca salariată, care nu se simte la largul său în viața de fabrică și nu s-a format în ideea unui standard de viață în continuă creștere nu va reacționa la majorarea salariilor muncind mai tenace, ci învoindu-se mai des de la serviciu. Ideea de câștig, ideea că orice persoană care muncește nu numai că are dreptul, dar chiar trebuie să năzuiască întruna să-și amelioreze situația materială, este o idee ce fusese total străină marii mase a păturilor inferioare și mijlocii din culturile egipteană, greacă, romană și medievală, iar pe vremea Renașterii abia începea să se înfiripe ici și colo; ea este îndeobște absentă din majoritatea civilizațiilor orientale. Ca o caracteristică generală a societății, ea este la fel de recentă ca inventarea tiparului.

Nu numai ideea câștigului este departe de a fi universală cum ne închipuim noi uneori; sancțiunea socială dată câștigului este un fenomen încă și mai recent și mai puțin răspândit. În Evul Mediu, Biserica nu admitea ca un creștin să fie negustor, iar în spatele acestui precept stătea ideea că negustorii sunt un ferment ce tulbură societatea. Pe timpul lui Shakespeare ținta urmărită în viață de către omul de rând, în fapt de toată lumea cu excepția nobilimii, nu era ameliorarea condiției sale, ci menținerea ei. Și strămoșilor noștri, Părinților Pelerini*, ideea de câștig ca un scop tolerabil — ba chiar folositor în viață — le-ar fi apărut ca venind de la Necuratul.

Bogăția a existat, de bună seamă, de când lumea, iar lăcomia e cel puțin la fel de veche ca legendele biblice. Dar câtă deosebire între invidia inspirată de bogăția unui mănunchi de personaje atotputernice și o competiție generală pentru bogăție prezentă în întreaga societate. Negustori cu gustul aventurii au existat încă de pe vremea navigatorilor fenicieni, iar apoi îi întâlnim pe tot parcursul istoriei, prin-

* Puritanii englezi care au colonizat America de Nord în 1620. (*N. t.*)

tre speculatorii din vechea Romă, printre negustorii venețieni, în Liga hanseatică și printre marii călători portughezi și spanioli în căutarea unui drum spre Indii și spre îmbogățirea personală. Dar aventurile unui pumn de oameni sunt cu totul altceva decât spiritul întreprinzător ce animă o societate întreagă.

Să luăm, de exemplu, extraordinara familie Fugger, acești mari bancheri germani, din secolul al XVI-lea. În perioada ei de glorie, familia Fugger deținea mine de aur și de argint, avea dreptul de a face comerț și chiar dreptul de a bate monedă; fondurile lor bănești depășeau cu mult averile regilor și ale împăraților ale căror războaie (și cheltuieli domestice) le finanțau. Iată însă că atunci când a murit bătrânul Anton Fugger, cel mai vârstnic nepot al său, Hans Jacob, a refuzat să preia imperiul bancar motivând că treburile municipalității și propriile lui afaceri îi dădeau prea multă bătaie de cap; fratele său Georg a declarat că preferă să ducă o viață tihnită; un al treilea nepot, Christopher, s-a arătat la fel de neinteresat. Nici unul dintre potențialii moștenitori ai acestei imense averi n-a socotit, pesemne, că administrarea ei merita osteneala de a i se dedica.

În afară de regi (îi am în vedere pe cei solvabili) și de unele cazuri răzlețe cum a fost cel al familiei Fugger, pionierii capitalismului n-au fost figuri marcante în societate, ci de multe ori niște proscriși și niște *déracinés.* Ici și colo câte un ins întreprinzător ca Saint Godric de Finchale putea să înceapă prin a căuta, pe țărmul oceanului, lucruri aduse de valuri de pe corăbiile naufragiate și a devenit negustor vânzându-le, iar după ce a făcut avere, s-a retras cucernic, într-o viață de sihastru. Asemenea oameni erau însă puțini. Câtă vreme domina ideea că viața pe pământ nu-i decât un preambul al Vieții Veșnice, spiritul întreprinzător nu era nici încurajat, nici nu primea spontan stimuli din mediul ambiant. Regii voiau tezaure și pentru asta se războiau; nobilimea voia pământ, și cum nici un gentleman care se respecta nu era

dispus să-și vândă moșiile primite de la străbuni, se ajungea și aici la conflicte și la ciocniri armate. Dar majoritatea oamenilor — șerbi, meșteșugari de la sate, ba chiar și starostii breslelor — voiau doar să fie lăsați în pace să trăiască așa cum au trăit tații lor și cum aveau să trăiască mai apoi fiii lor.

Absența ideii de câștig ca reper normal în viața de zi cu zi — idee pe care Biserica o blama neîncetat — a constituit una din deosebirile enorme dintre strania lume a secolelor X–XVI și lumea care, cu un secol sau două înaintea lui Adam Smith, începea să semene cu a noastră. Exista însă o deosebire și mai importantă. Ideea de „câștig" nu se născuse încă. Viața economică și viața socială erau unul și același lucru. Munca nu devenise încă un mijloc pentru un scop — scopul fiind banii și lucrurile ce se puteau cumpăra cu ei. Munca era un scop în sine, implicând, bineînțeles, banii și celelalte bunuri, dar gândită ca parte componentă a unei tradiții, ca un mod natural de viață. Într-un cuvânt, „piața", această invenție socială, nu fusese încă făcută.

Piețe au existat încă de la începuturile istoriei. Din tăblițele de la Tell-el-Amama aflăm despre existența unui comerț intens între faraonii egipteni și regii din Orient, în jurul anului 1400 î.Chr.; aur și care de luptă erau schimbate pentru sclavi și cai. Dar cu toate că ideea schimbului este cu siguranță aproape la fel de veche ca omul însuși, ar fi greșit să se creadă, ca și în cazul ideii de câștig, că înclinația pentru afaceri a puștanului american din secolul al XX-lea a existat dintotdeauna și peste tot. Antropologii ne furnizează exemple, uneori amuzante, care arată că lucrurile nu stau așa. Bunăoară, la triburile maori din Noua Zeelandă nu poți să întrebi câte alimente primești în schimbul unui cârlig de undiță pentru pescuit scrumbii, fiindcă un asemenea schimb nu se face niciodată și întrebarea ar fi socotită ridicolă. Dimpotrivă, în anumite comunități africane este

cât se poate de legitim să întrebi câți boi costă o femeie — un schimb care nouă ni se pare la fel de absurd cum li se pare maorilor cel cu alimentele și cârligele de pescuit (deși acolo unde mai există dota miresei, prăpastia dintre noi și africani nu mai apare chiar atât de adâncă).

Pieței le însă, fie că e vorba de schimburi între triburi de primitivi, unde obiectele sunt puse alandala pe jos, sau de pitorești le iarmaroace ale Evului Mediu, nu sunt totuna cu sistemul de piață. Pentru că acesta din urmă nu este doar un mijloc de a face schimb de bunuri; *el este un mecanism de susținere și perpetuare a unei întregi societăți.*

Dar omul medieval era departe de a înțelege acest mecanism. Am văzut deja că preocuparea stăruitoare pentru câștig era destul de aspru condamnată. Ideea mai largă că o competiție generalizată pentru câștig s-ar putea dovedi a fi, în realitate, liantul unei comunități ar fi fost socotită pe atunci aproape o sminteală.

Această cecitate este explicabilă. Evul Mediu, Renașterea, Reforma — în fond, lumea întreagă până în secolul al XVI-lea sau al XVII-lea — nu-și putea reprezenta sistemul de piață, pentru simplul motiv că Pământul, Munca și Capitalul — factorii de bază ai producției, a căror repartiție se realizează prin sistemul pieței — nu existau încă. Pământul, munca și capitalul în sensul de sol, ființe omenești și unelte coexistă, bineînțeles, cu societatea însăși. Însă ideea de pământ abstract sau de muncă abstractă nu-i vine omului în minte în chip nemijlocit, așa cum nu-i vin în minte ideile de energie sau de materie abstractă. Pământul, munca și capitalul ca „agenți" ai producției, ca entități impersonale, dezumanizate, sunt idei la fel de moderne ca și calculul diferențial. De altminteri, nici nu sunt mult mai vechi decât acesta.

Luați, bunăoară, pământul. Nici chiar în secolele al XIV-lea sau al XV-lea nu exista pământ în sensul de proprietate li-

ber vandabilă sau producătoare de rentă. Existau, desigur, pământuri — domenii, feude și principate — dar acestea nu erau nicidecum niște bunuri imobiliare susceptibile de a fi vândute sau cumpărate când se oferea prilejul potrivit. Asemenea pământuri formau miezul vieții sociale, pe ele se clădeau prestigiul și rangul în societate, ele constituiau temelia organizării militare, judecătorești și administrative a societății. Deși pământul putea fi vândut în anumite condiții (nu tocmai simple!), el nu era în general *de vânzare.* Unui nobil feudal de vază nu i-ar fi dat prin gând să-și vândă domeniile, întocmai cum azi guvernatorului din Connecticut nu i-ar da prin gând să vândă niscai comitate guvernatorului din Rhode Island.

La fel stăteau lucrurile și cu forța de muncă. Când vorbim astăzi de piața forței de muncă ne gândim la imensa masă a solicitărilor de slujbe în care indivizii își oferă serviciile celor dispuși să plătească mai bine. În lumea precapitalistă, o asemenea rețea pur și simplu nu exista. Munca o făcea o lume pestriță de șerbi, ucenici și zilieri, dar cea mai mare parte a acestei munci nu apărea niciodată pe piață spre a fi vândută sau cumpărată. La sate, țăranii erau legați de moșia nobilului; ei își măcinau grâul la moara lui și își coceau pâinea în cuptorul lui, îi lucrau pământurile și luptau sub steagul lui în vreme de război, dar rareori sau niciodată nu erau plătiți pentru aceste prestații: era vorba de *obligațiile* lor de șerbi, nu de „munca" unui individ liber să intre în raporturi contractuale. La oraș ucenicul intra în slujbă la un meseriaș; durata uceniciei, numărul colegilor, leafa pe care o primea, orarul și chiar metodele de muncă erau reglementate de o breaslă. Nu prea exista tocmeală între stăpân și slugă, exceptând grevele sporadice la care se ajungea când condițiile deveneau de nesuportat. De o piață a muncii se poate vorbi aci la fel de puțin ca și în cazul internilor dintr-un spital.

Luați, în fine, capitalul. Capital în sensul de avuție privată a existat, neîndoielnic, și în lumea precapitalistă. Dar, deși fonduri existau, lipsea imboldul de a le da o folosință nouă și agresivă. În locul riscului și al schimbării, deviza era „siguranța mai presus de toate!". Tehnica de producție preferată nu era procesul cel mai scurt și cel mai eficient, ci cel mai lung și cu cel mai mare volum de muncă. Reclama era interzisă, iar ideea că un meșter breslaș ar putea confecționa un produs mai bun decât colegii săi ar fi fost privită ca neloială. În Anglia secolului al XVI-lea, când hidra producției de masă și-a ițit pentru prima dată capul hidos, breslele au înaintat un protest regelui. Drept urmare, atelierul-minune care cuprindea două sute de războaie de țesut și un personal de serviciu în rândurile căruia figurau măcelari și brutari îngrijind de hrana forței de muncă, a fost scos de Majestatea Sa în afara legii: o asemenea eficiență și concentrare de bogăție putea să creeze un precedent nedorit.

Așadar, dacă lumea medievală nu putea să conceapă sistemul de piață, rațiunea suficientă a faptului era că ea nu concepuse încă elementele abstracte ale producției înseși. Lipsindu-i pământul, munca și capitalul, Evul Mediu era lipsit și de piață; și lipsind piața (în pofida pitorești târguri locale și iarmaroace ambulante), societatea se alinia cutumei și tradiției. Stăpânii dădeau ordine și, în funcție de ele, producția creștea sau scădea. Acolo unde nu se dădeau ordine, viața mergea înainte pe făgașul familiar. Dacă Adam Smith ar fi trăit înainte de 1400, n-ar fi simțit nevoia să elaboreze o teorie a vieții economice. Pentru a înțelege care era liantul societății medievale, nu trebuia dezlegat nici un fel de mister, iar pentru a descoperi ordinea și coerența nu trebuia străpuns nici un fel de văl. Etică și politică — asta da; existau o mulțime de lucruri care se cereau explicate și rationalizate în raporturile dintre mica nobilime și marea nobilime, sau dintre aceasta din urmă și rege, iar conflictul

dintre dogmele bisericii și tendințele incorigibile ale clasei negustorești oferea și el un bogat material de reflecție. În schimb, probleme de economie politică nu se puneau. Cine s-ar fi apucat să caute legi abstracte ale cererii și ofertei, ale costului și ale valorii, când explicația lumii se afla, ca într-o carte deschisă, în legile domeniului feudal, în cele ale Bisericii și în obiceiurile din moși-strămoși? Adam Smith ar fi putut, în acele epoci, să fie un ilustru filozof moral, dar n-ar fi putut nicicum să fie un mare economist; pe atunci, un economist n-ar fi avut cu ce să se ocupe.

Situația asta a durat mai multe secole — până când, în sfârșit, această mare lume autarhică și autorepetitivă a erupt, dând naștere iureșului și agitației generale din secolul al XVIII-lea. Poate că „erupt" e un cuvânt prea dramatic, dat fiind faptul că schimbarea avea să se petreacă în decurs de secole și nu printr-un spasm unic și violent. Dar, deși a durat mult, ea n-a avut caracterul unei evoluții line, ci a însemnat o convulsie organică a societății, o revoluție.

Bunăoară, pentru ca pământul să fie comercializat — ceea ce însemna convertirea ierarhiei relațiilor sociale într-o multitudine de parcele vacante și de amplasamente avantajoase — a trebuit să fie smuls din rădăcini un întreg mod de viață statornicit, cel al societății feudale. Pentru a transforma în „muncitori" pe șerbii și ucenicii până atunci ocrotiți de stăpân — chiar dacă sub învelișul acestui paternalism se ascundea o exploatare brutală — trebuia să ia ființă o clasă de oameni debusolați și înfricoșați, numită proletariat. A face din meseriașii încorporați în bresle capitaliști echivala cu a deprinde niște animale domestice cu legile junglei.

Astfel de prefaceri nu erau posibile fără zbucium. Nimeni *nu dorea* această mercantilizare a vieții. Cât de înverșunată a fost rezistența pe care ea a întâmpinat-o ne vom putea da seama făcând o ultimă incursiune în trecut pentru a vedea pe viu cum a arătat această revoluție economică.

Revenim, așadar, în Franța, în anul 1666.

Capitaliștii epocii se confruntă cu o sfidare răscolitoare pe care a adus-o inevitabil cu sine lărgirea mecanismului pieței: schimbarea.

S-a iscat întrebarea dacă unui meșter breslaș din industria textilă i se poate permite să încerce o inovație în producția sa. Iată verdictul: „Dacă un țesător intenționează să facă un postav după propria lui invenție, este obligat să obțină mai întâi permisiunea de la judecătorii orașului de a folosi numărul de fire și lungimea pe care le dorește, după ce chestiunea va fi fost examinată de cei mai vârstnici negustători și de patru dintre cei mai vârstnici țesători din breaslă." E lesne să ne închipuim cât de multe sugestii de schimbare vor fi fost tolerate în această situație.

La scurt timp după ce chestiunea postavurilor a fost rezolvată, a sărit în sus ofensată breasla năsturarilor, din pricina unui lucru nemaiauzit: croitorii se apucaseră să facă nasturi din piele! Guvernul, indignat de această inovație care punea în pericol o industrie bine așezată, aplică o amendă croitorilor în cauză. Dar păzitorii breslei năsturarilor nu s-au mulțumit cu atât. Ei au cerut să li se dea dreptul de a percheziționa casele și șifonierele oamenilor, de a-i amenda și chiar de a-i aresta în stradă pe cei care purtau astfel de lucruri subversive.

Această spaimă de schimbare și de inovație nu reprezenta, de altfel, doar rezistența comică a câtorva negustori înfricoșați. Capitalul luptă cu toată seriozitatea împotriva schimbării și veghează cu strășnicie. În Anglia, cu câțiva ani mai înainte, un brevet revoluționar pentru o mașină de tricotat nu numai că fusese respins, dar Consiliul de coroană ordonase ca nefasta născocire să fie nimicită. În Franța importul de stambă imprimată începuse de la o vreme să submineze industria textilă. I s-a pus capăt prin măsuri ce au costat viața a 16 000 de oameni! Numai la Valence, într-un rând, 77 de persoane au fost condamnate la spânzurătoare,

58 la tragere pe roată, 631 au ajuns la galere, un singur norocos fiind eliberat, toate pentru crima de a fi avut de-a face cu stamba imprimată. Capitalul nu este însă singurul factor al producției care se zbate din răsputeri să stăvilească primejdia sistemului de piață. Cu forța de muncă se întâmplă lucruri și mai năucitoare.

Să ne întoarcem pentru o clipă în Anglia.

Suntem la sfârșitul secolului al XVI-lea, marea epocă a expansiunii și aventurii engleze. Regina Elisabeta face o călătorie triumfală prin regat. Revine însă în capitală clocotind de indignare: „Țara e plină de sărăntoci!" Este o observație stranie, pentru că doar cu o sută de ani în urmă satele erau formate în mare parte din proprietari care-și lucrau propriul lor pământ, din acei *yeomani,* fala Angliei, cea mai mare masă de cetățeni independenți, liberi și prosperi din lume. Iar acum „Țara e plină de sărăntoci!" Ce se întâmplase între timp?

Avusese loc o enormă mișcare de expropriere — mai bine zis începuse o asemenea mișcare, pentru că valul cel mare urma abia să vină. Lâna devenise o marfă nouă și aducătoare de câștig, iar pentru obținerea ei crescătorii de oi aveau nevoie de pășuni. Pășunile erau create prin împrejmuirea pământurilor comunale; puzderia de proprietăți mici și răzlețe (fără garduri între ele, demarcate doar prin câte un copac sau piatră ici și colo), ca și pământurile comunale pe care toată lumea putea să pască vitele sau de pe care putea să extragă turbă, sunt declarate deodată toate proprietate a nobilului, sătenii nemaiavând dreptul să le folosească. Unde odinioară fusese un fel de proprietate în devălmășie, acum era proprietate privată. Unde fuseseră *yeomani,* acum erau oi. Un anume John Hales scria în 1549: „...unde mai înainte vreme își duceau traiul *XL* de crestini, acu îi unul singur si cu oile lui... Aste oi pricina îs a toate pătimirile din zâoa de azi, căci alungat-au din sate lucrul pământului de

unde se scoteau altădată bunătăți de tot felul, pe câtă vreme acum nimic alta nu vezi decât oi și iar oi."

Este aproape cu neputință să ne imaginăm azi amploarea și efectele procesului de „împrejmuire". Încă de pe la mijlocul veacului al XVI-lea au izbucnit răscoale împotriva lui; în una dintre ele au fost uciși 3 500 de oameni. La mijlocul secolului al XVII-ea, procesul era încă în toi; abia către mijlocul secolului următor avea să-și încheie teribilul său curs istoric. Astfel, în 1820, la aproape cincizeci de ani de la Revoluția americană, ducesa de Sutherland deposeda 15 000 de proprietari rurali de 794 000 acri de pământ, înlocuindu-i cu 131 000 de oi, iar în chip de despăgubire dădea familiilor evacuate în medie câte doi acri de pământ la marginile domeniului.

Merită să dăm atenție însă nu doar acestei acaparări masive a pământului. Adevărata tragedie este ceea ce s-a întâmplat cu țăranul. Luându-i-se dreptul de a se folosi de pământul comunal, el nu mai putea să se mențină ca „fermier". Și cum nu existau încă fabrici, nu putea — chiar de-ar fi vrut — să se metamorfozeze în muncitor industrial. Așa se face că a devenit cea mai năpăstuită dintre toate clasele sociale, a devenit proletar agricol, iar unde nu se găsea de lucru în agricultură, cerșetor, câteodată tâlhar, iar de cele mai multe ori simplu pauper. Înfricoșat de alarmanta creștere a pauperismului în țară, parlamentul englez a încercat să facă față problemei localizând-o. I-a legat pe pauperi de parohiile în care se găseau și de la care primeau o brumă de ajutor, iar cei găsiți vagabondând erau bătuți cu biciul, însemnați cu fierul roșu sau mutilați. Un cleric din vremea lui Adam Smith descria fără exagerări patetice drept „case ale groazei" atelierele parohiale destinate celor săraci. Lucrul cel mai rău era însă că tocmai măsurile luate de țară pentru a se apăra de pauperi — legarea acestora de parohiile locale, unde puteau fi ținuți în viață cu o alocație mizeră — împiedicau singura rezolvare posibilă a problemei. Nu

că păturile conducătoare din Anglia ar fi fost neomenoase și cu totul nesimțitoare la suferințele celor mulți. Mai degrabă, ele erau incapabile să înțeleagă că forța de muncă trebuia să se miște liber, să fie mobilă, să fie lăsată să lucreze acolo unde era nevoie conform dictatelor pieței. Pretutindeni comercializarea muncii, ca și cea a capitalului, era greșit înțeleasă, inspira teamă și era respinsă.

Sistemul de piață, cu componentele sale esențiale — pământul, munca și capitalul —, s-a născut, așadar, în chinuri, chinuri care au început în secolul al XIII-lea și au durat până către mijlocul secolului al XIX-lea. Niciodată o revoluție n-a fost mai puțin înțeleasă, mai puțin agreată și mai puțin plănuită. Dar marile forțe care generau sistemul de piață nu mai puteau fi stăvilite. Ele erodau în mod insidios crusta cutumelor statornicite și sfărâmau opreliștile tradiției. Cu toată zarva stârnită de năsturari, nasturii din piele aveau să biruie. În ciuda intervenției Consiliului de coroană, mașina de tricotat va deveni atât de valoroasă încât, după vreo șaptezeci de ani, același Consiliu de coroană va interzice exportarea ei. În ciuda strivirilor pe roată, comerțul cu stambă a crescut impetuos. În pofida rezistenței îndârjite opuse de vechea gardă, din domeniile de odinioară a luat naștere pământul comercializabil, iar în pofida protestelor vehemente ale patronilor și deopotrivă ale angajaților, din rândul ucenicilor șomeri și al țăranilor deposedați s-a plămădit forța de muncă salariată.

Marea căruță a societății, care se mișcase atâta vreme pe făgașul lent al tradiției, s-a trezit acum propulsată de un motor cu combustie internă. Pistonul neobosit al tranzacțiilor și al goanei după câștig devenise o nouă și neașteptat de puternică forță motrice.

Oare ce forțe au fost atât de puternice încât au izbutit să sfărâme o lume așezată și tihnită și să pună în loc o societate nouă și nedorită?

N-a fost o cauză unică și determinantă. Noul mod de viață s-a înfiripat în sânul celui vechi, ca fluturele în crisalidă; când a devenit suficient de puternic, el a sfărâmat vechea structură. Revoluția economică nu s-a săvârșit prin evenimente mari, prin aventuri neasemuite, prin legi speciale sau prin acțiunea unor personalități puternice. Ea a fost un proces de creștere lăuntrică.

Un prim factor a fost închegarea treptată în Europa a entităților politice naționale. Sub loviturile războaielor țărănești și ale cuceririlor regale, izolarea caracteristică feudalismului timpuriu a cedat locul monarhiilor centralizate. Iar o dată cu monarhiile s-a afirmat treptat spiritul național; acesta a însemnat, la rândul său, patronajul regal al anumitor industrii favorizate, cum au fost în Franța marile ateliere de tapiserie, și dezvoltarea de oștiri și armade cu industriile care le asigurau aprovizionarea și echiparea. Puzderia înspăimântătoare de dispoziții și regulamente ce-l sâcâiseră pe Andreas Ryff și pe alți negustori ambulanți din secolul al XVI-lea a cedat locul unor legislații naționale, unităților de măsură comune și unor monede mai mult sau mai puțin standardizate.

Un aspect al schimbării politice care revoluționa Europa l-a constituit încurajarea aventurilor și explorărilor în zone îndepărtate ale lumii. În secolul al XIII-lea, frații Polo au făcut, ca simpli negustori, cutezătoarea lor călătorie în țara marelui Han; în secolul al XV-lea, sub auspiciile reginei Isabela, a pornit Columb în călătoria sa pe mare, crezând că merge tot într-acolo. Această trecere de la explorarea pe cont propriu la una cu caracter național făcea parte din tranziția mai generală de la viața izolată la cea națională. Iar marile aventuri naționale ale marinarilor-capitaliști englezi, spanioli și portughezi au adus în Europa uriașe cantități de aur, precum și dorința de a-l poseda. „Cine are aur — zicea Cristofor Columb — poate să facă și să obțină tot ce-i place pe lumea asta și, în cele din urmă, să-l folosească pen-

tru a trimite sufletele în rai." Opinia lui Columb era cea a unei epoci, și ea a grăbit ivirea unei societăți orientate spre câștig și aventură și animate de goana după bani. În treacăt fie spus, comorile Orientului erau cu adevărat fabuloase. Cu partea ce i-a revenit ca acționar care a finanțat călătoria lui Sir Francis Drake cu *Golden Hynd,* regina Elisabeta a putut să achite toate datoriile externe ale Angliei, să echilibreze bugetul țării și să investească peste mări o sumă care, cu dobânda compusă respectivă, ar egala întreaga avuție din străintate a Marii Britanii din 1930!

Un al doilea mare curent de schimbare l-a reprezentat declinul treptat al spiritului religios sub impactul ideilor sceptice, iscoditoare și umaniste ale Renașterii italiene. Interesul pentru Prezent îl înlătura treptat pe cel pentru Viitor și, pe măsură ce viața pământească devenea mai importantă, câștiga teren și ideea de bunăstare materială și de confort cotidian. În spatele schimbărilor survenite în ce privește toleranța religioasă stătea afirmarea Protestantismului, care a stimulat o atitudine nouă față de muncă și față de bogăție. Biserica de la Roma nu i-a privit niciodată cu ochi prea buni pe negustori, n-a pregetat să califice cămătăria drept un păcat. Acum însă când negustorul acesta dobândea pe zi ce trece o importanță tot mai mare în societate, când încetase să mai fie un simplu accesoriu util, devenind parte integrantă a unui nou tip de lume, se impunea o reevaluare a funcției sale. Liderii protestanți au pregătit drumul spre o amalgamare a vieții spirituale cu cea temporală. Departe de a lăuda sărăcia și contemplația spirituală ca separate de viața pământească, ei predicau că era un semn de cucernicie să-ți pui în valoare darurile hărăzite de Dumnezeu în îndeletnicirile curente ale vieții. Spiritul achizitiv deveni o virtute recunoscută — nu de-a dreptul pentru propria desfătare, ci întru slăvirea Celui Atotputernic. De aici nu mai rămânea de făcut decât un pas până la identificarea bo-

gății cu perfecțiunea spirituală, și a oamenilor bogați cu cei înzestrați cu harul divin.

O istorioară populară din secolul al XII-lea vorbește despre un cămătar strivit de o statuie căzută peste el în clipa când intră în biserică pentru cununie. S-a constatat, cică, după aceea că statuia era a unui alt cămătar, o dovadă în plus a mâniei lui Dumnezeu față de cei ce mânuiesc banul. Chiar și la mijlocul veacului al XVII-lea, după cum ne amintim, bietul Robert Keayne a avut de pătimit din partea autorităților religioase puritane pentru îndeletnicirile sale mercantile. Într-o asemenea atmosferă ostilă expansiunea sistemului de piață întâmpina dificultăți. Așa se face că acceptarea treptată de către liderii spirituali a ideii că piața e un lucru inofensiv, ba chiar benefic, a jucat un rol esențial în deplina afirmare a sistemului.

Un al treilea curent de profunzime l-au constituit schimbările materiale care au făcut în cele din urmă posibil sistemul pieței. Ne-am obișnuit să ne închipuim Evul Mediu ca pe o perioadă de stagnare și de absență a progresului. Totuși, într-un răstimp de cinci sute de ani, epoca feudală a creat o mie de orașe (o performanță remarcabilă!), le-a legat între ele prin drumuri rudimentare dar practicabile și a hrănit populația lor cu alimente aduse de la sate. Astfel oamenii s-au deprins cu banii, cu piața, cu un mod de viață în care cumpărarea și vânzarea sunt lucruri familiare. Pe măsură ce se producea această schimbare, puterea începea în chip firesc să treacă în mâinile celor pricepuți în mânuirea banilor — negustorii —, în detrimentul nobilimii, căreia îi lipsea această pricepere.

Progresul nu se rezuma la această orientare lentă spre sistemul monetar. A avut loc și un progres tehnic, într-un sector de mare importanță. Revoluția comercială nu putea să debuteze înainte de a se fi dezvoltat o contabilitate rațională: venețienii foloseau încă din secolul al XII-lea o contabilitate sofisticată, dar negustorii din Europa erau în

privința asta la fel de ignoranți ca niște școlari. A trebuit să treacă destul timp până să fie larg recunoscută necesitatea contabilității; abia în secolul al XVII-lea s-a statornicit ca o practică standard contabilitatea în partidă dublă. Or, înainte de a avea această contabilitate rațională, nu se puteau efectua cu succes operații comerciale de anvergură.

Probabil că cea mai importantă dintre toate a fost, prin profunzimea efectelor ei, amplificarea curiozității științifice. Deși explozia spectaculoasă din domeniul tehnologiei avea să se producă abia în timpul lui Adam Smith, Revoluția industrială n-ar fi putut avea loc dacă terenul n-ar fi fost pregătit de o suită de descoperiri fundamentale cu caracter subindustrial. În epoca precapitalistă au apărut tiparul, manufactura de hârtie, moara de vânt, ceasornicul mecanic, reprezentarea cartografică și o mulțime de alte invenții. Însăși ideea de invenție a prins rădăcini; pentru prima dată experimentarea și inovația erau receptate favorabil.

Nici unul dintre aceste curente luat în parte n-ar fi putut prin el însuși să bulverseze întreaga societate. Și de altminteri, multe dintre ele puteau fi în egală măsură efecte și cauze ale unor mari convulsii în organizarea socială. Istoria nu face cotituri bruște și toată această răsturnare de anvergură s-a întins pe o perioadă lungă. Simptome ale economiei de piață se iveau alături de modurile de viață tradiționale, iar vestigii ale trecutului s-au păstrat încă multă vreme și după ce piața practic triumfase ca principiu diriguitor al organizării economice. Astfel, în Franța, breslele și privilegile feudale n-au fost definitiv desființate decât în 1790, iar Statutul meseriașilor, care reglementa activitatea breslelor în Anglia, n-a fost abolit decât în 1813.

Totuși, pe la 1700, cu douăzeci și trei de ani înainte de a se naște Adam Smith, lumea care îl adusese în fața judecătorului pe Robert Keayne, care interzisese negustorilor să umble cu pachete inestetice, care se preocupase de „justețea" prețurilor și ținuse morțiș la privilegiul de a merge

pe făgașul tradiției, era pe cale de dispariție. Societatea începuse să se conformeze unei alte table de principii „evidente". Iată câteva din ele:

„Orice om e în mod firesc râvnitor de câștig."

„Legile nu trebuie să fie potrivnice câștigului."

„Cercul Comerțului are în Centrul său câștigul."

O nouă idee prinsese viață: „omul economic" — umbra ce însoțea făptura care se mișca prin lume după cum îi poruncea mașina de socotit din capul său. Cărțile de școală aveau să înfățișeze curând oameni ca Robinson Crusoe pe insule pustii organizându-și viața ca și când ar fi fost niște contabili foarte chibzuiți.

În lumea afacerilor, o nouă febră a îmbogățirii și a speculațiilor a pus stăpânire pe Europa. În 1718, în Franța, un aventurier scoțian pe nume John Law a lansat o afacere gigantică cunoscută sub numele de Campania Mississippi, vânzând acțiuni pentru o întreprindere ce avea să ia în exploatare munții de aur din America. Oamenii se băteau pe aceste acțiuni, se comiteau omoruri, se făceau averi peste noapte. Un slujbaș mărunt de la un hotel a câștigat treizeci de milioane de *livres*. Când compania a fost pe punctul de a capota, cu pierderi înspăimântătoare pentru investitori, guvernul a încercat să împiedice dezastrul: a adunat vreo mie de cerșetori și i-a pus să mărșăluiască pe străzile Parisului, cu lopeți și târnăcoape, ca un detașament de mineri în drum spre California. Până la urmă, firește, totul s-a dus de râpă. Dar ce schimbare de mentalitate de la capitaliștii timizi din secolul precedent la gloata pusă pe îmbogățire rapidă îmbulzindu-se pe Rue de Quincampoix; cât de ahtiată de bani trebuie să fi fost toată lumea asta dacă s-a putut lăsa trasă pe sfoară în așa hal!

Nu încape nici o îndoială, durerile facerii se sfârșiseră și sistemul pieței se născuse. De aici înainte supraviețuirea societății avea să fie rezolvată nu urmând tradiția s-au ucazurile, ci prin acțiunea liberă a indivizilor preocupați de

profit, între care singurele legături erau cele ale pieței. Sistemul va fi numit capitalism. Iar ideea de câștig aflată la baza lui va prinde rădăcini atât de viguroase, încât oamenii vor susține în curând sus și tare că el este o componentă eternă și ominiprezentă a naturii umane.

Această idee avea nevoie de o filozofie.

S-a spus de nenumărate ori despre animalul-om că are drept principală trăsătură distinctivă conștiința de sine. Aceasta pare să însemne că, după ce și-a înjghebat societatea, el nu se mulțumește cu faptul că ea există, ci simte nevoia să-și spună că acea societate anume, în care el trăiește, este cea mai bună dintre societățile posibile și că întocmirile din sânul ei reflectă la scara lor mică întocmirea dată de providență universului întreg. Așa se face că fiecare epocă își produce filozofii, apologeții, criticii și reformatorii ei.

Problemele de care se preocupau vechii filozofi sociali vizau însă latura politică a vieții sociale și nu pe cea economică. Cât timp lumea a fost cârmuită de cutumă și de autoritate, filozofii nu s-au prea interesat de problema bogăției și a sărăciei; cel mult luau act de ea cu un suspin de resemnare sau o arătau cu degetul ca pe încă un semn al deșertăciunii din om. Atâta vreme cât, întocmai ca la albine, unii erau trântori prin naștere, nimeni nu-și bătea prea mult capul să explice de ce sunt atâția săraci printre cei care muncesc; capriciile reginelor erau subiecte infinit mai elevate și mai incitante.

„Încă de la naștere — scria Aristotel — unii sunt destinați să fie supuși, iar alții să poruncească", iar această frază exprimă concentrat nu atât disprețul, cât indiferența cu care vechii filozofi priveau sfera vieții cotidiene. Existența unui mare număr de oameni care munceau era privită ca ceva de la sine înțeles, iar banii și piața erau realități nu doar inestetice, dar și prea vulgare pentru a merita atenția unui gentilom sau a unui cărturar. Arena luptei de idei o constituiau drepturile suveranilor, divine sau altminteri, și marile pro-

bleme ale puterii temporale și ale celei spirituale, nu mofturile unor negustori ambițioși. Deși avuțiile personale au avut rolul lor în viața omenirii, nevoia unei filozofii generale a avuției nu a fost simțită înainte ca lupta pentru înavuțire să fi devenit generală, ubicuă și înainte de a fi devenit vizibilă importanța ei vitală pentru societate.

Dezgustătorul spectacol al competiției încrâncenate, oferit de lumea pieței, a putut fi ignorat până la o vreme; apoi s-a tunat și fulgerat împotriva lui; în cele din urmă însă, când larma lui a fost auzită până și în sanctuarele reflecției filozofice, s-a constatat că e cazul să se pună întrebarea dacă nu cumva s-ar putea deslușI chiar și în el semne ale unor structuri dominante. În acest scop, timp de două sute de ani înainte de Adam Smith, filozofii au elaborat o seamă de teorii ale vieții cotidiene.

Cât de stranii sunt însă tiparele în care aceștia au așezat lumea în încercările lor de a-i dezvălui finalitățile subiacente!

La început, acumularea aurului a fost socotită a fi alfa și omega luptei ticăloase pentru existență. Cristofor Columb, Cortez și Francis Drake nu trebuiau socotiți doar mari aventurieri în slujba statului, ci și agenți ai *progresului economic.* Pentru bullioniști (cum le zicem noi celor câtorva pamfletari și eseiști care au scris despre comerț) era evident că obiectivul natural al eforturilor economice era puterea națiunii și că ingredientul cel mai important al acestei puteri era aurul. Ei dezvoltau, așadar, o filozofie a marilor armade și expediții, a bogăției regale și a avariției naționale și erau neclintiți în convingerea că, dacă totul merge bine în privința căutării de comori, națiunea va prospera negreșit.

Cam prin secolul al XVIII-lea, această supralicitare a rolului aurului începe să pară un pic naivă. Se afirmă acum noi școli de gândire care pun un tot mai mare accent pe *comerț* ca fiind marea sursă de vitalitate națională. Problema filozofică pe care ele și-o pun nu mai este cea a acaparării

pieței aurului, ci problema creării a tot mai multe bogății, prin sprijinirea clasei negustorești în expansiune, pentru a-și promova obiectivele.

Noua filozofie aduce în actualitate o nouă problemă socială: cum să fie menținută sărăcia celor săraci. Era un lucru îndeobște admis că dacă săracii n-ar fi săraci, n-ar exista nici o siguranță că vor trudi în mod cinstit fără a pretinde salarii exorbitante. „Pentru ca societatea să fie fericită..., este necesar ca cei mulți să fie deopotrivă ignoranți și săraci", scria Bernard Mandeville, cel mai subtil și mai malițios analist social din secolul al XVIII-lea. Drept care autorii mercantiliști, privind la munca ieftină din agricultura și industria Angliei, dădeau din cap aprobator.

Aurul și comerțul n-au fost nicidecum singurele idei prin care se încerca să se detecteze o oarecare ordine în haosul vieții cotidiene. Mai erau nenumărați pamfletari, pastori, indivizi excentrici sau alții bigoți care construiau fel de fel de explicații menite să justifice sau să anatemizeze societatea existentă. Numai că nici unul dintre modelele propuse nu era cât de cât satisfăcător. Unul dintre autori zicea că, de bună seamă, o națiune nu trebuie să cumpere mai mult decât vinde, un altul însă susținea cu aceeași fermitate că, în mod evident, o națiune este în câștig dacă primește mai mult decât dă în schimb. Unii țineau să convingă că negoțul e cel ce îmbogățește o națiune și îi ridicau în slăvi pe comercianți; alții explicau că negoțul nu era decât o excrescență parazită pe trupul viguros al agricultorului. Unii ziceau că săracii erau săraci pentru că așa voia Dumnezeu și că, chiar de n-ar fi așa, sărăcia lor era o condiție necesară pentru ca națiunea să fie bogată; alții vedeau în sărăcie un flagel social și refuzau ca ilogică ideea că sărăcia ar putea să creeze bogăție.

Din acest vălmășag de raționalizări contradictorii, un singur lucru reieșea cu claritate: oamenii simțeau nevoia să pună cât de cât ordine intelectuală în materialul oferit de viață, pentru a putea înțelege cu ajutorul ei lumea în care trăiau.

Aspra și deconcertanta lume economică dobândea o importanță tot mai mare. Nu-i de mirare, așadar, că însuși dr Samuel Johnson a spus odată că „nimic nu se cere studiat de filozofi mai mult decât comerțul". Într-un cuvânt, venise vremea economiștilor.

Din amintitul vălmășag a ieșit și un filozof de mare anvergură. Adam Smith a publicat *Cercetare privind natura și cauzele avuției națiunilor* în 1776, adăugând astfel acestui an fatidic un al doilea eveniment revoluționar. De o parte a oceanului se năștea o democrație politică; de cealaltă, o analiză economică. Dar în timp ce nu toată Europa a urmat exemplul politic al Americii, după ce Adam Smith a înfățișat primul tablou veritabil al societății moderne, întreaga lume occidentală a devenit lumea lui Adam Smith: viziunea sa a devenit rețetă de ochelari pentru generații întregi. Adam Smith n-ar fi gândit niciodată despre sine că este un revoluționar; în fond, n-a făcut decât să explice ceea ce lui îi apărea foarte clar, rezonabil și conservator. Dar fapt e că a oferit lumii chipul pe care aceasta îl căuta de la o vreme. După ce a apărut *Avuția națiunilor,* oamenii au început să vadă lumea din jur cu alți ochi; să înțeleagă în ce mod faptele lor individuale se angrenau în ansamblul societății și să-și dea seama că societatea ca întreg înainta în ritm alert spre o țintă îndepărtată dar clar vizibilă.

BCU IAȘI / CENTRU

III

MINUNATA LUME A LUI ADAM SMITH

Un străin venit să viziteze Anglia prin 1760 ar fi aflat, foarte probabil, despre un anume Adam Smith de la Universitatea din Glasgow. Dacă nu celebru, dr Smith era, oricum, un om bine cunoscut; Voltaire auzise de el, David Hume se număra printre apropiații săi, până și din Rusia veneau oameni cultivați, dornici să asculte discursul său nu prea fluent dar entuziast. Pe lângă recunoașterea de care se bucura ca învățat și profesor, dr Smith era cunoscut ca o personalitate neobișnuită. Se știa, bunăoară, că e foarte distrat: odată, în timp ce mergea pe stradă împreună cu un prieten dezbătând niște chestiuni profunde, a căzut într-o groapă, iar altă dată se zice că și-ar fi preparat o fiertură din pâine și unt, iar după ce a luat o înghițitură, ar fi declarat că în viața lui nu a băut un ceai atât de mizerabil. Dar astfel de năstrușnicii, multe la număr, nu umbreau cu nimic faima inteligenței sale. Adam Smith se număra printre filozofii de frunte ai epocii sale.

La Glasgow, Adam Smith ținea prelegeri de filozofie morală, denumire ce acoperea pe atunci o gamă de probleme mult mai largă decât în zilele noastre. Filozofia morală cuprindea teologia naturală, etica, jurisprudența și economia politică, mergând, după cum se vede, de la cele mai sublime impulsuri ale omului către ordine și armonie până la activitățile sale ceva mai puțin ordonate și armonioase, din sfera mai prozaică și mai dură a afacerilor și escrocheriilor.

Teologia naturală — căutarea finalității în încâlceala cosmosului — a fost, din cele mai vechi timpuri, un obiect al as-

piraţiei umane spre raţionalizare; vizitatorul nostru s-ar fi simţit de bună seamă în largul său ascultând expozeurile lui Smith despre legile naturale ce stau în spatele haosului aparent din univers. Când însă acesta ajungea la celălalt capăt al spectrului — la căutarea unei măreţe arhitecturi ascunse pasămite în încâlceala vieţii cotidiene — călătorul nostru putea foarte bine să aibă sentimentul că ilustrul profesor mergea prea departe cu interpretarea filozofică.

Căci dacă scena socială engleză din a doua parte a secolului al XVIII-lea sugera ceva, atunci în mod absolut sigur nu sugera vreo ordine raţională sau vreo finalitate morală. De îndată ce priveai dincolo de confortul claselor avute, societatea se înfăţişa ca o brutală luptă pentru existenţă, în forme dintre cele mai infame. Tot ce puteai vedea dincolo de saloanele londoneze sau de bogatele şi frumoasele moşii din provincie era numai rapacitate, cruzime şi degradare coexistând cu o sumă de obiceiuri şi de tradiţii dintre cele mai iraţionale şi mai aiuritoare rămase din epoci mai îndepărtate şi devenite deja anacronice. Societatea nu semăna nicidecum cu un mecanism judicios conceput, unde fiecare parte era angrenată armonios în ansamblu, ci mai degrabă cu una din acele stranii maşini cu aburi construite de James Watt: neagră, asurzitoare, ineficientă şi primejdioasă. Ce idee, să susţii, aşa cum făcea dr Smith, că în toate astea există o ordine, o structură şi o finalitate!

Să presupunem, bunăoară, că vizitatorul nostru s-ar fi dus să vadă minele din Cornwall. Ar fi văzut acolo mineri care coborau în puţurile negre, iar ajunşi jos, scoteau de la cingătoare câte o lumânare şi apoi se întindeau să tragă un pui de somn până când aceasta se topea. După aceea, se apucau să sape timp de două sau trei ore, până la următoarea pauză tradiţională, care dura cât fumatul unei pipe. Jumătate din zi dădeau cu târnăcopul, jumătate trândăveau. Dacă însă călătorul nostru s-ar fi dus mai către nord, şi s-ar fi încumetat să coboare în puţurile de la Durham sau Northumberland,

ar fi văzut ceva cu totul diferit. Aici lucrau la un loc bărbați și femei, dezbrăcați până la brâu, iar uneori atât de sleiți de puteri încât abia dacă mai semănau cât de cât cu niște ființe omenești. Domneau printre ei obiceiuri de-a dreptul sălbatice și animalice; poftele sexuale erau satisfăcute pe loc în câte o galerie abandonată; la împinsul vagonetilor cu cărbuni erau folosiți copii de șapte sau zece ani, care în lunile de iarnă nu vedeau niciodată lumina zilei și care pentru truda și pătimirile lor primeau o nimica toată de la minerii pe care-i ajutau; femei gravide erau înhămate la vagoneți precum caii, ba se întâmpla ca unele să și nască în bezna sinistrelor hrube.

Dar nu numai în mine viața se înfățișa sub semnul pitorescului, al tradiției sau al ferocității. Și la țară un călător cu spirit de observație ar fi întâlnit priveliști la fel de puțin apte să sugereze ordine, armonie și întocmire rațională. În multe părți ale țării pâlcuri de săraci de la sate rătăceau în căutare de lucru. Din podișul Țării Galilor, Companii ale vechilor britoni (cum obișnuiau ei să-și spună) coborau spre câmpie la vremea secerișului; câteodată, la o ceată întreagă aveau un cal fără șa și fără zăbală; alteori mergeau pur și simplu pe jos. Nu rareori doar câte unul din ceată știa englezește și astfel putea să mijlocească între aceasta și proprietarii pământurilor cărora le cerea permisiunea să ajute la recoltat. Nu-i de mirare că primeau pe zi numai o monedă de șase pence.

În sfârșit, dacă drumețul nostru din străinătate ar fi poposit într-un oraș cu industrie, ar fi întâlnit aici alte priveliști interesante, dar iarăși nu de natură să sugereze vreo ordine unui observator neavizat. Ar fi putut bunăoară să se minuneze de fabrica ridicată în 1742 de frații Lombe. Era o clădire imensă pentru acele vremuri, lungă de vreo sută cincizeci de metri și având șase niveluri, iar înăuntru erau mașini alcătuite, după cum nota Daniel Defoe, din „26 586 de roți și 97 746 de pistoane, care scoteau câte 73 726 yarzi de

fir de mătase la fiecare învârtire a roții de apă, care învârtire se petrecea de trei ori pe minut". Merita să iei aminte și la copiii care supravegheau fără întrerupere mașinile timp de douăsprezece sau paisprezece ore cât dura o tură, gătindu-și mâncarea pe cazanele negre ale mașinilor și dormind cu rândul în barăci unde, după cum se spunea, paturile erau totdeauna calde.

Unui observator din secolul al XVIII-lea lumea aceasta trebuie să-i fi părut stranie, crudă și rău așezată, întocmai cum ne pare și nouă, celor de acum. Cu atât mai uimitor era deci să afli că ea a putut să încapă într-o schemă de filozofie morală propusă de dr Smith și că acest om învățat susținea efectiv că izbutise să deslușească în ea contururile limpezi ale unor mari legi raționale care dădeau întregului unitate și sens.

Ce fel de om a fost acest filozof al ordinii?

„Nu mă pot făli cu nimic altceva în afară de cărțile mele", a zis odată despre sine Adam Smith în timp ce arăta cu mândrie unui prieten comorile din biblioteca sa. De bună seamă, n-a fost un bărbat frumos. Un medalion ni-l înfățișează din profil cu buza de jos ieșită în afară în întâmpinarea unui nas lung, acvilin, niște ochi mari și bulbucați și pleoape căzute. Smith a suferit toată viața de o tulburare nervoasă; capul îi tremura întruna iar felul său de a vorbi era ciudat și cam poticnit.

În plus, era peste măsură de distrat. Prin 1780, când se apropia de vârsta de șaizeci de ani, locuitorii Edinburghului asistau cu regularitate la un spectacol amuzant: cel mai ilustru cetățean al urbei, îmbrăcat într-un pardesiu de culoare deschisă, în pantaloni scurți, cu ciorapi de mătase albă, pantofi cu cataramă, cu o pălărie de castor cu boruri largi și cu bastonul în mână, mergea pe străzile pavate cu ochii ațintiți spre infinit și vorbind de unul singur. La fiecare doi–trei pași se oprea ezitând, cumpănind parcă dacă nu cumva ar

trebui să schimbe direcția sau eventual să se întoarcă; un prieten îi caracterizase umbletul drept „vermicular".

Se povesteau o mulțime de istorioare pe seama faptului că era foarte distrat. O dată, a coborât în grădină îmbrăcat doar în halat de casă, dar curând, cuprins de reverie, a ieșit în stradă și a umblat așa vreo cincisprezece mile până când a revenit cu picioarele pe pământ. Altă dată, în timp ce se plimba prin Edinburgh cu un prieten de vază, o santinelă și-a proptit lancea la picior în semn de salut. Smith, căruia i se prezentaseră astfel de onoruri în nenumărate prilejuri, fu deodată hipnotizat de salutul soldatului. Răspunse cu bastonul său la salut iar apoi, spre uimirea oaspetelui cu care se plimba, porni în urma santinelei, executând întocmai cu bastonul toate mișcările făcute de aceasta cu lancea. În clipa când vraja s-a rupt, Smith se afla la capătul peronului, cu bastonul în poziție de atac. Fără să-și dea câtuși de puțin seama că făcuse un lucru ieșit din comun, lăsă bastonul în jos, după care reluă conversația cu prietenul din punctul unde fusese întreruptă.

Acest profesor distrat se născuse în 1723, în orașul Kirkcaldy din comitatul Fife, Scoția. Kirkcaldy se mândrea cu o populație de 1 500 de suflete; pe vremea când se năștea Smith, unii dintre localnici mai foloseau cuie în chip de bani. Când avea patru ani, s-a petrecut un incident cât se poate de curios. A fost răpit de niște țigani nomazi. Prin sforțările unui unchi de-al său (tatăl murise înainte de nașterea lui Adam) țiganilor li s-a luat urma și, văzându-se încolțiți, l-au abandonat pe micuțul Adam la marginea drumului. „Mă tem că n-ar fi ieșit din el cine știe ce țigan", spune unul dintre primii săi biografi.

Smith s-a dovedit de mic un școlar dotat, deși încă din copilărie se lăsa câteodată ademenit de abstracții. Fusese pesemne predestinat carierei didactice, așa că la șaptesprezece ani pleacă la Oxford — călare — și rămâne acolo șase ani. Pe atunci însă Oxfordul nu era citadela științei care avea să

devină mai târziu. Majoritatea profesorilor abandonaseră de mult orice simulacru de muncă didactică. Un călător venit din străinătate povestește undeva cât de mult l-a uimit o dezbatere la care a asistat la Oxford, în 1788. Toți cei patru participanți au petrecut timpul ce le fusese repartizat într-o tăcere adâncă, fiind cufundat fiecare în lectura unui roman de succes apărut recent. Cum activitățile didactice constituiau mai curând o excepție decât o regulă, Smith și-a petrecut cei șase ani fără să audieze prea multe prelegeri și fără multă îndrumare, studiind singur ceea ce socotea de cuviință. Și peste toate astea, cât pe-aci să fie dat și afară din universitate fiindcă se găsise în camera sa un exemplar din *Tratatul despre natura umană* al lui David Hume — o lectură nepotrivită chiar și pentru un student cu veleități filozofice.

În 1751, lui Smith, care nu împlinise încă 28 de ani, i s-a oferit Catedra de logică a Universității din Glasgow, iar curând după aceea i s-a dat Catedra de filozofie morală. Spre deosebire de Oxford, Glasgow era un centru serios al curentului de gândire ce avea să fie numit Iluminism scoțian și se mândrea cu o pleiadă de talente. Dar și universitatea de aici se deosebea considerabil de conceptul modern de universitate. Pedanții profesori din Glasgow nu prea apreciau stilul oarecum frivol și entuziast al lui Smith. A fost acuzat că uneori zâmbește în timpul slujbelor religioase (cuprins, fără îndoială, de vreo reverie), că întreține o prietenie strânsă cu nesăbuitul Hume, că nu ține orele de duminică consacrate învățăturilor creștine, că a cerut de la Senatus Academicus permisiunea ca la începutul lecțiilor să nu se mai spună rugăciuni și că în unele din rugăciunile rostite de el se simțea un iz de „religie naturală". Toate acestea ne vor apărea, probabil, într-o lumină mai clară dacă vom aminti aici că Francis Hutcheson, unul dintre profesorii lui Smith însuși, adusese un suflu nou la Glasgow prin aceea că refuzase să le predea studenților în limba latină!

Reprobarea nu pare să fi fost prea severă, de vreme ce, în 1758, Smith ajunge decan. Nu încape îndoială că se simțea foarte bine la Glasgow. Seara juca whist — dacă nu cumva, distrat cum era, se întâmpla să uite —, lua parte la întruniri ale societăților savante și ducea o viață liniștită. Era iubit de studenți, remarcat pentru conferințele pe care le ținea — până și Boswell a venit să-l asculte — iar umbletul ciudat și modul său de a vorbi ajunseseră să fie imitate de unii în semn de omagiu. În vitrinele librăriilor apăruseră chiar și mici busturi ale sale.

Prestigiul nu i-l dădea doar personalitatea sa excentrică. În 1759, a publicat o carte ce a stârnit pe loc senzație. Se intitula *Teoria sentimentelor morale* și l-a catapultat imediat pe Smith în avanscena filozofiei engleze. *Teoria* era o cercetare privind originea aprobării și dezaprobării morale. Cum se face oare că omul, făptură egoistă, izbutește să emită judecăți morale în care interesul egoist pare a fi înfrânat sau înălțat pe un plan superior? Smith susținea că răspunsul rezidă în capacitatea noastră de a ne așeza în postura unei terțe persoane, a unui observator imparțial, făcându-ne astfel o părere simpatetică despre meritele obiective (ca opuse celor egoiste) ale unui individ.

Cartea și problemele ridicate în ea au suscitat un larg interes. În Germania, *das Adam Smith Problem* deveni un subiect de discuții favorit. Mai important din punctul nostru de vedere este faptul că tratatul a fost receptat favorabil de un personaj interesant, pe nume Charles Townshend.

Townshend este una dintre acele figuri extraordinare în care pare să abunde secolul al XVIII-lea. Om de spirit și de cultură, Townshend era, cum spune Horace Walpole, „un bărbat înzestrat cu multe și mari talente, care ar fi ajuns negreșit cea mai mare personalitate a vremii sale dacă s-ar fi întâmplat să aibă măcar o doză medie de sinceritate, statornicie și chibzuință. Inconsecvența sa ajunsese de pomină; circula pe atunci o glumă, cum că dl Townshend avea jun-

ghiuri într-o parte, dar nu se putea decide în care anume. Iar despre cât era de chibzuit putem trage concluzia din faptul că tocmai el, în calitate de ministru al finanțelor, a precipitat izbucnirea Revoluției americane refuzând, întâi, coloniștilor dreptul de a-și alege judecătorii iar apoi punând un impozit mare pe ceaiul american.

În pofida miopiei sale politice, Townshend studia în mod sincer filozofia și politica, fiind un admirator devotat al lui Adam Smith. Lucru și mai important, s-a găsit în situația de a-i putea face acestuia o ofertă de zile mari. În 1754, Townshend contractase o căsătorie strălucită și profitabilă cu contesa de Dalkeith, văduva ducelui de Buccleuch, și era în căutarea unui preceptor pentru fiul soției sale. Educația unui tânăr aristocrat consta în cea mai mare parte dintr-o călătorie prin Europa unde se putea dobândi acel rafinament atât de prețuit de către lordul Chesterfield. Dr Adam Smith ar fi un însoțitor ideal pentru tânărul duce, se gândi Townshend, drept care îi oferi profesorului cinci sute de lire, plus cheltuielile, plus o pensie viageră de cinci sute de lire pe an. Oferta era prea îmbietoare pentru a putea fi refuzată, cu atât mai mult cu cât Smith nu a depășit niciodată suma de o sută șaptezeci de lire din taxele pe care, în acea vreme, profesorii le încasau direct de la studenții lor. E plăcut să putem consemna aici că studenții lui Smith au refuzat ca el să le înapoieze, la plecare, o parte din taxele plătite, zicând că fuseseră deja mai mult decât recompensați.

Preceptorul și tânărul vlăstar aristocrat luară drumul Franței, în 1764. Timp de optsprezece luni stătură la Toulouse, unde compania neînchipuit de plicticoasă combinată cu franceza execrabilă a lui Smith făcură ca viața liniștită pe care o dusese la Glasgow să-i pară acum acestuia o adevărată delectare. Plecară apoi în sudul Franței (unde Smith s-a întâlnit cu Voltaire, de care a fost încântat, și a respins avansurile amoroase ale unei marchize), după aceea la Geneva și în fine la Paris. Pentru a-și alunga plictisul provin-

cial, Smith începu să lucreze la un tratat de economie politică, materie asupra căreia ținuse prelegeri la Glasgow, purtase numeroase dezbateri seara, la Societatea selectă din Edinburgh, și discutase îndelung cu neprețuitul său prieten David Hume. Cartea avea să se cheme *Avuția națiunilor,* dar până să fie încheiată aveau să mai treacă doisprezece ani.

La Paris i-a plăcut mai mult. Între timp, franceza lui Smith, oribilă desigur, se ameliorase îndeajuns ca să poată discuta pe îndelete cu cel mai ilustru gânditor economic din Franța. Este vorba de François Quesnay, medic la curtea lui Ludovic al XV-lea și medicul personal al dnei de Pompadour. Quesnay întemeiase școala de gândire economică numită Fiziocrație. Și elaborase o schemă a economiei botezată *tableau économique. Tabloul* a produs o puternică impresie, fiind caracterizat de Mirabeau-tatăl drept o invenție ce merită să stea alături de invenția scrisului și de cea a banilor. Numai că fiziocrații susțineau că doar muncitorul agricol *produce* adevărata avuție, în timp ce muncitorul industrial și negustorul nu fac decât să-i modifice în chip „steril" forma. Din acest motiv sistemul lui Quesnay n-avea decât o utilitate limitată pentru politica practică. E drept că el preconiza o politică de *laissez faire,* în dezacord funciar cu mentalitatea epocii. Dar întrucât considera sectorul industrial drept o simplă manipulare sterilă, nu izbutea să vadă că munca putea să producă avuție nu doar în agricultură, ci oriunde se efectua.

Una dintre marile intuiții ale lui Smith a fost că nu natura ci munca este izvorul „valorii". Înțelegerea acestui lucru o datora, pesemne, faptului că crescuse într-o țară unde comerțul prospera și nu într-un mediu preponderent agrar, cum era Franța de atunci. Oricare va fi fost cauza, Smith nu putea să accepte exclusivismul agricol al fiziocraților (discipolii de felul lui Mirabeau ai lui Quesnay întrețineau un adevărat cult al acestuia). Smith avea o profundă admirație personală pentru doctorul francez — dacă Quesnay n-ar

fi murit între timp, lui i-ar fi fost dedicată *Avuția națiunilor* —, dar doctrina fiziocrată era funciarmente incompatibilă cu viziunea scoțiană a lui Smith.

În 1766, turneul european al acestuia se încheie brusc. Fratele mai mic al ducelui, care li se alăturase, se îmbolnăvi de friguri și, cu toate că Smith făcu tot ce i-a stat în putință (a fost chemat în ajutor și Quesnay), muri în urma unei crize. Tânărul duce se întoarse la domeniile sale din Dalkeith, iar Smith plecă întâi la Londra, apoi la Kirkcaldy. În ciuda rugăminților stăruitoare ale lui Hume, rămase acolo cea mai mare parte din următorii zece ani, timp în care se încheagă voluminosul tratat. Cea mai mare parte a textului a dictat-o stând lângă cămin și frecându-și nervos fruntea de perete până când pomada a lăsat o dungă neagră pe lambriu. Făcea la răstimpuri câte o vizită fostului său pupil la Dalkeith, iar într-un rând avea să se ducă la Londra ca să discute ideile sale cu învățații vremii. Unul dintre aceștia era dr Samuel Johnson, din al cărui club select Smith făcea parte, deși întâlnirea sa cu ilustrul lexicograf n-a stat sub auspicii tocmai amicale. Sir Walter Scott ne povestește că Johnson, de cum l-a zărit pe Smith, l-a atacat în legătură cu o anumită afirmație pe care acesta o făcuse. Smith a ținut să arate că respectiva afirmație era corectă. „Și Johnson ce-a zis?" întrebară în cor cei de față. „Eh, a zis înciudat, « Minți! »". „Și dumneata ce i-ai răspuns?". „I-am spus: « Ești un pui de...! »". În asemenea termeni, aflăm de la Scott, s-au întâlnit și s-au despărțit cei doi mari moraliști și în asta a constat dialogul clasic între doi mari profesori de filozofie.

Smith s-a mai întâlnit și cu un american fermecător și inteligent, unul Benjamin Franklin, care i-a furnizat o mulțime de date despre coloniile din America și a emis o judecată adâncă despre rolul pe care ele l-ar putea juca într-o bună zi. Lui Franklin i se datorează, fără îndoială, faptul că Smith avea să scrie ceva mai târziu că aceste colonii reprezintă o națiune „care, într-adevăr, pare că va deveni una

dintre cele mai mari și mai extraordinare din câte au fost pe lume".

În 1776, *Avuția națiunilor* a fost publicată. Doi ani mai târziu, Smith a fost numit director al vămilor la Edinburgh, o sinecură de șase sute de lire pe an. Alături de mama sa, care a trăit până la nouăzeci de ani, Smith a dus o viață tihnită de celibatar; senin, mulțumit și, foarte probabil, distrat până la sfârșitul zilelor.

Și cartea?

Ea a fost numită „vlăstarul nu numai al unei mari inteligențe, ci și al unei epoci întregi". Totuși, nu este o carte „originală" în sensul cel mai strict al cuvântului. O lungă serie de observator ai fenomenului social, de dinaintea lui Smith, s-au apropiat de modul său de a înțelege lumea: Locke, Steuart, Mandeville, Petty, Cantillon, Turgot, pentru a nu-i mai aminti din nou pe Quesnay și Hume. Smith a luat câte ceva de la fiecare: în tratatul său, sunt menționați pe nume peste o sută de autori. Dar unde alții au pescuit cu undița, Smith a aruncat un năvod întins; unde alții au clarificat o chestiune sau alta, Smith a luminat întregul peisaj. *Avuția națiunilor* nu este o carte pe deplin originală, dar este neîndoielnic o capodoperă.

Ea este, întâi de toate, o gigantică panoramă. Se deschide cu un faimos pasaj care descrie extrema specializare a muncii din manufactura de ace și, înainte de a ajunge la final, abordează o multitudine de subiecte cum ar fi „recentele tulburări din coloniile din America" (de bună seamă, Smith credea că Războiul revoluționar avea să ia sfârșit înainte ca tratatul său să fi ieșit de sub tipar), pierderea de vreme pe care o constituia studenția la Oxford și statistica pescuitului de scrumbii de după 1771.

Aruncând o privire peste indicele întocmit de Cannan pentru o ediție mai târzie, constatăm amploarea referințe-

lor și a ideilor lui Smith. Iată un număr de articole de la litera A.

> Abassizi, opulența imperiului sarazin condus de ei
> Avraam, shekelii ca măsură de greutate și ca monedă
> Abisinia, bani din sare
> Actori publici, plătiți pentru disprețul cu care e tratată profesia lor
> Africa, un rege puternic care o duce mult mai rău decât țăranul european
> Alcoolism, n-are drept cauză eficientă numărul mare de berării
> Ambasadori, motivul inițial al numirii lor
> America (urmează o întreagă pagină de referințe)
> Arabi, modul lor de a susține material războiul
> Armată,... nu poate garanta securitatea suveranului împotriva clerului nemulțumit

Tipărit cu *petit,* indicele umple șaizeci și trei de pagini și atinge mai toate problemele: „Bogăție, principala satisfacție pe care o procură este de a fi etalată; Sărăcie, uneori dă naștere la deprinderi inumane; Stomac, dorința de hrană e limitată de capacitatea lui; Măcelar, meserie brutală și odioasă." După ce ai parcurs cele nouă sute de pagini ale cărții, ai imaginea vie a Angliei de la 1770, a ucenicilor, calfelor și a capitaliștilor în formare, a landlorzilor, clericilor și regilor, a atelierelor, fermelor agricole și comerțului exterior.

Este o scriere greoaie. Înaintează cu pasul măsurat al unei minți enciclopedice, dar nu și cu precizia unei minți ordonate. Era o epocă în care autorii, din scrupul științific dus la extrem, nu mai conteneau să-și împăneze frazele cu *dacă, și* și *însă,* dar și o epocă în care pentru un om de talia intelectuală a lui Smith mai era cu putință să îmbrățișeze întregul corp de cunoștințe din vremea sa. Ca atare, cartea nu lasă deoparte nimic, nu minimalizează nimic, nu se teme

de nimic. Ce carte exasperantă! Refuză de fiecare dată să formuleze într-o propoziție concisă o concluzie către care înaintează laborios, pe parcursul a cincizeci de pagini. Expunerea e atât de încărcată de detalii și de observații încât mereu te vezi nevoit să dai deoparte zorzoanele ca să descoperi dedesubt armătura de oțel care-i dă unitatea și rezistența. Când ajunge să discute despre argint, Smith se lansează într-o „digresiune" de șaptezeci și cinci de pagini; când ajunge la religie, intercalează un capitol de sociologia moralei. Dar, deși greoi, textul e punctat cu intuiții penetrante, observații și expresii inspirate care dau viață acestei gigantice prelegeri. Smith e cel dintâi care a numit Anglia „țară de dughengii"; el e cel care a scris: „Ca inteligență și talent, diferența dintre un filozof și un comisionar nu este nici pe jumătate cât cea dintre un buldog și un ogar." Iar despre Compania Indiilor Orientale, care pe atunci pustia Orientul, el scria: „Ciudat mod de guvemare mai e acela în care fiecare membru al administrației abia așteaptă s-o șteargă din țară, iar la o zi după ce a plecat, luându-și tot avutul cu el, nu i-ar păsa nici cât negru sub unghie dacă toată țara ar fi înghițită de un cutremur."

Avuția națiunilor nu este nicidecum un manual. Adam Smith nu scrie pentru clasa sa de studenți, ci pentru epoca sa; expune o doctrină pe care o socotește importantă pentru cârmuirea unui imperiu, nu un tratat abstract destinat doar cercurilor academice. Balaurii pe care îi ucide (cum ar fi filozofia mercantilistă, cu care se răfuiește pe parcursul a două sute de pagini) erau în vremea sa încă vii și amenințători, chiar dacă nițel osteniți.

În fine, trebuie să spunem că e o carte revoluționară. De bună seamă, Smith n-ar fi subscris la ideea unei bulversări care să înlăture clasele avute și să-i aducă la putere pe cei săraci. Cu toate acestea, *Avuția națiunilor* are o semnificație revoluționară. Smith nu este, cum multă lume își închipuie, un apologet al burghezului întreprinzător, după cum

vom vedea, el admiră munca acestuia, dar îi suspectează mobilurile și nu este indiferent la nevoile marii mase muncitoare. Nu-și propune însă să pledeze pentru interesele vreunei clase. Îl preocupă sporirea avuției întregii națiuni. Iar avuția, pentru Adam Smith, constă în bunurile pe care, le consumă *toți* membrii societății; de reținut, *toți* — iată o filozofie democratică și deci radicală a avuției. Aurul, comorile, tezaurele regale nu mai fascinează; s-a isprăvit cu prerogativele negustorilor sau ale fermierilor sau ale breslelor de meseriași. Suntem de-acum în lumea modernă, unde fluxul de bunuri și servicii pentru consumul tuturor constituie țelul și rostul ultim al vieții economice.

Și acum, ce învățăminte se pot extrage din acest text?

Două mari probleme absorb atenția lui Adam Smith. Mai întâi, îl interesează să dezvăluie mecanismul prin care se realizează coeziunea societății. Cum e cu putință ca o comunitate în care fiecare individ își urmărește cu zel propriul interes să nu se destrame sub acțiunea acestor forțe centrifuge? Ce anume ghidează afacerile personale ale fiecărui individ astfel încât ele ajung să se conformeze nevoilor grupului? În absența unei planificări centrale impuse de o autoritate și în absența înrâuririi constante a unei tradiții sacrosancte, cum de izbutește societatea să asigure îndeplinirea funcțiilor care sunt indispensabile pentru supraviețuirea ei?

Aceste întrebări l-au condus pe Smith la formularea legilor pieței. Ceea ce căuta să descopere era „mâna invizibilă", cum îi spunea el, grație căreia, „interesele și pasiunile individuale ale oamenilor" sunt îndrumate în direcția „cea mai convenabilă intereselor întregii societăți".

Legile pieței constituie însă numai o parte din investigația lui Smith. Pe el îl mai preocupă și o altă întrebare: încotro se îndreaptă societatea? Legile pieței sunt asemeni celor care explică de ce stă în poziție verticală o sfârleză

care se învârtește; mai este însă și întrebarea dacă sfârleaza, învârtindu-se, se va deplasa în lungul mesei.

Smith și marii economiști care i-au succedat nu concepeau societatea ca pe o întocmire statică, întocmire care, reproducându-se, se perpetuează neschimbat de la o generație la alta. Dimpotrivă, ei vedeau în societate un organism cu o istorie proprie. De fapt, *Avuția națiunilor*, luată în ansamblu, este un tratat de istorie care explică în ce mod a luat naștere și deopotrivă cum funcționează „sistemul libertății desăvârșite" (sau „sistemul libertății naturale"), cum numea Smith capitalismul comercial.

Nu putem trece însă la această problemă mai amplă și mai fascinantă înainte de a vedea cum dezvăluie Smith legile pieței. Pentru că înseși aceste legi se vor dovedi a fi parte integrantă a legilor mai cuprinzătoare care fac ca societatea să prospere sau să decadă. Căci mecanismul prin care individul se aliniază în mod spontan celor alături de care trăiește afectează mecanismul prin care societatea însăși se schimbă în decursul anilor.

Începem, așadar, prin a arunca o privire asupra mecanismului pieței. Nu e o problematică de natură să stimuleze imaginația ori să accelereze bătăile inimii. Dar, oricât ar fi de aridă, ea are un impact imediat din pricina căruia se cere examinată cu toată atenția. Nu numai că legile pieței sunt esențiale pentru înțelegerea lumii lui Adam Smith, dar tot aceste legi vor sta și la baza lumii foarte diferite a lui Karl Marx și a lumii încă și mai diferite în care trăim noi astăzi. Dat fiind că toți ne aflăm, conștient sau nu, sub suveranitatea lor, se cade să le examinăm cu toată luarea-aminte.

Legile pieței formulate de Adam Smith sunt în esență simple. Ele ne spun că un anumit gen de comportament, într-un anumit cadru social, produce rezultate perfect determinate și previzibile. Mai concret, ele ne arată cum resorturile interesului într-un mediu format din indivizi cu mobiluri similare dă naștere concurenței, și cum apoi con-

curența are drept rezultat asigurarea bunurilor pe care societatea le dorește, în cantitățile pe care le dorește și la prețurile pe care ea este gata să le plătească. Să vedem cum și de ce se petrece acest lucru.

El se petrece în primul rând pentru că interesul acționează ca o forță motrice care-i face pe oameni să presteze orice muncă pentru care societatea este dispusă să plătească. „Nu de la bunăvoința măcelarului, a berarului sau a brutarului așteptăm să ne vină pe masă mâncarea și băutura, spune Smith, ci de la urmărirea de către ei a propriilor interese. Nu ne adresăm omeniei din ei, ci egoismului lor și nu le vorbim niciodată de necesitățile noastre, ci de avantajele lor."

Dar interesul reprezintă doar o jumătate din tablou. El îi împinge pe oameni la acțiune. Trebuie să existe un alt factor, de natură să împiedice scoaterea la mezat a societății de către indivizi puși pe căpătuială: o comunitate mânată doar de interese ar fi o comunitate de profitori de ultimă speță. Acest regulator este concurența, confruntarea pe piață a actorilor egoiști. Într-adevăr, fiecare individ dornic să câștige cât mai mult, fără a se gândi defel la urmările sociale, se confruntă cu o mulțime de alți indivizi cu mobiluri similare, angajați în aceeași cursă ca și el. Fiecare nu urmărește decât să scoată profit din lăcomia semenului său. Un om care, din interes, întinde coarda peste măsură va descoperi repede că alții nu pierd ocazia de a-l scoate din joc; dacă cere prea mult pentru mărfurile sale sau dacă refuză să-și plătească lucrătorii la nivelul la care o fac alții, se va trezi fără cumpărători, în primul caz, și fără lucrători, în cel de-al doilea. Astfel, cam ca și în *Teoria sentimentelor morale,* interacțiunea distilează din mobilurile egoiste ale oamenilor cel mai neașteptat rezultat: armonia socială.

Să urmărim, bunăoară, ce se întâmplă când cresc prețurile. Să presupunem că există o sută de fabricanți de mănuși. Interesul îl va îndemna pe fiecare din ei să ridice prețul peste costul său de producție, pentru a realiza astfel un profit su-

plimentar. Dar nu-i va merge. Dacă majorează prețul, concurenții îi vor răpi clientela vânzând mai ieftin. Numai dacă toți fabricanții de mănuși ar cădea de acord să facă front comun, ei ar putea impune un preț mai ridicat decât se cuvine. Însă în acest caz coaliția lor neloială ar putea fi destrămată de un fabricant întreprinzător dintr-un alt sector — să zicem al încălțămintei — care s-ar decide să-și transfere capitalul în producția de mănuși, unde ar putea acapara piața printr-un preț ceva mai scăzut.

Acțiunea legilor pieței nu se rezumă însă numai la impunerea pe piață a unui preț concurențial. Ea îi determină pe producători să țină cont și de *cantitățile* de bunuri cerute de societate. Dacă, să zicem, consumatorii vor mai multe mănuși decât se produc și mai puțini pantofi, ei vor da buzna să cumpere din stocul de mănuși de pe piață, în timp ce comerțul cu pantofi va lâncezi. Drept urmare, prețurile la mănuși vor tinde să urce pe măsură ce consumatorii caută să cumpere mai multe decât sunt deja în vânzare, iar prețurile la pantofi vor tinde să scadă de vreme ce cumpărătorii intră mai rar în magazinele de încălțăminte. Dar o dată cu creșterea prețurilor la mănuși vor crește și profiturile din industria care le produce; în timp ce, o dată cu scăderea prețurilor la pantofi, profiturile fabricanților de încălțăminte se vor diminua. Acum intervine din nou interesul ca să echilibreze balanța. Pe măsură ce fabricile de încălțăminte își restrâng producția, vor fi concediați muncitori din această ramură; ei vor fi preluați de industria mănușilor, unde afacerile prosperă. Rezultatul nu-i greu de anticipat: o creștere a producției de mănuși și o scădere a celei de pantofi.

Or, tocmai asta a dorit societatea din capul locului. Pe măsură ce pe piață se aduc tot mai multe mănuși pentru a satisface cererea, prețurile lor vor reveni în matcă; iar pe măsură ce se fabrică mai puțin pantofi, surplusul de pantofi va fi curând absorbit, iar prețurile pantofilor vor ajunge din nou la normal. Prin mecanismul pieței, societatea va fi

modificat astfel alocarea elementelor producției în conformitate cu noile dorințe. Și asta fără ca cineva să fi rostit vreo maximă și fără ca vreo autoritate de planificare să fi fixat graficele de producție. Tranziția s-a efectuat grație acțiunii combinate a interesului și a concurenței.

Și încă ceva. Exact așa cum reglementează prețurile și cantitățile de *bunuri* în conformitate cu evoluția cererii sociale, piața reglementează și *veniturile* celor ce cooperează la producerea acestor bunuri. Dacă într-o ramură profiturile ajung prea mari, alți oameni de afaceri vor da buzna în acea ramură până când concurența diminuează surplusurile. Dacă salariile într-un anumit gen de muncă cresc peste măsură, oamenii se vor năpusti spre respectiva ocupație până când ea va înceta de a fi mai bănoasă decât muncile comparabile cu același grad de îndemânare și de pregătire profesională. Invers, dacă profiturile sau salariile într-o ramură economică sunt prea scăzute, se va produce un exod de capital și de muncă până când se ajunge la o mai bună ajustare a ofertei la cerere.

Toate astea pot părea lucruri destul de banale. Să ne gândim însă ce a reușit să facă Adam Smith cu ideea interesului egoist și cu cea a concurenței ca factor regulator. Întâi, a explicat cum se face că prețurile nu se abat în mod arbitrar de la costul real al producției unui bun. În al doilea rând, a explicat în ce mod societatea îi determină pe producătorii de mărfuri să vină în întâmpinarea nevoilor sale. În al treilea rând, a arătat de ce prețurile mari sunt o boală care se lecuiește de la sine, cauzând creșterea producției în ramurile respective, Și, în fine, a izbutit să explice similitudinea de fond a veniturilor la fiecare nivel al marilor categorii de producători în cadrul unei națiuni. Într-un cuvânt, a descoperit în mecanismul pieței un sistem cu autoreglare pentru aprovizionarea regulată cu bunuri a societății.

Să reținem termenul „autoreglare". Partea frumoasă a pieței este că-și poartă singură de grijă. Dacă producția, pre-

țurile sau vreun gen de remunerație se abat de la nivelurile lor socialmente rânduite, se pun în mișcare forțe care le readuc pe făgaș. Se întâmplă, astfel, un lucru paradoxal: piața, care reprezintă culmea libertății economice individuale, este totodată cel mai riguros dispecer și supraveghetor. Poți contesta dispozițiile unui organism de planificare și poți obține o dispensă din partea unui ministru; în schimb, presiunile anonime ale mecanismului pieței nu cunosc contestări și dispense. Se vede astfel că libertatea economică este mai iluzorie decât pare la prima vedere. Pe piață, fiecare poate să facă ce vrea. Dacă va face ceva ce piața dezaprobă, prețul libertății economice va fi ruinarea economică.

Funcționează lumea cu adevărat în acest fel? Pe vremea lui Adam Smith așa funcționa în foarte mare măsură. Desigur, încă în epoca sa existau factori care se opuneau mersului liber al sistemului de piață. Existau înțelegeri între industriași, prin care prețurile erau menținute la un nivel anormal de ridicat, ca și asociații ale salariaților care se opuneau presiunilor concurenței atunci când aceasta tindea să le diminueze salariile. Și se puteau deja deslușI mai multe semne neliniștitoare. Fabrica fraților Lombe nu era numai un miracol al tehnicii și un motiv de uimire pentru vizitatori: ea vestea nașterea marii industrii și intrarea în scenă a unor patroni care aveau să joace pe piață rolul unor actori individuali extrem de puternici. Copiii din filaturile de bumbac nu puteau, firește, să fie socotiți factori ai pieței cu o putere egală celei a patronilor care le dădeau adăpost, mâncare și îi exploatau. Dar cu toate aceste semne rău prevestitoare, Anglia secolului al XVIII-lea aproxima modelul avut în minte de Adam Smith, chiar dacă nu i se conforma întru totul. Activitatea economică *era* concurențială, întreprinderea medie *era* mică, prețurile *se mișcau* în raport cu fluctuațiile cererii, iar dinamica prețurilor *provoca* schimbări în producție și în ocuparea forței de muncă. Lumea lui Adam Smith a fost numită o lume a concurenței atomiste; o lume în care nici un agent al mecanismului de producție, din tabăra mun-

cii sau din cea a capitalului, nu era îndeajuns de puternic pentru a putea perturba sau bloca presiunile concurenței. Era o lume în care fiecare era silit să se agite pentru interesul său în mijlocul unui imens vălmășag social.

Iar astăzi? Mai funcționează mecanismul pieței concurențiale?

E o întrebare la care nu se poate da un răspuns simplu. Natura pieței s-a schimbat mult din secolul al XVIII-lea până astăzi. Nu mai trăim într-o lume a concurenței atomiste în care nimeni nu-și poate permite să înoate împotriva curentului. Pentru mecanismul de piață actual sunt caracteristice dimensiunile mari ale participanților: giganticele corporații și la fel de giganticele sindicate nu se comportă, de bună seamă, ca și cum ar fi proprietari sau muncitori individuali. Însăși masivitatea lor le permite să țină piept presiunilor concurenței, să nesocotească semnalele prețurilor și să se gândească la interesul lor de perspectivă, nu doar la efectele imediate ale cumpărărilor și vânzărilor zilnice.

În plus, amplificarea intervenției guvernului a modificat și ea fizionomia mecanismului de piață. Aidoma seniorului medieval, guvernul refuză să se încline în fața pieței; de foarte multe ori el caută s-o *regleze*, în loc să i se supună. Este evident că toți acești factori au slăbit funcția de orientare pe care, odinioară, a avut-o piața; vom vedea mai târziu ce au avut de spus alți economiști despre această problemă. Dar, în pofida noii înfățișări pe care o are societatea industrială în secolul al XX-lea, marile principii ale interesului privat și ale concurenței, oricât de diluate sau de îngrădite, prescriu încă regulile de bază ale comportamentului economic pe care nici un participant de astăzi nu-și poate îngădui să le ignore cu totul. Lumea în care trăim azi nu mai este lumea atomizată a lui Adam Smith, dar dacă pătrundem dincolo de suprafața ei, dăm tot de legile pieței.

Legile pieței descriu însă doar comportamentul ce dă coeziune societății. Trebuie să existe altceva care o face să se

miște. La nouăzeci de ani după *Avuția națiunilor,* Karl Marx anunța descoperirea „legilor de mișcare" care descriu mersul lent, nedorit, dar ineluctabil al capitalismului spre pierire. *Avuția națiunilor* oferea însă, deja, propriile sale legi de mișcare. Contrar prognozei pe care avea s-o formuleze Marx, lumea lui Adam Smith se îndrepta încet, de bună voie și mai mult sau mai puțin inevitabil, spre Walhalla.

Walhalla este destinația ultimă pe care majoritatea observatorilor ar fi prezis-o. Sir John Byng, care în 1792 făcea o călătorie prin nordul țării, privind pe geamul caleștii sale, scria: „Iată acum o mare manufactură care scoate flăcări și fum... Înecând toată valea... Sir Richard Arkwright va fi strâns multe bogății pentru familia sa și pentru țară, dar eu, ca turist, detest planurile sale care, pătrunzând în atâtea văi mirifice, au stricat bunul mers și frumusețea Naturii." „Pfui! Ce cloacă mizerabilă e acest Manchester!", exclamă Sir John la sosirea sa în acest oraș.

Adevărul e că o bună parte din Anglia era o „cloacă mizerabilă". Cele trei secole de zbucium care au impulsionat apariția pământului, muncii și capitalului au fost doar preambulul pentru răscoliri și mai mari, deoarece agenții recent eliberați ai producției începură să se combine într-o formă nouă și urâtă: fabrica. Iar o dată cu fabrica se iscară noi probleme. Cu douăzeci de ani înainte de călătoria lui Sir John, Richard Arkwright, care agonisise un mic capital din comerțul cu păr de femeie pentru peruci, inventase (sau furase) mașina de filat cu inele. După ce a construit-o însă, și-a dat seama că nu era atât de lesne să găsească lucrători pentru ea. Forța de muncă locală nu izbutea să țină pasul cu „cadența regulată" a mașinii — munca salariată era încă în general disprețuită, iar unii capitaliști s-au pomenit cu fabricile lor nou-construite arse până-n temelii, incendiile fiind provocate din ură oarbă. Arkwright s-a văzut nevoit să apeleze la copii „cu degețelele lor agile". De altfel, nefiind deprinși cu viața independentă de fermier sau meseriaș,

copiii se adaptau mai repede la disciplina vieții de fabrică. Inițiativa sa a fost salutată ca un gest filantropic — angajarea copiilor n-avea să ușureze, oare, situația „sărăcimii neproductive"?

Căci dacă lăsăm deoparte sentimentul amestecat de admirație și oroare cu care erau privite fabricile, nimic nu preocupa spiritele în așa măsură ca omniprezenta problemă a sărăcimii neproductive. În 1720, un milion și jumătate de persoane se găseau în această situație — cifră amețitoare dacă ținem cont de faptul că populația totală era de numai douăsprezece sau treisprezece milioane. S-au făcut, de aceea, numeroase proiecte pentru a înlătura cumva această povară. Proiecte, în cea mai mare parte, disperate. Căci vina se dădea îndeobște pe lenea celor săraci, ca și pe propensiunea gloatei de a imita modul de viață al oamenilor de soi. Până și ceai pofteau să bea niște simpli muncitori! Cei de jos păreau să prefere pâinea de grâu tradiționalei lor turte de secară sau de orz! Unde aveau să ducă toate astea? întrebau gânditorii de atunci; oare lipsurile celor săraci („pe care e înțelept să le ușurezi, dar ar fi o sminteală să le tămăduiești", cum zicea, în 1723, malițiosul Mandeville) nu sunt o condiție esențială a bunăstării statului? Ce s-ar alege de societate dacă indispensabilele deosebiri de rang ar fi lăsate să dispară?

Atitudinea dominantă a epocii față de marea, înfricoșătoarea problemă a „păturilor de jos" era una de consternare. Nu aceeași era atitudinea filozofiei lui Adam Smith: „Nu poate fi în nici un chip înfloritoare și fericită o societate alcătuită în cea mai mare parte din oameni săraci și năpăstuiți", scria el. Și nu numai că a avut curajul de a face o declarație atât de radicală, ci s-a apucat să și demonstreze că de fapt societatea cunoaște o ameliorare progresivă; că este împinsă, vrând-nevrând, spre o țintă pozitivă. Mergea într-acolo nu pentru că cineva dorea acest lucru sau pentru că parlamentul putea să voteze legi sau Anglia să câștige o bătălie. Ci pentru că dincolo de suprafața lucrurilor sălăș-

luia un dinamism latent care, asemeni unui motor enorm, alimenta ansamblul social.

Căci, observând ceea ce se petrecea în Anglia, Adam Smith a fost izbit de un fapt: nestăvilita creștere a productivității grație diviziunii și specializării extreme a muncii. Pe la începutul *Avuției națiunilor*, Smith notează următoarele despre o fabrică de ace cu gămălie: „Unul întinde sârma, un altul o îndreaptă, un al treilea o taie, un al patrulea îi ascute vârful, un al cincilea o ajustează la celălalt capăt pentru a putea primi gămălia; confecționarea gămăliei reclamă două sau trei operații distincte; fixarea ei este iarăși o treabă separată; alta e, iarăși, albirea; ba chiar și învelirea lor în hârtie este o îndeletnicire aparte... Am văzut o mică manufactură de acest fel unde lucrau numai zece oameni și unde unii din ei efectuau, în consecință, două sau trei operații distincte. Și cu toate că erau foarte săraci și, ca atare, doar mediocru acomodați cu utilajele necesare, aceștia izbuteau, atunci când voiau să pună umărul, să facă împreună circa douăsprezece livre de ace pe zi. O livră înseamnă peste patru mii de ace de mărime mijlocie. Aici zece lucrători puteau, deci, să confecționeze împreună peste patruzeci și opt de mii de ace pe zi... Pe când dacă ar fi lucrat separat și de sine stător..., fiecare dintre ei ar fi putut confecționa cel mult douăzeci de ace pe zi sau chiar nici unul..."

Ar fi de prisos să arătăm cu cât sunt mai complexe metodele de producție actuale comparativ cu cele din secolul al XVIII-lea. Smith, cu toate rezervele pe care le formulează, a fost îndeajuns de impresionat de o mică manufactură cu zece muncitori, pentru a scrie despre ea; oare ce ar fi gândit despre una cu zece mii de angajați! Marele câștig pe care-l aduce diviziunea muncii nu este însă complexitatea ei — de fapt, ea simplifică cea mai mare parte a muncilor grele. Avantajul ei rezidă în capacitatea de a spori ceea ce Smith numește „acea opulență universală care se propagă până în straturile cele mai de jos ale populației". Din punctul de ve-

dere al omului de astăzi, opulența universală a secolului al XVIII-lea arată ca o neagră sărăcie. Dacă privim însă lucrurile în perspectiva lor istorică, și comparăm soarta muncitorului din secolul al XVIII-lea cu cea a predecesorului său din urmă cu un secol sau două, e clar că traiul său, oricât de precar, însemna un progres considerabil. Smith exprimă acest adevăr cu pregnanță:

> „Observați obiectele necesare traiului celui mai simplu meseriaș sau muncitor zidar, într-o țară civilizată și înfloritoare, și veți constata că numărul oamenilor din a căror muncă, o parte, deși numai o mică parte, a fost întrebuințată pentru a-i procura aceste obiecte, întrece orice calcul. Haina de lână, de exemplu, care îmbracă pe muncitorul zilier, oricât de grosolană și de aspră ne-ar părea, este produsul muncii comune a unui număr mare de muncitori. Ciobanul, acela care alege lâna, cel ce o piaptănă, sau dărăcitorul lânii, boiangiul, scărmănătorul, torcătorul, țesătorul, cel ce bate postavul, croitorul ca și mulți alții, trebuie cu toții să-și unească diferitele lor meșteșuguri în scopul de a desăvârși chiar acest simplu produs. Câți negustori și cărăuși, pe lângă aceștia, au fost întrebuințați... Câți comercianți și navigatori, ..., câți constructori de vase, marinari, pânzari de corăbii, frânghieri...
> Dacă examinăm, în același fel, toate părțile diferite ale îmbrăcămintei și mobilei sale casnice, cămașa grosolană de in, pe care o poartă pe piele, ghetele care îi acoperă picioarele, patul în care se odihnește..., grătarul de la plita pe care își prepară hrana, cărbunii pe care îi întrebuințează în acest scop, extrași din măruntaiele pământului și aduși lui, poate, pe o mare întinsă și pe un lung drum de uscat, toate celelalte unelte de bucătărie, toate obiectele de pe masă, cuțitele și furculițele, strachinile de lut sau de cositor în care se servesc și se împart merindele, diferiții muncitori întrebuințați ca să-i facă pâinea și berea, geamul de la fereastră, care lasă să intre căldura și lumina și apără de vânt și de ploaie, cu toată știința și arta cerute pentru această frumoasă și fericită invenție...; dacă examinăm toate acestea...,

vom admite că, fără ajutorul și colaborarea multor mii de oameni, nici cea mai neînsemnată ființă dintr-o țară civilizată nu ar putea fi aprovizionată nici măcar în modul cel mai simplu și modest, în care greșit ne închipuim că este. Comparat, ce-i drept, cu extravagantul lux al celor mari, felul său de trai apare desigur extrem de modest și de simplu; și totuși poate că e adevărat că între nivelul de viață al unui prinț european și acel al unui țăran harnic și chibzuit nu este o diferență așa de mare cum ar fi între nivelul de trai al acestuia din urmă și acel al multor regi africani, stăpâni absoluți pe viețile și pe libertățile a zeci de mii de sălbatici goi."

Ce anume împinge societatea la această miraculoasă sporire a avuției și a bogăților? În parte, chiar mecanismul pieței, deoarece piața mobilizează facultățile creatoare ale omului într-un mediu ce-l stimulează, ba chiar îl silește să inventeze, să inoveze, să se avânte, să-și asume riscuri. Dar în afară de activitatea neobosită a pieței, sunt și alte presiuni fundamentale. În fapt, Smith decelează două legi inerente ale comportamentului care antrenează sistemul de piață pe o spirală ascendentă a productivității.

Prima dintre ele este legea acumulării.

Să nu pierdem din vedere faptul că Adam Smith a trăit într-o epocă în care capitalistul industrial în formare putea să realizeze și realiza efectiv o avere din investițiile sale. Richard Arkwright, care în tinerețea sa ucenicise la un bărbier, a lăsat la moartea sa, în 1972, o avere de 500 000 de lire sterline. Samuel Walker, care a demarat cu o forjă instalată într-o prăvălie de cuie, din Rotherham, a lăsat pe locul ei o oțelărie în valoare de 200 000 de lire. Josiah Wedgwood, care bocănea cu piciorul său de lemn prin fabrica sa de faianță, mâzgălind peste tot unde observa semne de indolență „Nu-l păcăliți voi pe Jos. Wedgwood", a lăsat o avere de 240 000 de lire, plus însemnate proprietăți funciare. În primele ei faze Revoluția industrială aducea bani cu toptanul

celor care erau destul de prompți, de isteți, de sârguincioși pentru a se menține pe creasta valului.

Iar țelul dintâi, ultim și permanent al marii majorități a capitaliștilor în ascensiune era *să acumuleze* banii economisiți. La începutul secolului al XIX-lea, pentru înființarea școlilor duminicale s-a izbutit la Manchester colectarea sumei de 2 500 de lire sterline. Suma totală cu care au contribuit la această cauză nobilă singurii patroni mai numeroși din district, patronii de filaturi, a fost de 90 de lire sterline. Tânăra aristocrație industrială avea ceva mai bun de făcut cu banii decât să susțină acțiuni de caritate neproductive; avea de acumulat, iar Adam Smith o aproba din toată inima. Vai și amar de cel care nu acumula. Iar cel care aduce știrbire capitalului său „asemeni celui ce deturnează spre scopuri profane veniturile unui așezământ pios, plătește pentru trândăvie din fonduri pe care frugalitatea strămoșilor săi le-a închinat, așa-zicând, propășirii industriei".

Adam Smith nu aproba însă acumularea de dragul acumulării. Pentru că, la urma urmei, el era filozof și nu putea să nu aibă un dispreț filozofic pentru deșertăciunea bogăției. Smith vedea în acumularea capitalului un mare câștig pentru societate. Căci tocmai capitalul — dacă e transformat în mașini și unelte — creează acea miraculoasă diviziune a muncii care multiplică energia productivă a omului. Acumularea devine, astfel, o nouă sabie cu două tăișuri a lui Smith: lăcomia individuală se repercutează favorabil asupra bunăstării comunității. Pe Smith nu-l frământă încă problema cu care aveau să se confrunte economiștii din secolul al XX-lea: vor duce într-adevăr acumulările private la o sporire a ocupării forței de muncă? În ochii săi lumea este capabilă de o ameliorare indefinită iar mărimea pieței nu e limitată decât de întinderea ei geografică. Acumulați, și lumea va avea de câștigat, spune Smith. Iar în atmosfera robustă a epocii sale nu existau, desigur, în ceea ce privește

dorința de acumulare, nici un fel de indicii de reticență din partea celor ce aveau posibilitatea s-o facă.

Numai că — și aici apare o dificultate — acumularea avea să ducă în curând la o situație în care noi acumulări vor deveni cu neputință. Pentru că acumularea înseamnă mai multe utilaje, iar mai multe utilaje înseamnă o cerere sporită de muncitori. Aceasta, la rândul său, avea să ducă mai devreme sau mai târziu la salarii din ce în ce mai mari, până când profiturile — sursa acumulării — se vor topi. Cum poate fi depășit acest obstacol?

El este depășit prin cea de a doua mare lege a sistemului: Legea populației.

În concepția lui Adam Smith, muncitorii, la fel ca orice altă marfă, pot fi produși în conformitate cu cererea. Dacă salariile sunt mari, numărul muncitorilor crește; dacă ele scad, numărul muncitorilor se va reduce. Smith o spune brutal: „...cererea de oameni, ca și cererea oricărei alte mărfi, reglementează în chip necesar producția de oameni".

Această concepție nu este, la drept vorbind, atât de naivă cum pare la prima vedere. În epoca lui Smith mortalitatea infantilă în rândul claselor de jos era uluitor de ridicată. „În nordul și nord-vestul Scoției", spune el, „nu e rară situația când unei mame care a născut doisprezece copii îi rămân în viață doi sau nici atât." În multe locuri din Anglia jumătate din copii mureau înainte de a atinge vârsta de patru ani, iar aproape peste tot jumătate din copii trăiau numai până la vârsta de nouă-zece ani. Malnutriția, condițiile proaste de locuit, frigul și bolile luau un tribut nemilos din rândul populației mai sărace. Ca atare, deși sporirea salariilor ar fi afectat, poate, doar în mică măsură rata nașterilor, ea ar fi putut avea o influență considerabilă asupra numărului de copii care ar fi atins vârsta când să poată munci.

Așadar, dacă primul efect al acumulării ar fi o creștere a salariilor clasei muncitoare, aceasta ar duce, la rândul său, la o creștere a numărului de muncitori. Iar acum intră în

acțiune mecanismul pieței, întocmai cum o urcare a prețurilor pe piață atrage după sine o producție mai mare de mănuși, iar numărul mai mare de mănuși, la rândul său, face ca prețul lor ridicat să coboare iar, tot așa salariile mai mari vor determina o creștere a numărului de muncitori, iar această creștere va declanșa o presiune în sens contrar asupra nivelului salariului lor. Populația, la fel ca producția de mănuși, e o boală care se vindecă de la sine — în măsura în care e vorba de salarii.

De aici urmează concluzia că acumularea poate să continue fără grijă. Creșterea salariilor cauzată de ea, și care amenință să facă neprofitabilă acumularea, este temperată de creșterea populației. Acumularea duce la propriul ei blocaj, după care, în scurt timp, este relansată. Obstacolul salariilor mai mari este înlăturat grație creșterii populației, pe care tocrnai aceste salarii mai mari au făcut-o posibilă. Este ceva fascinant în acest proces automat de îmbolnăvire și vindecare, în această alternanță stimul–reacție, unde tocmai factorul care pare să ducă sistemul la pieire generează pe ascuns condițiile necesare pentru viitoarea lui vindecare.

Se poate vedea acum că Smith a construit pentru societate un gigantic lanț fără sfârșit. Cu aceeași regularitate și necesitate ca un șir de propoziții matematice înlănțuite, societatea urcă câte o nouă treaptă. Oricare ar fi punctul de plecare, mecanismul sensibil al pieței egalizează mai întâi câștigurile în muncă și capital în toate utilizările lor diferite, asigură producerea în cantități corespunzătoare a mărfurilor cerute și face ca prețurile acestora să fie constant aliniate, grație concurenței, la costurile lor de producție. În plus, societatea e dinamică. Punctul ei de plecare este acumularea de avuție, iar această acumulare va crea facilități sporite pentru producție și va duce la o mai mare diviziune a muncii. Până aici toate bune și frumoase. Numai că acumularea va duce și la creșterea salariilor pe măsură ce capitaliștii caută muncitori pentru noile fabrici. Crescând salariile, continuarea

acumulării începe să se anunțe neprofitabilă. Sistemul amenință să se plafoneze. Între timp însă, muncitorii își vor fi folosit salariile majorate pentru a-și crește copiii în condiții mai bune, cu o mortalitate mai scăzută. Drept urmare, va crește oferta de muncitori. Pe măsură ce populația crește, concurența dintre muncitori va determina din nou o scădere a salariilor. Și așa, acumularea va continua, și societatea va face o nouă tură pe spirala ascendentă a dinamicii sale.

Ceea ce descrie aici Smith nu este un ciclu industrial ci un proces pe termen lung, o evoluție seculară. Și miraculos de certă. Totul e determinat în mod inexorabil de veriga precedentă, cu condiția doar ca funcționarea mecanismului pieței să nu fie stânjenită. Avem de-a face cu un mecanism gigantic cu autoreglare ce îmbrățișează întreaga societate: numai gusturile publicului — după care se ghidează producătorii — și resursele fizice efective ale națiunii se află în afara lanțului cauzal schițat.

Să mai observăm, apoi, că se anticipează o stare de lucruri în constantă ameliorare. Ce-i drept, creșterea numerică a populației active va împinge totdeauna salariile în jos, spre un nivel de subzistență. Dar *spre* nu înseamnă *până la*; cât timp procesul de acumulare continuă — ceea ce, în concepția lui Smith, se va petrece încă foarte multă vreme — societatea va avea posibilități virtual nelimitate de a-și ameliora situația. Smith nu voia să sugereze că trăim în cea mai bună dintre lumile posibile; citise *Candid* de Voltaire și nu era să fie el dr Pangloss. Nu exista totuși nici un motiv ca societatea să nu *înainteze în* direcția ameliorării și progresului. Într-adevăr, dacă nu se intervenea în mecanismul pieței, dacă el și marile legi sociale erau lăsate să funcționeze nestânjenit, progresul era inevitabil.

În perspectivă *foarte* îndepărtată, cu mult dincolo de orizont, se putea întrevedea destinația finală a societății. În acea perspectivă îndepărtată, nivelul „natural" al salariilor, după o lungă creștere treptată, urma să recadă la nivelul de sub-

zistență pe măsură ce societatea va fi epuizat resursele și va fi ajuns în imposibilitatea de a continua procesul de acumulare. Marele proprietar funciar o va duce atunci foarte bine, deoarece populația, numeroasă, va trebui să-și asigure hrana din suprafețele agricole care sunt, la urma urmelor, cele date de Dumnezeu și oferta la pământ este fixă. Capitaliștii, în schimb, vor apuca să trăiască zile mai grele; dat fiind că bogățiile vor fi sporit în proporții aproape de neînchipuit, capitalistul va încasa salariul pentru conducere, dar peste asta doar un profit minuscul: el va fi o persoană foarte ocupată, bine remunerată, dar cu siguranță nu se va lăfăi în bogăție. Va fi un final straniu, cu amestec de bogăție și de sărăcie.

Drumul până la acest loc de odihnă final al societății urma însă să fie lung, iar între timp erau atâtea de făcut, încât nu merita să se irosească prea mult timp cu detaliile privind acel liman îndepărtat. *Avuția națiunilor* este un program de acțiune, nu viziunea unei Utopii.

Cartea n-a înregistrat un succes imediat. Aveau să treacă aproape opt ani înainte de a fi menționată în parlament primul care a menționat-o fiind Charles James Fox, cel mai influent membru al Camerei Comunelor (care, mai târziu, a mărturisit că de fapt nu o citise niciodată). Abia pe la 1800 ea a dobândit o recunoaștere deplină. Între timp, cunoscuse nouă ediții engleze și pătrunsese în Europa și America. Susținătorii și i-a găsit acolo unde nu te-ai fi așteptat. Este vorba de clasa capitalistă în ascensiune — tocmai clasa a cărei „meschină rapacitate" o vestejise Smith și despre ai cărei membri spusese că „nu sunt și nici nu trebuie să fie cârmuitorii omenirii". La toate acestea capitaliștii au închis ochii, de dragul marelui îndemn ce se degaja din cercetarea lui Smith: *nu stânjeniți piața*!

Ce a înțeles prin asta Smith este una, iar ce i-au atribuit susținătorii e alta. Smith, după cum am spus, nu a fost par-

tizanul unei anume clase sociale. El a fost sclavul propriului sistem. Întreaga sa filozofie economică izvora din credința sa neclintită în capacitatea pieței de a conduce sistemul la atingerea randamentului maxim. Piața — acest miraculos mecanism social — va purta de grijă societății *dacă este lăsată să funcționeze nestânjenit,* astfel încât legile evoluției să ducă societatea la răsplata făgăduită. Smith n-a fost nici împotriva muncitorilor, nici împotriva capitalului; dacă ținea partea cuiva, acela era consumatorul. „Consumul e unica țintă și finalitate a oricărei producții", scria el, atacând vehement acele sisteme care plasau interesul producătorului deasupra celui al publicului consumator.

Industriașii în curs de afirmare găseau însă în panegiricul lui Smith la adresa pieței libere și neîncătușate justificarea teoretică de care aveau nevoie pentru a bloca primele încercări ale guvernului de a remedia condițiile sociale scandaloase din epocă. Pentru că, neîndoielnic, teoria lui Smith ducea la o doctrină a lui *laissez-faire.* În ochii săi, un guvern e cu atât mai bun cu cât se implică mai puțin: guvernele sunt risipitoare, iresponsabile și neproductive. Trebuie spus totuși că Adam Smith nu se opune în mod absolut — cum aveau să susțină admiratorii săi postumi — *oricărei* acțiuni, guvernamentele având drept scop promovarea bunăstării generale. El avertizează, de exemplu, împotriva efectului abrutizant al producției de masă — „inteligența celor mai mulți oameni se formează în mod necesar în îndeletnicirile pe care le practică. Omul care-și petrece întreaga viață efectuând câteva operații simple... devine, în general, atât de stupid și de ignorant cât poate să devină o făptură omenească" — și prevestește un declin al virtuților bărbătești ale muncitorului „dacă guvernul nu-și dă nici o osteneală să-l preîntâmpine". Tot așa, el consideră că „învățământul public are menirea de a-i ridica pe cetățeni deasupra nivelului unor rotițe lipsite de gândire ale unei mașini gigantice".

Smith este însă împotriva imixtiunii guvernului în mecanismul pieței. Este împotriva restricțiilor la importuri și

a stimulentelor pentru exporturi, împotriva legiferărilor guvernamentale care pun industria la adăpost de concurență și împotriva cheltuielilor guvernamentale cu destinații neproductive. De observat că toate aceste activități ale guvernului sunt potrivnice bunei funcționări a sistemului de piață. Smith nu și-a pus niciodată întrebarea — care avea să prilejuiască atâtea frământări intelectuale generațiilor de mai târziu — dacă guvernul, intervenind cu o legislație socială, slăbește sau, dimpotrivă, întărește acest sistem. Pe vremea lui Smith nu exista practic nici o legislație socială, cu excepția ajutoarelor pentru săraci; guvernul era un aliat statornic al claselor dominante, singura chestiune în jurul căreia guvernanții nu se înțelegeau între ei fiind dacă trebuie favorizată cu precădere marea proprietate funciară sau industria. Nici o persoană respectabilă nu și-ar fi bătut capul cu întrebarea dacă n-ar trebui cumva și clasa muncitoare să aibă un cuvânt de spus în problemele economice.

Pentru sistemul lui Adam Smith marele dușman nu este atât guvernul *per se* cât monopolul sub indiferent ce formă. „Oamenii din aceeași branșă rareori se adună la un loc, spune el, dar conversația lor sfârșește într-o conspirație împotriva publicului sau într-o uneltire în vederea sporirii prețurilor. Iar ceea ce e mai rău în astfel de acțiuni nu e atât faptul că sunt ca atare moralmente reprobabile — la urma urmei, ele sunt o consecință inevitabilă a egoismului omenesc — cât faptul că împiedică buna funcționare a pieței." Și firește că Smith are aici dreptate. Dacă se lasă în seama funcționării spontane a pieței producerea unei cantități cât mai mari de bunuri la cele mai mici prețuri cu putință, atunci tot ce perturbă piața afectează în mod necesar bunăstarea socială. Dacă, așa cum era cazul pe vremea lui Smith, nici un pălărier din Anglia nu putea să angajeze mai mult de doi ucenici și nici un meșter cuțitar din Sheffield nu putea să aibă decât unul, sistemul pieței n-avea cum să-și dea întregul randament. Dacă, așa cum era cazul atunci, săracii erau legați de paro-

hiile locale, fiind împiedicați să caute de lucru oriunde s-ar fi găsit, piața nu putea să atragă forța de muncă acolo unde se simțea lipsa ei. Dacă, tot ca pe vremea lui Smith, li se dau marilor companii monopoluri în sfera comerțului exterior, publicul nu poate beneficia din plin de produsele mai ieftine din străinătate.

De aceea, zice Smith, toate aceste impedimente trebuie să dispară. Piața trebuie lăsată liberă să caute propriile sale niveluri la prețuri, salarii, profituri, producție; orice ingerință în mecanismul pieței se face în dauna adevăratei avuții a națiunii. Dar cum orice act al ocârmuirii — chiar și legi de felul celor care impuneau văruirea fabricilor sau interziceau legarea cu lanțuri a copiilor de mașini — putea fi interpretat ca o stânjenire a liberei funcționări a pieței, *Avuția națiunilor* era frecvent adusă drept argument împotriva primei legislații umanitare. Astfel, printr-o stranie nedreptate, omul care avertizase că hrăpăreții industriași din secolul al XVIII-lea „au în general interesul să înșele și chiar să oprime publicul" ajunse să fie considerat drept sfântul protector economic al acestora. Încă și astăzi, printr-o ciudată ignorare a adevăratei lui filozofii, Smith este în general privit drept un economist *conservator,* când în realitate el a fost în mod declarat mai ostil *motivelor* ce-i animă pe oamenii de afaceri decât majoritatea economiștilor liberali contemporani.

Într-un anumit sens, miraculoasa lume a lui Adam Smith este o mărturie a credinței secolului al XVIII-lea în triumful inevitabil al rațiunii și ordinii asupra arbitrariului și haosului. Nu încercați să faceți binele, spune Smith. Lăsați binele să apară ca produs secundar al egoismului. Ce mult îi place filozofului să aibă atâta încredere într-un gigantic mecanism social și să distileze din niște instincte egoiste virtuți sociale! Smith nu pregetă defel să tragă consecințele din convingerile sale filozofice. El preconizează ca judecătorii să fie plătiți nu de stat, ci de părțile litigante, pentru că astfel interesul lor îi va face să soluționeze prompt cau-

zele care li se prezintă. El nu acordă prea mari șanse de viabilitate recent ivitelor organisme economice numite societăți anonime (corporații), căci pare extrem de improbabil ca în astfel de organisme impersonale să rezide egoismul necesar pentru întreprinderi complexe și dificile. Chiar și marile mișcări umanitare, cum a fost abolirea sclavajului, sunt apărate de către Adam Smith în același mod; e preferabil ca sclavajul să fie abolit, zice el, asta vă va costa până la urmă mai puțin.

Întreaga lume complexă și irațională este redusă la un fel de schemă rațională în care particulele umane sunt magnetizate într-o polaritate simplă, unde profitul le atrage iar pierderea le respinge. Marele sistem funcționează nu pentru că l-ar dirija omul, ci pentru că interesul și concurența realizează o dispunere optimă a piliturii; tot ce poate face omul este, eventual, să se alăture acțiunii acestui magnetism natural, înlăturând orice obstacol ce ar sta în calea liberului exercițiu al acestei fizici sociale și să renunțe la străduințele sale zadarnice de a se smulge din menghina lui.

Dar, cu toată aroma sa de secol al XVIII-lea, cu toată credința sa în raționalitate, în dreptul natural și în lanțul mecanic al acțiunii și reacției umane, lumea lui Adam Smith nu este lipsită de valori mai umane. Să nu uităm că marele beneficiar al sistemului este, în concepția lui Smith, consumatorul, nu producătorul. Pentru prima dată în filozofia vieții cotidiene, consumatorul e rege.

Ce rămâne viabil din tot acest edificiu?

Nu marea schemă a evoluției. Vom vedea cum marii economiști de mai târziu o vor modifica profund. Să nu privim însă lumea lui Adam Smith doar ca pe o încercare primitivă de a ajunge la formulări ce depășesc puterile lui. Smith a fost economistul capitalismului preindustrial; el n-a apucat să vadă cum sistemul de piață începe să fie primejduit de întreprinderi enorme sau cum legea acumulării și cea a populației, formulată de el, sunt subminate de evoluțiile so-

ciologice declanșate cincizeci de ani mai târziu. Pe vremea când trăia și scria Smith, nu se putea vorbi încă de acel fenomen care mai târziu avea să fie numit „ciclu industrial". Lumea despre care scria el a existat aievea, iar felul cum el a sistematizat-o cuprinde o strălucită analiză a propensiunilor ei expansive.

Ceva totuși nu se poate să nu fi lipsit din concepția lui Smith. Căci el a sesizat o evoluție a societății, dar n-a sesizat o revoluție — Revoluția industrială. Smith nu a întrevăzut în hidosul sistem de fabrică, în recent experimentata formă corporatistă de organizare a vieții economice sau în timidele încercări ale salariaților de a crea organizații menite să-i ocrotească primii vlăstari ai unor forțe sociale noi cu un mare potențial exploziv. Într-un sens, sistemul său se sprijină pe presupoziția că Anglia secolului al XVIII-lea avea să rămână în veci neschimbată, crescând doar cantitativ: populație mai multă, mărfuri mai multe, avuție mai multă, în timp ce calitatea rămâne neschimbată. Smith are în vedere doar dinamica unei comunități statice, care crește, dar nu ajunge niciodată la maturitate.

Dar, cu toate că sistemul evoluției a suferit ulterior ample amendări, marea panoramă a pieței rămâne o izbândă remarcabilă. De bună seamă, Smith nu a „descoperit" piața; alții înaintea sa arătaseră în ce mod interacțiunea intereselor și a concurenței asigura bunul mers al societății. El a fost însă primul care a înțeles întreaga filozofie a acțiunii pe care o reclama o astfel de concepție, primul care a formulat schema de ansamblu într-un mod cuprinzător și sistematic. El a fost omul care a oferit Angliei și întregii lumi occidentale posibilitatea de a înțelege cum anume realizează piața o coeziune a societății și primul care, pe temelia acestei înțelegeri, a construit un edificiu al ordinii sociale. Economiștii de mai târziu aveau să completeze și să detalieze descrierea pieței făcută de Smith și să investigheze gravele carențe ivite ulterior în ea. La nici unul nu vom întâlni însă atâta bogăție și viață ca în tabloul economic zugrăvit de Smith.

Nu putem nutri decât admirație pentru viziunea și cunoștințele enciclopedice ale lui Smith. O carte de asemenea dimensiuni, atotcuprinzătoare, atât de solidă, de caustică și de profundă nu putea fi scrisă decât în secolul al XVIII-lea. Într-adevăr, *Avuția națiuilor* și *Teoria sentimentelor morale,* împreună cu celelalte eseuri ale sale, puține la număr, arată că Smith n-a fost nicidecum doar un economist. El a fost filozof-psiholog-istoric-sociolog, autor al unei viziuni ce includea mobiluri umane, „faze" istorice și mecanisme economice care exprimau laolaltă planul Marelui Arhitect al Naturii (cum îi spunea Smith). Din punctul său de vedere, *Avuția națiunilor* este mai mult decât o capodoperă a economiei politice. Ea face parte integrantă dintr-o concepție de ansamblu despre destinul omenirii.

În plus, *Avuția* ne surprinde la tot pasul prin observații de mare profunzime. Smith l-a anticipat cu o sută cincizeci de ani pe Veblen scriind următoarele: „La cei mai mulți oameni bogați, principala delectare pe care le-o procură bogăția constă în afișarea ei, care în ochii lor nu e niciodată atât de deplină ca atunci când li se pare că posedă acele însemne decisive ale opulenței pe care nimeni în afară de ei nu poate să le posede." El a fost un om de stat care și-a devansat epoca atunci când a scris: „Dacă există în Imperiul britanic provincii ce nu pot fi făcute să contribuie la sprijinirea întregului imperiu, este negreșit timpul ca Marea Britanie să se descotorosească de cheltuielile cerute de apărarea acelor provincii în timp de război și de cele cerute de susținerea așezămintelor lor civile sau militare în timp de pace, și să caute să adapteze viziunile și planurile sale de viitor la situația sa materială la drept vorbind modestă."

Probabil că niciodată vreun economist nu va mai realiza o cuprindere completă a epocii sale așa cum a realizat Adam Smith. În mod sigur nu va mai fi altul atât de senin, de ferit de meteahna îndărătniciei, cu un spirit critic atât de pătrunzător dar în același timp lipsit de ranchiună, atât de

optimist fără a fi utopic. De bună seamă, a împărtășit credințele epocii sale, ba chiar a contribuit la formarea lor. A trăit într-o epocă a umanismului și rațiunii; dar, deși acestea puteau fi ambele deturnate spre scopuri dintre cele mai crude și mai violente, Smith n-a fost niciodată șovinist, apologet sau om al compromisului. „Căci la ce bun, scria el în *Teoria sentimentelor morale*, toată truda și zbuciumul acestei lumi? La ce servesc avariția și ambiția, goana după bogăție, puterea sau vaza?" *Avuția națiunilor* oferă răspunsul: toată această îmbulzeală josnică după avuții și glorie își are justificarea ultimă în bunăstarea omului de rând.

Către sfârșitul vieții, Smith era încărcat de onoruri și respect. Burke a mers la Edinburgh ca să-l întâlnească; a fost ales lord rector al vechii sale Universități din Glasgow; apucase să vadă *Avuția* tradusă în daneză, franceză, germană, italiană, spaniolă. Numai Oxfordul îl ignora; n-a catadicsit niciodată să-i confere vreun titlu onorific. S-a întâmplat o dată ca Pitt Junior, pe atunci prim-ministru, să aibă o întâlnire cu Addington, Wilberforce și Grenville, la care a fost invitat să asiste și Adam Smith. Când bătrânul filozof intră în încăpere, toată lumea s-a ridicat în picioare. „Luați loc, domnilor", zise dânsul. „Nu", replică Pitt, „rămânem în picioare până când te așezi Domnia ta, pentru că noi toți suntem elevii Domniei tale."

În 1790, Smith se stinse din viață; împlinise șaizeci și șapte de ani. În mod curios, dispariția sa a trecut relativ neobservată; probabil că lumea era prea preocupată de Revoluția franceză și de repercusiunile pe care ea ar fi putut să le aibă în zona rurală a Angliei. A fost îngropat în cimitirul Canongate; pe mormânt, o piatră funerară modestă pe care scrie că aci odihnește Adam Smith, autorul *Avuției națiunilor*. Un monument mai durabil nici că s-ar fi putut închipui.

IV

PRESIMȚIRILE SUMBRE ALE PASTORULUI MALTHUS ȘI ALE LUI DAVID RICARDO

În afară de omniprezenta problemă a sărăciei, Anglia a fost frământată în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea de o întrebare obsedantă: la cât se cifrează populația țării? Aspectul îngrijorător al acestei întrebări ținea de faptul că în ochii britanicilor inamicii naturali ai Angliei de pe continent păreau a cunoaște o creștere impetuoasă a numărului de locuitori în timp ce Anglia, cu slabele ei resurse, era convinsă că populația ei e în scădere.

Nu că Anglia ar fi știut cu siguranță care era exact numărul britanicilor; ea prefera doar, de o manieră ipohondră, să-și facă griji într-un vid de fapte. De-abia în 1801 s-a putut efectua un recensământ propriu-zis, întâmpinat, de altfel, cu aprecierea că „amenință să lichideze până și ultimele rămășițe ale libertății engleze". Până atunci, informațiile privind resursele umane ale țării s-au bazat pe strădaniile unor statisticieni amatori: dr Price, un ministru nonconformist; un anume Houghton, spițer și negustor de cafea și ceai; și Gregory King, de meserie cartograf.

Folosind evidențele referitoare la fumărit și registrele de botezuri, King a calculat, în 1696, numărul de suflete trăitoare în Anglia și Țara Galilor, găsind că sunt vreo cinci milioane sau poate cinci și jumătate — ceea ce pare să fi fost o estimare uluitor de exactă. Pe King îl preocupa însă nu doar starea de lucruri din acel moment. Privind spre viitor, el scria: „După toate probabilitățile, următoarea dublare a populației se va produce peste circa șase sute de ani, adică pe la anul Domnului 2300... Iar apoi următoarea du-

blare va fi, după toate probabilitățile, peste mai puțin de douăsprezece sau treisprezece veacuri, adică pe la anul Domnului nostru 3500 sau 3600. Atunci regatul va număra 22 milioane de suflete... presupunând, adaugă circumspect cartograful, că lumea va dăinui atât."

Pe vremea lui Adam Smith însă, prognoza lui King privind o creștere lentă a populației cedase locul unei alte viziuni. Comparând datele din secolul al XVIII-lea privitoare la fumărit cu datele dintr-o perioadă mai veche, dr Richard Price a dovedit în chip concludent că de la Restaurație și până în vremea sa populația Angliei scăzuse cu peste 30 la sută. Valabilitatea calculului său era în mod evident suspectă și alți cercetători i-au contestat vehement rezultatele; totuși multă lume a acceptat spusele lui Price ca pe un fapt extrem de dezagreabil date fiind exigențele politice ale epocii. „Scăderea populației", se tânguia teologul reformator William Paley, „e cel mai mare flagel care poate lovi statul, iar îndreptarea acestei situații trebuie să aibă precădere față de orice alt obiectiv politic." Nu numai Paley gândea așa; primul ministru Pitt Junior a propus chiar o nouă lege privind asistența pentru săraci, cu scopul de a stimula creșterea populației. Legea prevedea alocații substanțiale pentru copii, lui Pitt fiindu-i cum nu se poate mai limpede că făcând copii un om își „îmbogățește" țara, chiar dacă ar fi ca aceștia să devină pauperi.

Ceea ce ne izbește pe noi, cei de astăzi, în chestiunea populației, nu e dacă Anglia într-adevăr era sau nu era în pericol de epuizare demografică. Ceea ce ne interesează, retrospectiv, e cât de bine se armoniza o viziune sau alta în problema populației cu credința în legea naturală, în rațiune și progres. Se înregistra cumva o scădere a populației? Atunci trebuiau luate măsuri care să stimuleze creșterea ei, așa cum lucrurile s-ar petrece în mod „natural" sub auspiciile benigne ale legilor despre care Adam Smith arătase că sunt principiile diriguitoare ale economiei de piață libere.

Se înregistra cumva o creștere? Prea bine pentru că toată lumea era de acord că o populație în creștere este un izvor de avuție. Oricum o întorceai, rezultatul era favorabil unei prognoze optimiste pentru societate; sau, exprimându-ne altfel, chestiunea populației, așa cum era înțeleasă atunci, nu era de natură să zdruncine încrederea oamenilor în viitor.

Poate că nimeni n-a rezumat această viziune optimistă în mod atât de naiv și de complet ca William Godwin. Godwin, ministru și autor de pamflete, se uita la lumea nemiloasă din jurul său și se dădea înapoi îngrozit. Dar apoi se uita spre viitor și ceea ce vedea îl umplea de bucurie. El a publicat, în 1793, *Justiția politică,* o carte ce mustra cu asprime prezentul, dar oferea făgăduința unui viitor îndepărtat în care „nu vor mai fi războaie, crime, administrare a justiției, cum i se zice acum, nici guverne. Și tot așa nu va mai exista boală, chin sufletesc, melancolie sau obidă." Ce viziune splendidă! Ea era, de bună seamă, profund subversivă, pentru că utopia lui Godwin preconiza egalitate totală și un comunism anarhic dus până la ultimele consecințe: până și contractul de proprietate numit căsătorie urma să fie abolit. Dat fiind însă prețul ridicat al cărții (trei guinee!), Consiliul de coroană a decis să nu-l dea în judecată pe autor, iar în saloanele aristocratice ajunsese la modă să se discute despre îndrăznețele idei ale dlui Godwin.

Una dintre casele în care se purtau astfel de discuții era Albury House, nu departe de Guildford, unde locuia un domn bătrân și ciudat pe care, la moartea sa, în 1800, *Gentleman's Magazine* avea să-l descrie drept „un personaj excentric în sensul cel mai strict al cuvântului". Acest excentric era Daniel Malthus, prieten cu David Hume și admirator pasionat al lui Rousseau, cu care odinioară făcuse plimbări în mijlocul naturii și de la care, în unul dintre elanurile de autodeposedare ce puneau stăpânire la răstimpuri pe filozoful francez, primise un ierbar și un set de cărți. La fel ca alți gentlemeni de atunci fără ocupații lucrative dar cu spi-

rit iscoditor, Daniel Malthus n-avea plăcere mai mare decât un dialog intelectual stimulativ, iar drept oponent și-l lua de obicei pe talentatul său fiu, reverendul Thomas Robert Malthus.

Ajunseră, natural, să discute și despre paradisul lui Godwin și cum era, poate, de așteptat de la un excentric binevoitor, Malthus-tatăl vădi sentimente de simpatie față de această utopie de o raționalitate fără egal. Tânărul Malthus nu i se arătă însă la fel de favorabil. Ba chiar, pe măsură ce disputa se adânci, el începu să vadă un obstacol de netrecut între societatea umană așa cum era în realitate și acest meleag imaginar al veșnicei păci și îndestulări. Pentru a-și convinge tatăl, el își expuse pe larg obiecțiile în scris, iar Daniel Malthus fu atât de impresionat de ideile fiului său încât sugeră ca teza să fie publicată și înfățișată publicului.

Drept urmare, apăru pe scenă, în 1798, un tratat anonim de cincizeci de mii de cuvinte. Era intitulat *Eseu asupra principiului populației așa cum afectează el viitoarea ameliorare a societății,* iar o dată cu el se năruiră dintr-o lovitură speranțele optimiste într-un univers al armoniei. În câteva pagini, tânărul Malthus smulgea covorul de sub picioare gânditorilor complezenți din epocă, oferindu-le în locul progresului o perspectivă dezolantă și mohorâtă, dătătoare de fiori reci.

Căci ceea ce spunea eseul despre populație era că există o tendință naturală ca populația să depășească totalul mijloacelor de subzistență posibile. Departe de a urca pe trepte tot mai înalte, societatea era prinsă într-o capcană fără ieșire, unde instinctul de reproducere al omului avea să aducă inevitabil omenirea la marginea prăpastiei. Departe de a se îndrepta spre Utopia, omenirea era osândită pe veci la o luptă fără de speranță între tot mai multe guri nesățioase pentru proviziile mereu neîndestulătoare din cămara Naturii, indiferent cu câtă râvnă s-ar scotoci prin această cămară. Nu-i de mirare că după ce l-a citit pe Malthus, Carlyle

avea să declare economia politică o „știință înfricoșătoare" și că bietul Godwin avea să se plângă că Malthus i-a transformat pe prietenii progresului, cu sutele, în reacționari.

Dintr-o singură lovitură intelectuală zdrobitoare, Malthus pulverizase toate speranțele unei epoci orientate spre automulțumire și încrezătoare în progres. Dar, ca și cum asta n-ar fi fost de-ajuns, un gânditor de o factură diferită se pregătea în aceeași perioadă să dea *la coup de grâce* încă uneia din credințele dragi de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. David Ricardo, un agent de schimb ce cunoscuse un uluitor succes în afaceri, avea să creioneze curând o teorie economică, mai puțin spectaculoasă decât prăpădul prevestit de Malthus, dar care era, în felul său calm, la fel de distrugătoare pentru perspectivele melioriste descrise de Adam Smith.

Căci ceea ce întrevedea Ricardo pentru viitor însemna sfârșitul unei teorii despre societate potrivit căreia toată lumea urca laolaltă pe escalatorul progresului. Spre deosebire de Smith, Ricardo constata că această scară funcționa cu efecte diferite asupra diferitelor clase, că unii urcau triumfal până sus, în timp ce alții erau purtați câteva trepte doar, pentru a fi apoi azvârliți înapoi la piciorul scării. Ba mai rău, cei ce puneau scara în mișcare nu erau aceiași cu cei purtați în sus, iar cei ce culegeau din plin roadele urcatului nu făceau nimic pentru a-și merita răsplata. Și, ducând metafora un pic mai departe, dacă te uitai cu băgare de seamă la cei ce urcau către vârf, constatai că nici aici nu era totul în regulă, ci se purta o luptă furibundă pentru un loc sigur pe scară.

Pentru Adam Smith, societatea era o mare familie; pentru Ricardo, ea era o tabără lăuntric dezbinată, și nu-i de mirare că o vedea astfel. În cei patruzeci de ani care trecuseră de la *Avuția națiunilor*, Anglia se împărțise în două facțiuni ostile: industriașii în ascensiune, ocupați cu fabricile lor, luptau pentru reprezentarea parlamentară și prestigiu social, în timp ce marii proprietari funciari, o aristocrație

bogată, puternică și temeinic așezată, se uita cu ochi răi la năvala obraznică a acestor *nouveaux riches.*

Pe marii proprietari funciari nu-i scoteau din fire banii pe care-i agoniseau capitaliștii, ci faptul execrabil că aceștia susțineau întruna că prețurile alimentelor sunt prea mari. În scurtul interval de timp scurs de la apariția cărții lui Adam Smith, Anglia, care fusese multă vreme o țară exportatoare de cereale, a ajuns în situația de a trebui să cumpere produse alimentare din străinătate. În ciuda bombănelilor doctorului Price, care susținea că populația Angliei scade, aceasta de fapt crescuse, făcând ca cererea de cereale să depășească oferta, iar prețul unui bushel de grâu să se *cvadrupleze.* O dată cu prețurile au crescut și profiturile în agricultură; pe o fermă din East Lothian, Scoția, profiturile plus renta ajunseră în medie la 56 la sută din capitalul investit; pe o altă fermă de trei sute de acri — o gospodărie tipică de mărime mijlocie — profiturile au fost de 88 lire în 1790, de 121 lire în 1803 și de 160 lire zece ani mai târziu. Pe tot cuprinsul țării, mărturiile erau concordante în aprecierea că rentele cunoscuseră cel puțin o dublare în ultimii douăzeci–douăzeci și cinci de ani.

Crescând năvalnic prețurile la cereale, comercianții întreprinzători începură să cumpere grâu și porumb din străinătate și să le aducă în țară. Firește că pe landlorzi această practică i-a speriat.

Agricultura nu mai era pentru aristocrație doar un mod de viață, ci și o afacere — o mare afacere. Pe moșia Reevesby din Lincolnshire, de pildă, Sir Joseph Banks folosea două din camere drept birouri, separate printr-un perete ignifug și o ușă de fier, și era mândru de faptul că-i trebuiseră cincizeci și șase de sertare pentru a sorta hârtiile referitoare la fermă. Un asemenea landlord, deși trăia pe domeniile sale și era sufletește atașat de pământ, deși se întâlnea zilnic cu arendașii săi și se ducea la întrunirile unor societăți unde se discuta despre rotația culturilor și despre virtuțile dife-

ritelor îngrășăminte, nu pierdea din vedere faptul că venitul său depindea de prețul la care își vindea recolta.

Așa se face că afluxul de cereale ieftine din afară nu prea era privit cu ochi buni. Spre norocul landlorzilor însă, ei aveau la îndemână mijloacele prin care să se opună acestei evoluții neliniștitoare. Dominând Parlamentul, landlordul pur și simplu legifera în propriul său interes un sistem de protecție riguros. El votă Legile cerealelor, care impuneau taxe vamale glisante la importul de cereale: cu cât scădea mai mult prețul în străinătate, cu atât creștea taxa de import. S-a instituit, în fapt, un plafon care să împiedice permanent aducerea grâului ieftin pe piața engleză.

În 1813 însă, situația scăpase de sub control. Recolta proastă și războiul cu Napoleon făcuseră ca prețurile să atingă niveluri ce însemnau practic foamete. Grâul se vindea cu 117 șilingi quarterul — aproximativ 14 șilingi *per* bushel. În felul acesta, bushelul de grâu se vindea la un preț aproape egal cu *dublul salariului săptămânal* al unui muncitor. (Pentru a se înțelege sensul acestor cifre, să menționăm cel mai ridicat preț atins vreodată de grâul american, înainte de 1970: 3,50 dolari per bushel în 1920, când salariul mediu săptămânal era de 26 dolari.)

Prețul grâului ajunsese cu adevărat fantastic și trebuia să se acționeze imediat pentru a scoate țara din impas. Parlamentul a studiat cu grijă situația și a venit cu soluția ca taxele la grâul de import să fie majorate și mai mult! Motivația a fost că prețurile majorate pe termen scurt vor stimula creșterea producției interne de grâu pe termen lung.

Cu această măsură industriașii nu s-au mai putut împăca. Contrar proprietarilor funciari, capitaliștii voiau cerealele ieftine, pentru că prețul alimentelor determina în mare parte mărimea salariilor pe care ei trebuiau să le plătească muncitorilor. Nu din mobiluri umanitare luptau industriașii pentru ieftinirea alimentelor. Un mare bancher londonez,

Alexander Baring, a declarat în Parlament că „muncitorul nu e interesat câtuși de puțin în această chestiune; fie că prețul grâului este de 84 sau de 105 șilingi quarter-ul, el tot aceeași pâine uscată va mânca". Baring voia să spună prin asta că indiferent care ar fi prețul pâinii, muncitorul va primi un salariu din care să-și poată cumpăra coaja lui de pâine, nu mai mult. În schimb, din punctul de vedere al celor ce întocmeau statul de plată și căutau să scoată profit, nu era deloc totuna dacă cerealele — și salariile — erau ieftine sau scumpe.

Cercurile de afaceri se organizară, iar Parlamentul fu inundat cu mai multe petiții decât primise vreodată în trecut. Având în vedere starea de spirit ce domnea în țară, nu era indicat să fie adoptate fără o cumpănire prealabilă noi Legi ale cerealelor, cu taxe de import majorate. Fură create noi comitete în Camera Comunelor și în cea a Lorzilor și problema fu pentru moment îngropată. Din fericire, în anul următor, Napoleon fu înfrânt iar prețurile grânelor coborâră iar la cote normale. Este însă caracteristic pentru puterea politică a clasei proprietarilor funciari faptul că au trebuit să treacă treizeci de ani înainte ca Legile cerealelor să fie definitiv șterse din catastif, permițându-se astfel intrarea liberă a cerealelor ieftine în Britania.

Nu-i greu de înțeles de ce David Ricardo, scriind în mijlocul unei astfel de perioade de criză, vedea economia într-o lumină diferită și mai pesimistă decât Adam Smith. Acestuia din urmă lumea i se înfățișa ca un mare concert; Ricardo vedea în ea un conflict acerb. Autorul *Avuției națiunilor* avusese motive temeinice să creadă că toată lumea putea să se împărtășească din binefacerile unei providențe darnice; pentru iscoditorul agent de schimb, care scria cu o jumătate de secol mai târziu, societatea nu numai că era scindată în grupuri vrăjmașe, ci părea inevitabil că biruitorul legitim din acest conflict — harnicul industriaș — avea în cele din urmă să piardă. Într-adevăr, Ricardo era convins

că singura clasă care putea să beneficieze de pe urma progresului societății erau landlorzii — dacă nu li se lua controlul asupra prețului cerealelor.

„Interesul landlorzilor este totdeauna opus intereselor tuturor celorlalte clase", scria el în 1815, frază prin care un război nedeclarat era recunoscut ca reprezentând încleștarea politică de căpetenie din sistemul de piață tot mai dominant. Iar o dată declarate deschise ostilitățile, pieri și ultima speranță firavă că lumea aceasta s-ar putea dovedi până la urmă a fi cea mai bună dintre lumile posibile. Acum se părea că, dacă societatea nu se va îneca în mlaștina malthusiană, ea avea să se sfarme în bucăți pe perfida scară rulantă a lui David Ricardo.

Trebuie să examinăm acum mai îndeaproape ideile profund tulburătoare ale posacului pastor și ale scepticului agent de schimb. Dar să vedem mai întâi cum erau cei doi ca oameni.

Ar fi greu să-ți imaginezi două personaje mai îndepărtate ca origine socială și date biografice decât erau Thomas Robert Malthus și David Ricardo. Malthus, cum știm, era fiul unui membru excentric al vârfurilor clasei mijlocii din Anglia; Ricardo era fiul unui negustor-bancher evreu imigrant din Olanda. Malthus a fost pregătit cu multă grijă pentru studii universitare, sub călăuzirea unui tată cu veleități filozofice (unul dintre profesorii cu care se pregătea fu băgat la închisoare pentru că își exprimase speranța că revoluționarii francezi vor invada și cuceri Anglia); pe Ricardo, tatăl său îl puse să muncească de la vârsta de paisprezece ani. Malthus și-a petrecut viața făcând cercetare academică; a fost primul economist de profesie, predând în această calitate la colegiul înființat la Haileybury de Compania Indiilor Orientale pentru pregătirea tinerilor săi administratori; Ricardo a intrat în afaceri pe cont propriu la vârsta de douăzeci și doi de ani. Malthus n-a fost niciodată un

om înstărit, pe când Ricardo — care debutase cu un capital de opt sute de lire sterline — a fost independent din punct de vedere financiar, iar în 1814, la vârsta de patruzeci și doi de ani, s-a retras din afaceri cu o avere evaluată între 500 000 și 1 600 000 de lire.

Curios că totuși Malthus, cel din mediul academic, a fost preocupat de faptele lumii reale, iar Ricardo, omul de afaceri, a fost un teoretician; omul de afaceri se interesa doar de „legile" invizibile, în timp ce profesorul se întreba dacă aceste legi se potrivesc cu lumea pe care o avea în fața ochilor. Și o ultimă contradicție: Malthus, om cu venituri modeste, era apărătorul bogaților proprietari funciari, iar Ricardo, om înstărit iar mai târziu el însuși landlord, lupta împotriva intereselor acestora.

Diferiți ca obârșie, educație și carieră, cei doi au avut parte și de o receptare diferită ca gânditori. Sărmanul Malthus, cum scrie unul dintre biografii săi, „a fost omul cel mai înjurat din epoca sa. Nici chiar Bonaparte n-a fost socotit un dușman mai mare ale neamului omenesc. Era vorba de un om care apăra variola, sclavajul și infanticidul — de un om care era împotriva cantinelor gratuite pentru săraci, a căsătoriilor timpurii și a alocațiilor parohiale — de un om care «a avut nerușinarea de a se însura după ce vorbise despre relele legate de viața de familie»". „De la bun început", spune Bonar, „Malthus n-a fost ignorat; timp de treizeci de ani a trebuit să suporte o ploaie de atacuri."

Era inevitabil ca un om care predica lumii „înfrânarea morală" să fie ținta multor atacuri. Totuși Malthus n-a fost (după standardele acelei epoci) un „puritan", după cum, în mod sigur, n-a fost un căpcăun. E adevărat că a cerut desființarea ajutoarelor pentru săraci și chiar s-a opus proiectelor de construcții de locuințe pentru păturile muncitoare. A făcut-o însă cu cea mai sinceră preocupare pentru interesele păturilor nevoiașe, în contrast cu vederile unor teo-

reticieni sociali din aceeași vreme, care sugerau politicos ca săracilor să li se dea pace, să li se îngăduie să moară în stradă.

Poziția lui Malthus nu era, așadar, atât una cinică, cât una în cel mai înalt grad *logică.* Dat fiind că, potrivit teoriei sale, lumea suferă în principal din pricina surplusului de populație, tot ce era de natură să favorizeze apropierile timpurii (între sexe) nu făcea decât să agraveze situația omenirii. Un om pentru care „la marele banchet al Naturii nu există tacâm liber" poate fi ținut în viață prin acte de caritate; dar cum în această situație el va procrea, o asemenea caritate nu este decât o cruzime disimulată.

Numai că logica nu se bucură întotdeauna de popularitate, iar cel ce vestește societății un sfârșit sumbru nu trebuie să se aștepte la simpatie din partea publicului. Nici o doctrină n-a fost vreodată mai ponegrită: Godwin spunea că „obiectivul expres al scrisului dlui Malthus este de a dovedi ce eroare pernicioasă comit cei care urmăresc o ameliorare considerabilă și esențială în societatea omenească". Nu-i de mirare că Malthus a fost socotit de atâția ca situându-se în gândire dincolo de limitele bunei-cuviințe.

Ricardo, dimpotrivă, a fost un om căruia Fortuna i-a surâs de la bun început. Evreu prin naștere, el a rupt legăturile cu familia și a devenit unitarian spre a se putea căsători cu o frumoasă fată de quakeri de care se îndrăgostise; și într-o vreme când toleranța nu prea era o regulă — tatăl său lucra într-o parte a Bursei cunoscută sub numele de Compartiment evreiesc — Ricardo a câștigat deopotrivă un înalt statut social și respectul personal al foarte multor oameni. Mai târziu, când era deputat în Camera Comunelor, fu invitat de ambele tabere să ia cuvântul. „Mă cuprinde spaima", spuse el, „când aud propria mea voce." Unul dintre martori descria această voce ca fiind „aspră și pițigăiată", un altul ca fiind „moale și plăcută", deși „extrem de subțire"; dar când vorbea Ricardo, Camera asculta atent. Cu expunerile sale grave și impecabile, care lăsau deoparte tumul-

tul evenimentelor, preferând să se concentreze asupra structurii de bază a societății, „ca și cum oratorul era venit de pe o altă planetă", Ricardo deveni cunoscut drept educatorul Camerei Comunelor. Nici chiar radicalismul său — Ricardo era un viguros susținător al libertății cuvântului și a întrunirilor și oponent al corupției parlamentare și al persecutării catolicilor — n-a știrbit considerația de care se bucura.

Este îndoielnic dacă admiratorii săi înțelegeau foarte mult din ceea ce citeau, pentru că nu există economist mai anevoie de înțeles decât Ricardo. Dar, deși textul este adesea complex și încâlcit, mesajul său este simplu: interesele capitaliștilor și cele ale landlorzilor sunt irevocabil opuse, iar interesele landlorzilor sunt potrivnice comunității. Așa se face că industriașii, fie că-l înțelegeau sau nu, au făcut din el exponentul lor: economia politică dobândi în rândurile lor o asemenea popularitate, încât doamnele care angajau guvernante se interesau în prealabil dacă acestea sunt în măsură să le explice copiilor principiile acestei științe.

În timp ce Ricardo economistul era zeificat (deși era o fire modestă și retractilă), Malthus era denigrat și marginalizat. Eseul său asupra populației a fost citit, admirat, apoi contestat și repudiat — vehemența însăși cu care era repudiat fiind o dovadă neliniștitoare a soliditățiitezei pe care o susținea. Și în timp ce despre ideile lui Ricardo se discuta cu aviditate, contribuțiile lui Malthus la teoria economică — lăsând deoparte eseul despre populație — erau îndeobște privite cu un fel de toleranță condescendentă sau ignorate. Pentru că Malthus a simțit că era ceva în neregulă cu lumea, dar a fost cu totul incapabil să-și expună argumentele în mod limpede și logic; și-a îngăduit chiar erezia de a susține că depresiunile — „suprasaturațiile generalizate", cum le spunea el — puteau dezorganiza societatea, idee pe care Ricardo fără multă osteneală a respins-o ca fiind absurdă. Ce enervant pentru cititorul de astăzi! Intuitiv și aplecat spre fapte, Malthus simțea unde-i buba, dar expunerile

sale încâlcite n-aveau nici o șansă în fața strălucirii incisive a agentului de bursă pentru care lumea nu era decât un gigantic mecanism abstract.

Așa se face că în toate problemele cei doi s-au găsit în dispută. Când Malthus a publicat, în 1820, *Principiile economiei politice,* Ricardo și-a dat osteneala de a așterne pe hârtie vreo 220 de pagini spre a da în vileag carențele din raționamentele reverendului, în timp ce Malthus în cartea sa a făcut tot ce i-a stat în putință spre a învedera sofismele de care, după ferma sa convingere, suferea punctul de vedere al lui Ricardo.

Lucrul cel mai straniu este că pe cei doi îi lega o strânsă prietenie. S-au cunoscut în 1809, după ce Ricardo publicase un șir de superbe scrisori către *Morning Chronicle* referitoare la prețul aurului iar apoi îl demolase pe un domn Bosanquet care avusese nesăbuința să formuleze un punct de vedere opus. Întâi James Mill apoi Malthus îl căutară pe autorul scrisorilor, și între cei trei se închegă o prietenie ce avea să dureze până la sfârșitul vieții. Începuseră să poarte între ei o corespondență intensă și să-și facă nenumărate vizite. Plecau împreună la vânătoare, „să prindă Adevărul" scria, într-un fermecător jurnal, Maria Edgeworth, o scriitoare contemporană, „și exultau când le reușea, fără să le pese cine l-a zărit primul".

Viața nu li s-a rezumat la discuții grave; erau și ei niște făpturi foarte omenești. Malthus, fie din atașament față de teoriile sale, fie din alte motive, s-a însurat târziu, dar i-au plăcut reuniunile amicale. După moartea sa, cineva care-l cunoscuse își depăna astfel amintirile despre el la East India College: „Glumele discrete, atitudinea respectuoasă și câteodată răzvrătirea acestor bărbați tineri; săgețile verbale ale tinerelor doamne; strania politețe a profesorului de persană... și amabilitățile întru câtva vetuste ale reuniunilor din serile de vară, toate s-au dus acum."

Pamfletarii l-au asemuit cu Satan, dar Malthus era un bărbat înalt și frumos și un suflet blajin; studenții, între ei, îi spuneau „tăticu". Avea un defect ciudat: de la stră-străbunicul său moștenise gura-de-lup și vorbirea lui era greu de înțeles; cel mai rău îl pronunța pe „l" și legat de asta a rămas o istorioară amuzantă, cum că odată i-ar fi spus la ureche unei doamne de vază, dar surde: „Nu v-ar plăcea o plimbare la lacurile din Killarney?" Acest defect și asocierea indisolubilă a numelui său cu suprapopulația au prilejuit unuia din cunoscuții săi următoarea însemnare:

> „Săptămâna trecută a fost aici filozoful Malthus. Am organizat pentru el o petrecere, invitând doar persoane necăsătorite... Dânsul e o fire blajină și se poartă impecabil cu orice doamnă la care nu se observă semne de fertilitate apropiată... Malthus e un adevărat filozof moral și mai că m-aș învoi să vorbesc și eu la fel de gângăvit, dacă aș putea în schimb să gândesc și să acționez la fel de înțelept."

Și lui Ricardo îi plăcea să primească oaspeți la el acasă, mai cu seamă la micul dejun, și pare-se că se dădea în vânt după șarade. Era extraordinar de talentat ca om de afaceri. „Talentul de a agonisi bogăție", scria fratele său, „nu se bucură de mare considerație, dar pesemne că dl R. nu și-a etalat nicăieri extraordinarele sale puteri mai mult ca în afaceri. Cunoașterea desăvârșită a tuturor dedesubturilor, surprinzătoarea sa îndemânare la cifre și socoteli, capacitatea sa de a da de cap, fără vreun efort vizibil, imenselor tranzacții cu care avea de-a face, cumpănirea și puterea sa de judecată i-au permis să-i lase mult în urmă pe toți contemporanii săi de la Bursă." Sir John Bowring avea să declare mai târziu că succesul lui Ricardo se întemeia pe constatarea pe care o făcuse că oamenii în general exagerează importanța evenimentelor. „La bursă, bunăoară, de cum băga de seamă o creștere cât de mică a valorii la anumite acțiuni, numaidecât cumpăra, fiind sigur că va urma o creștere nerezonabilă

din care va câștiga; iar când cota începea să scadă, vindea cu convingerea că alarma și panica aveau să cauzeze un declin pe care circumstanțele nu-l îndreptățeau."

Era o potriveală curios de anapoda: agentul de bursă teoretician față cu teologul practician — cu atât mai mult cu cât teoreticianul se simțea la el acasă în lumea banului, pe când omul faptelor și al cifrelor nu o brodea deloc.

În timpul Războaielor napoleoniene, Ricardo era membru al unui sindicat care cumpăra titluri de stat de la Trezorerie pentru a le oferi subscripției publice. El îi făcea adesea lui Malthus o favoare îndemnându-l să cumpere câte un mic pachet de titluri din care pastorul scotea o brumă de profit. În ajunul bătăliei de la Waterloo se trezi în rolul de mic speculator la Bursă, situație ce-i punea nervii la o încercare mult prea grea. Se apucă și-i scrise lui Ricardo, rugându-l, „dacă nu e cumva nepotrivit sau neconvenabil..., să nu pierzi prilejul, cât mai e timp, de a încasa un mic profit la acțiunile pe care ai avut bunătatea să le promiți". Ricardo s-a executat, dar cu puterea de rezistență superioară a speculatorului de profesie, a cumpărat el însuși un număr mare de titluri. Wellington obținu victoria, Ricardo se alese cu un imens câștig în bani, iar bietul Malthus se simți zdrobit. Atunci Ricardo, ca într-o doară, îi scrise reverendului: „Am câștigat cu această ocazie maximul pe care îl poți spera sau dori în urma unei creșteri a cotelor la bursă. Mi-a revenit din acest împrumut o sumă considerabilă... Dar să vorbim puțin de vechea noastră problemă", și mai departe se cufundă într-o analiză a semnificației teoretice pe care o are creșterea prețului mărfurilor.

Discuția lor fără de sfârșit fu continuată, în scrisori și vizite, până în 1823. În ultima sa scrisoare către Malthus, Ricardo scria: Iar acum, dragă Malthus, eu am isprăvit. Asemeni altora, în alte controverse, după o lungă discuție rămânem fiecare cu opiniile lui. Aceste controverse, însă, nu influențează niciodată prietenia dintre noi; nu te-aș iubi mai

mult ca acum dacă ai împărtăși opiniile mele. Muri pe neașteptate în acel an, la vârsta de cincizeci și unu de ani; Malthus va mai trăi până în 1834, iar despre David Ricardo s-a exprimat așa: „Niciodată n-am iubit atât de mult pe cineva din afara familiei mele."

Fiind în dezacord aproape în toate, Ricardo și Malthus nu erau totuși în dezacord în ceea ce privește opiniile acestuia din urmă cu privire la populație. Pentru că se părea că în celebrul său *Eseu* din 1798 Malthus nu numai că elucidase chestiunea o dată pentru totdeauna, ci că totodată aruncase multă lumină și asupra teribilei și persistentei sărăcii ce bântuia scena socială a Angliei. Simțiseră și alții, vag, că există o legătură între populație și sărăcie, iar o povestire apocrifă care circula pe atunci vorbea despre o insulă din largul coastelor chiliene unde un nume Juan Fernandez ar fi debarcat o pereche de capre pentru eventualitatea că va dori mai târziu să găsească acolo carne. Revenind după o vreme pe insulă, el constată că acestea se înmulțiseră peste măsură și atunci debarcă pe insulă o pereche de câini, care se înmulțiră și ei și reduseră numărul caprelor. „În felul acesta", scria autorul povestirii, reverendul James Townshend, „s-a restabilit un nou fel de echilibru. Cea mai slabă dintre cele două specii a plătit prima tributul datorat naturii; exemplarele cele mai active și mai viguroase au rămas în viață." Și adăuga: „Cantitatea de alimente este cea care reglează numeric specia umană."

Deși această poveste cu tâlc scotea în evidență echilibrul ce domnește cu necesitate în natură, ea nu trăgea totuși concluziile finale și devastatoare conținute implicit în problemă. A rămas să le tragă Malthus.

El se lasă la început fascinat de posibilitățile numerice neașteptate cuprinse în ideea de *dublare*. Aprecierile făcute de el cu privire la uluitoarele puteri multiplicative ale reproducerii au fost întărite din plin de alți oameni de și-

B.C.U. M. EMINESCU" IAȘI

ință, de mai târziu. Un biolog a calculat că dintr-o singură pereche de animale, în ipoteza că fiecare pereche dă naștere anual la alte zece, ar rezulta după douăzeci de ani 700 000 000 000 000 000 000 de exemplare; iar Havelock Ellis menționează un organism primar care, dacă s-ar divide nestânjenit, ar produce dintr-o singură ființă minusculă o masă de un milion de ori mai mare decât cea a Soarelui — în treizeci de zile.

Asemenea exemple privind puterea prolifică a naturii nu sunt nemijlocit edificatoare pentru ceea ce ne preocupă aici. Întrebarea de căpetenie pentru noi este: cât de mare e puterea reproductivă normală a unei ființe omenești? Malthus făcea presupunerea că animalul uman va tinde să-și dubleze numărul la fiecare douăzeci și cinci de ani. Pentru epoca sa, aceasta e o presupunere relativ modestă. El lucrează cu o familie medie cu șase copii, dintre care doi se presupune că aveau să moară înainte de a fi ajuns la vârsta căsătoriei. Trecând apoi la America, Malthus arăta că aici, în ultimul secol și jumătate, populația s-a dublat, în fapt, la fiecare douăzeci și cinci de ani și că în unele regiuni înapoiate, unde se trăia mai liber și mai sănătos, ea se dubla la fiecare cincisprezece ani!

Acestor tendințe de înmulțire ale speciei umane — și pentru problema în discuție n-are importanță dacă dublarea se realizează în douăzeci și cinci de ani sau în cincizeci — Malthus îi opunea faptul îndărătnic că pământul, spre deosebire de oameni, nu poate fi înmulțit. Cu trudă, pământul cultivabil putea fi extins, dar rata extinderii este mică și inconstantă; spre deosebire de populație, pământul nu *procreează*. Așa se face că, în timp ce numărul gurilor de hrănit crește în progresie geometrică, terenurile cultivabile cresc în progresie aritmetică.

Iar rezultatul e, firește, la fel de inevitabil ca o teoremă din logică: mai devreme sau mai târziu, numărul oamenilor va depăși cantitatea hranei care se produce. „Presupu-

nând actuala populație egală cu o mie de milioane", scria Malthus în *Eseu*, „...specia umană ar crește astfel: 1, 2, 4, 8,16, 32, 64, 128, 256, 516 etc., iar mijloacele de subzistență: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 etc. În două secole și un sfert, populația se va afla față de mijloacele de subzistență în raport de 512 la 10; în trei secole, de 4096 la 13, iar în două mii de ani diferența ar fi incalculabilă."

O viziune atât de înspăimântătoare asupra viitorului putea descuraja pe oricine. „Viziunea", scria Malthus, „are o tentă melancolică." Reverendul cuprins de îngrijorare ajunse la concluzia că divergența incorigibilă și ireconciliabilă dintre numărul gurilor și cantitatea de hrană nu putea să aibă decât un singur rezultat: cea mai mare parte din omenire va avea pe veci de îndurat mizeria sub o formă sau alta. Căci imensul și potențial mereu mai adâncul decalaj trebuie cumva înlăturat: la urma urmei, populația nu poate trăi fără hrană. De aici vin la primitivi obiceiuri de felul infanticidului; de aici războaiele, bolile și, mai presus de toate, sărăcia.

Iar dacă acestea se dovedesc insuficiente: „Foametea pare a fi resursa ultimă și cea mai teribilă a naturii. Puterea populației întrece în așa măsură puterea pământului de a oferi mijloace de subzistență... încât, într-o formă sau alta, moartea prematură trebuie să fie prezentă în specia umană. Viciile oamenilor sunt slujitori activi și destoinici ai depopulării. Dacă ele nu dovedesc, războaiele de exterminare, clima nesănătoasă, epidemiile, ciuma și calamitățile vin ca niște oști înfricoșătoare secerând mii și zeci de mii de vieți. Dacă nici ele nu izbutesc până la capăt, o foamete inevitabilă și gigantică va încheia procesiunea, reducând cu o singură lovitură năprasnică mărimea populației la nivelul cantității de hrană de care dispune lumea."

Nu-i de mirare că sărmanul Godwin se plângea că Malthus convertise numeroși prieteni ai progresului în reacționari. Pentru că acesta formulase cu adevărat o doctrină a disperării. Nimic, *nimic* nu poate feri omenirea de perma-

nenta amenințare a prăbușirii sub propria-i greutate în afară de nuielușa fragilă a „înfrânării morale". Dar câtă putere are înfrânarea morală față de marea atracție dintre sexe?

A avut Malthus dreptate?

Până pe la începutul anilor '70 încă, perspectiva de ansamblu a creșterii populației lunii părea să confirme anticipările și premonițiile lui, cel puțin în regiunile mai puțin dezvoltate ale lumii. Pe atunci, demografii vorbeau de posibilitatea unei populații mondiale de 20 de miliarde — de *cinci ori* cât cea din 1970 — dacă tendința de creștere existentă avea să se mențină timp de încă cincizeci de ani.

În prezent, pendulul s-a deplasat întru câtva spre cealaltă parte. De fapt, reflecția asupra problemei populației a pendulat mereu între opinii extreme: este semnificativ că însuși Malthus s-a arătat mult mai optimist în a doua ediție a faimosului său eseu, publicată la numai cinci ani după prima, punându-și speranțele în credința că păturile muncitoare se vor deprinde să exercite „înfrânarea" voluntară, căsătorindu-se la vârste mai înaintate.

Optimismul precaut de astăzi se sprijină în mare măsură pe progresele tehnologice, îndeosebi pe așa-numita Revoluție verde, care a sporit impetuos recoltele de cereale în țări ca India. India produce în prezent suficiente alimente pentru a-și putea permite chiar și un modest export al acestora. Încât, deși încă și acum agronomii stau an de an ținându-și răsuflarea până când se încheie strânsul recoltelor, înfricoșătorul spectru al foametei planetare, rezultat din aritmetica malthusiană a cererii și ofertei, nu mai este privit ca o prognoză realistă. Reporterii de televiziune oripilați, care în anii '80 filmau făpturi umane scheletice în Etiopia și în centura subsahariană, nu asistau la o adeverire a prezicerilor lui Malthus, ci la urmări ale unor condiții locale cum sunt seceta și rețelele de transport inadecvate.

Totuși, pentru a înlătura spectrul malthusian, este nevoie și de alte lucruri în afară de sporirea producției de alimente. Chiar dacă o foamete planetară nu mai pare iminentă, experții ne avertizează că presiunea demografică este încă imensă. Potrivit unor estimări ale Națiunilor Unite, bazate pe ratele actuale ale nașterilor și deceselor, India va avea peste cincizeci de ani o populație cât a Chinei de astăzi, Bangladeshul va avea o populație de trei ori mai mare decât cea de acum, iar Kenya, una de cinci ori mai mare! Aceste cifre s-ar putea să nu însemne numaidecât foamete, dar ele sugerează apariția unor înspăimântătoare probleme sociale pe măsură ce țăranii, înmulțindu-se, se văd siliți să părăsească pământul și să ia drumul orașelor. În cadrul unui simpozion Nobel asupra problemelor populației ținut în 1981, demografii au vorbit despre amenințătoarea apariție în lumea subdezvoltată a vreo cincizeci de megaorașe cu peste 20 de milioane de locuitori fiecare. „Răspândindu-se ca niște tumori scabroase, aceste iepurării umane constituie o enormă provocare politică pentru acea lume", comenta un observator. „Cum să fie ferite aceste mase urbane de eșuarea în apatie sau să fie oprite de a cădea în ispitele anarhiei și dezordinii?"

Lucru poate și mai important, nu trebuie să uităm că Malthus a avut dreptate susținând că sporul demografic, având loc în ritm exponențial, are în mod inerent *capacitatea* de a depăși creșterile productivității agricole. Rămâne astfel necesitatea ca în ecuația populație–resurse să fie avută în vedere atât cererea cât și oferta. Este nevoie de un control nu numai al producției de alimente, ci și al producției de copii.

Este oare posibil un control al dinamicii populației la scară mondială? Răspunsul pare a fi un surprinzător „Da". Surprinzător, dat fiind că demografii au exprimat îndoieli că națiunile cele mai lovite de „boala" populației ar putea depăși obstacolele ignoranței țărănești, ale opoziției religioa-

se organizate și ale apatiei politice. În prezent precumpănește o viziune mai optimistă. În anii din urmă țări atât de diferite cum sunt Mexicul și China au trecut de la indiferență sau ostilitate fățișă la o acceptare entuziastă a controlului nașterilor. Până și India, care i-a exasperat atâta timp pe demografi, a făcut un efort hotărât — ba uneori chiar nemilos — de a introduce planificarea familială.

Iar efortul a început să dea roade. În anii 1970–1975, în ciuda pesimismului dominant, rata de creștere a populației a scăzut *pentru prima dată în istorie.* Deocamdată nu e vorba câtuși de puțin de o stopare a creșterii populației — experți ai ONU anticipează că actuala populație a lumii, de circa 5 miliarde, ar putea să atingă 10 miliarde înainte de a se stabiliza. Dar cel puțin — și în sfârșit! — rata de creștere e în scădere, iar la o stabilizare s-ar putea ajunge în decursul următoarelor două generații — o izbândă inimaginabilă, chiar și cu zece ani în urmă.

Necazul e că nu toată lumea va avea aceeași contribuție la această izbândă. În Europa de Vest, spre exemplu, virtual avem deja CZP — creșterea zero a populației. În Statele Unite estimările privind populația viitoare au dat cifre mereu mai mici, iar în prezent ne așteptăm ca în jurul anului 2020 populația SUA să fie de circa 250 milioane — o cifră ce va adăuga ceva la aglomerația actuală, dar nu va periclita în mod serios calitatea vieții americanilor.

În schimb, în cele mai sărace părți ale lumii, unde alimentele sunt cel mai greu de procurat, prognozele nu sunt la fel de liniștitoare. Rata nașterilor scade treptat și aici, dar mai lent decât în Vest și dintr-un punct de plecare situat mai sus. Din Africa subsahariană spectrul malthusian nu va dispărea încă multă vreme.

În mod curios, Malthus însuși nu a vizat acele părți ale lumii unde astăzi problema e atât de acută. El a vorbit despre Anglia și despre lumea occidentală, nu despre continentele din Est și din Sud. Iar cu privire la Occident, din

fericire, s-a înșelat în mod categoric. În 1860, în Marea Britanie 60 la sută din totalul cuplurilor conjugale aveau câte patru sau mai mulți copii. Pe la 1925 abia, un cuplu din cinci mai avea atâția copii. Dimpotrivă, numărul familiilor cu un singur copil sau cu doi a crescut în acest răstimp de la 10 la sută din total la peste jumătate.

Ce anume a salvat Occidentul de dublările și redublările anticipate de Malthus? Nu încape îndoială că rolul central l-a jucat controlul nașterilor. Inițial, i s-a spus neomalthusianism, nume ce n-ar fi fost pe placul lui Malthus, care dezaproba această practică. De fapt, controlul nașterilor pare să fi fost practicat de păturile superioare în tot cursul istoriei, ceea ce a fost unul din motivele pentru care bogații ajungeau la mai multe bogății iar săracii la mai mulți copii. Pe măsură ce în Anglia și Occident s-a ajuns ca o mai mare parte a populației să beneficieze de belșug, cei săraci au ajuns nu doar să mănânce și să se îmbrace mai bine, dar au învățat și cum să-și limiteze numărul de copii, asemeni claselor mai avute.

La fel de importantă în infirmarea predicției lui Malthus în Occident a fost urbanizarea intempestivă a acestuia. În mediul rural, copiii pot fi socotiți la activ; în mediul urban, la pasiv. În felul acesta, considerațiile economice plus o cunoaștere tot mai bună a practicilor anticoncepționale au împiedicat producerea temutei explozii a populației.

Astfel, cea mai sumbră dintre preziceri nu s-a adeverit pentru Anglia, iar logica teribilă a calculelor lui Malthus a fost limitată la acele părți ale lumii unde bogăția și progresul au întârziat. Aceste lucruri, firește, nu se întrevedeau nici măcar vag pe vremea când trăia Malthus. În anul 1801, în ciuda unor serioase temeri și zvonuri cum că era vorba de preludiul unei dictaturi militare, în Marea Britanie s-a făcut primul recensământ. Un funcționar public și statistician, pe nume John Rickman, a calculat că populația Angliei crescuse în trei decenii cu douăzeci și cinci la sută. Deși asta

era departe de a fi o dublare, nimeni nu se îndoia că dacă n-ar fi fost bolile și sărăcia maselor populația ar fi crescut masiv. Nimeni nu întrevedea viitoarea încetinire a ratei natalității; se părea că Britania va fi veșnic amenințată de plaga sărăciei alimentate de prolificitatea unei populații care ajungea să se bată ca să apuce câte ceva din hrana mereu neîndestulatoare. Sărăcia nu mai părea acum un fenomen accidental sau un act al lui Dumnezeu sau rezultatul fie și al indiferenței omenești. Era ca și cum o providență răuvoitoare ar fi osândit neamul omenesc să fie veșnic năpăstuit, ca și cum zgârcenia naturii și-ar fi bătut joc de toate strădaniile omenirii de a-și ameliora soarta.

Toate astea erau foarte descurajante. Paley, care susținuse că creșterea populației trebuia „să aibă precădere față de orice alt obiectiv politic", deveni acum adept al lui Malthus; Pitt, care odinioară voise ca țara sa să se îmbogățească cu mai mulți copii, acum, din respect față de opiniile pastorului, retrase proiectul său de lege privind sporirea asistenței pentru săraci. Coleridge rezumă sumbru starea de spirit: „În sfârșit, uitați-vă la această puternică națiune", scria el, „și la cârmuitorii și înțelepții ei cum își pleacă urechea și la prezicerile lui Paley și la ale lui Malthus! Tristă priveliște, zău așa."

Dacă mai era cineva pe care Malthus, să nu-l fi deprimat îndeajuns, acela n-avea decât să-l citească pe David Ricardo.

La prima vedere, lumea zugrăvită de acesta nu era deosebit de înfricoșătoare — cel puțin prin comparație cu cea malthusiană. Universul lui David Ricardo, înfățișat în *Principii ale economiei politice* din 1817, este rece, sobru și condensat; nimic din viața, din detaliul viu ale lui Adam Smith. Numai principii, principii abstracte, expuse de un intelect centrat pe lucruri mai durabile decât e fluxul schimbător al vieții cotidiene. Totul e la fel de important, de nud, de

pur și de arhitectural ca la Euclid, dar, spre deosebire de un ansamblu de propoziții strict geometrice, acest sistem are tonalități umane: e un sistem *tragic.*

Pentru a putea înțelege această tragedie, trebuie să zăbovim o clipă cu prezentarea principalelor personaje ale dramei. După cum spuneam, ele nu sunt *oameni:* sunt prototipuri. Mai trebuie să spun că aceste prototipuri nu *trăiesc,* în sensul obișnuit al cuvântului: ele se conformează unor „legi de comportare". Nimic din zarva și agitația lumii lui Adam Smith; asistăm mai degrabă la un spectacol de marionete unde lumea reală a fost dezbrăcată de tot ce nu este motivație economică.

Pe cine vedem în spectacol? Sunt, mai întâi, muncitorii, unități nediferențiate de energie economică, având ca singur aspect uman înclinația neînfrânată către ceea ce se cheamă eufemistic „deliciile societății domestice". Aplecarea incurabilă către aceste delicii face ca orice majorare de salariu să fie prompt însoțită de o creștere a populației. Muncitorii își primesc coaja lor de pâine, cum zicea Alexander Baring, căci fără ea n-ar putea supraviețui. Pe termen lung însă, propria lor slăbiciune îi condamnă la o viață aflată la limita subzistenței. Asemeni lui Malthus, Ricardo nu vedea nici el pentru masele muncitoare altă soluție decât „autoînfrânarea", și cu toate că le dorea muncitorilor binele, nu-și punea mari nădejdi în puterea lor de a se stăpâni.

Apoi îi vedem pe capitaliști. Aceștia nu mai sunt negustorii înclinați spre tocmeală ai lui Adam Smith; sunt o categorie de oameni cenușie și uniformă, neavând nici un alt scop decât de a acumula — adică de a-și economisi profiturile și de a le reinvesti angajând mai mulți oameni care să lucreze pentru ei; și făcând acest lucru cu un devotament statornic. Dar soarta capitaliștilor nu e ușoară. Pe de o parte, concurându-se unii pe alții, ei anulează cu promptitudine orice profituri necuvenite de care ar putea beneficia câte un norocos care a inventat un nou procedeu tehnic sau care a

descoperit un vad comercial neobișnuit de profitabil. Pe de altă parte, profiturile lor depind în mare măsură de salariile pe care trebuie să le plătească și, după cum vom vedea, aceasta le creează dificultăți considerabile.

Până aici totuși, exceptând absența amănuntelor realiste, această lume nu e foarte diferită de cea a lui Adam Smith. Deosebirile apar când Ricardo ajunge să vorbească de landlorzi.

Pentru că Ricardo vedea în landlorzi singurii beneficiari ai acestui mod de organizare a societății. Muncitorul muncea și pentru asta primea un salariu; capitalistul era capul întreprinderii și pentru asta încasa un profit. Landlordul însă scotea câștig din puterile solului, iar venitul său — renta — nu era afectat nici de concurență, nici de dinamica populației. De fapt, el câștiga acolo unde toți ceilalți pierdeau.

Trebuie să zăbovim aici, o clipă, spre a înțelege cum a ajuns Ricardo la această concluzie, pentru că viziunea sa sumbră asupra societății depinde de definiția pe care o dă rentei funciare. Pentru Ricardo, renta nu este pur și simplu prețul plătit de cineva pentru folosința solului, cam în felul în care dobânda reprezintă prețul capitalului iar salariile prețul muncii. Renta este, în concepția sa, un venit de un fel aparte, având-și originea în faptul demonstrabil că nu tot pământul este egal de productiv.

Să presupunem, zice Ricardo, doi landlorzi cu moșii învecinate. Pe moșia unuia dintre ei solul e fertil, încât cu munca a o sută de oameni și cu o anumită cantitate de utilaje, el izbutește să recolteze o mie cinci sute de busheli de cereale. Pe moșia celuilalt solul e mai puțin fertil; cu același număr de lucrători și aceleași utilaje el obține numai o mie de busheli. Acesta e un fapt ce ține doar de natură, dar el are urmări economice: bushelul de cereale de pe moșia landlordului mai norocos va fi mai ieftin. Și cum ambii landlorzi au de plătit același cuantum de salarii și aceleași cheltuieli

de capital, la capitolul costuri va fi avantajat cel care obține cu cinci sute de busheli mai mult decât concurentul său.

Renta provine, după Ricardo, din această *diferență* între costuri. Căci dacă cererea e suficient de mare pentru a se cultiva și solul mai puțin productiv, atunci cultivarea cereale lor pe solul mai productiv va fi o operație foarte profitabilă. Într-adevăr, cu cât e mai mare deosebirea dintre cele două terenuri, cu atât va fi mai mare renta diferențială. Dacă, de exemplu, cultivarea cerealelor pe un teren agricol foarte prost, cu costuri de 2 dolari per bushel, se situează la limita de jos a profitabilității, atunci de bună seamă un proprietar funciar norocos, al cărui pământ roditor produce cereale cu un cost de numai 50 de cenți per bushel, va câștiga o rentă cu adevărat mare. Pentru că *ambii* proprietari își vor vinde cerealele pe piață la același preț — să zicem, de 2,10 dolari — și astfel proprietatul pământului mai roditor va băga în buzunar diferența de 1,50 dolari dintre costurile de producție respective.

Toate acestea par lucruri destul de inofensive. Să ne plasăm însă în lumea vizată de Ricardo și atunci ne vom da seama de consecințele lor monstruoase.

Pentru Ricardo, lumea economică tinde continuu să se amplifice. Capitaliștii, pe măsură ce acumulează, construiesc noi magazine și fabrici. În felul acesta crește cererea de muncitori. Aceasta duce la majorarea salariilor, dar numai temporar pentru că, fiind mai bine plătiți, incorigibilele pături muncitorești vor fi ispitite să se dedea acelor perfide delicii ale societății domestice, prăpădindu-și avantajul prin inundarea pieței cu și mai mulți muncitori. Începând însă din acest punct, lumea lui Ricardo apucă pe un drum mult diferit de perspectiva optimistă trasată de Adam Smith. Pe măsură ce populația crește, zice Ricardo, *apare necesitatea de a împinge și mai departe hotarul pământurilor cultivabile.* Mai multe guri reclamă mai multe cereale, iar pentru a avea mai multe cereale este nevoie de mai mult pământ. Și în mod

cât se poate de firesc, noile terenuri introduse în cultură nu vor fi la fel de productive ca acelea aflate deja în folosință, căci prost agricultor ar fi acela care n-ar avea deja culturi pe cele mai bune dintre terenurile de care dispune.

Astfel, pe măsură ce creșterea populației determină introducerea în cultură a tot mai multe terenuri, costul producerii cerealelor va crește. Concomitent vor crește, desigur, prețurile de vânzare la cereale, precum și rentele proprietarilor funciari cu pământ fertil. Vor crește însă nu doar rentele, ci și salariile; deoarece, cerealele fiind mai scumpe, muncitorului va trebui să i se plătească mai mult ca să-și poată cumpăra bucata de pâine și să poată supraviețui.

Și acum începe tragedia. Capitalistul, adică omul căruia i se datorează în primul rând progresul societății, se trezește prins ca într-o menghină. Pe de o parte, are de plătit salarii mai mari, pentru că pâinea este mai scumpă. Pe de altă parte, landlorzii o duc mult mai bine, dat fiind că pe măsura introducerii în cultură a unor terenuri tot mai puțin fertile, cresc rentele proprietarilor cu pământuri bune. Iar pe măsură ce crește partea ce revine landlordului din avuția societății, cine altul decât capitalistul va fi dat la o parte ca să facă loc celui dintâi?!

Cât de mult diferă această concluzie de mărețul spectacol al progresului zugrăvit de Adam Smith! În lumea lui Smith, fiecare ajungea treptat s-o ducă mai bine pe măsură ce diviziunea muncii se adâncea și sporea avuția comunității. Putem observa acum că Smith a tras o asemenea concluzie pentru că nu și-a dat seama că pământul este o stavilă în calea progresului. În viziunea lui Smith nu există un deficit de pământ fertil și deci nu există o limită dincolo de care rentele cresc o dată cu populația.

În lumea lui Ricardo, dimpotrivă, *numai* landlordul câștigă în cele din urmă. Muncitorul e condamnat pe veci să trăiască la limita subzistenței, pentru că după fiecare creștere a salariului el se pomenește cu o droaie de copii și astfel câștigul lui continuă să scadă. Capitalistul, care muncește, eco-

nomisește și investește, constată că toată truda i-a fost în zadar: costurile salariale au crescut iar profitul s-a diminuat. Cât despre landlord, care nu face altceva decât să-și încaseze renta — el stă liniștit și contemplă cum renta crește.

Nu-i de mirare că Ricardo a combătut Legile cerealelor, arătând că piața liberă ar prezenta avantajul de a aduce cereale ieftine în Britania. După cum nu e de mirare că, timp de treizeci de ani, landlorzii au luptat din răsputeri să împiedice pătrunderea în țară a cerealelor ieftine. În mod firesc, tânăra clasă a industriașilor a văzut în expunerea lui Ricardo teoria ce se potrivea perfect cu nevoile ei. Erau ei răspunzători că salariile erau mici? Nicidecum, pentru că nechibzuința muncitorului îl împingea pe acesta să se înmulțească peste măsură. Erau ei răspunzători pentru progresul societății? Da, numai că ce avantaj aveau ei dacă își cheltuiau energiile și își economiseau profiturile pentru noi aventuri în producție? Tot ce le rămânea din truda lor era satisfacția îndoielnică de a vedea cum cresc rentele și salariile nominale, pe când propriile lor profituri scad. Ei erau cei ce puneau în mișcare mecanismul economic, pe când landlordul tolănit în fotoliu avea parte de răsplată și de toate plăcerile. Pe bună dreptate, un capitalist cu scaun la cap trebuia să-și pună întrebarea dacă mai merita să se ostenească.

Cine altul decât pastorul Malthus avea să se ridice și să spună că Ricardo e nedrept cu landlorzii!

Să ne amintim că Malthus nu era doar un expert în problema populației. El era, înainte de toate, un economist și am putea menționa că, de fapt, el avansase teoria „ricardiană" a rentei înainte ca acesta să o preia și să o finiseze. Malthus însă n-a tras din teoria sa aceleași concluzii ca prietenul său. „Rentele", spunea Malthus în *Principiile economiei politice,* apărute cu trei ani înaintea lucrării cu același titlu scrise de Ricardo, „reprezintă răsplata pentru curajul și înțelepciunea de acum, ca și pentru vigoarea și istețimea din trecut. În fiecare zi se cumpără pământuri cu roadele sârguinței și

ale talentului." „De altfel", adaugă Malthus într-o notă de subsol, „dl Ricardo însuși este un landlord și un bun exemplu pentru ceea ce vreau să spun."

N-a fost o replică prea convingătoare. Malthus nu l-a zugrăvit pe landlord ca pe un intrigant și un netrebnic. Știa prea bine că landlorzii nu o dată ameliorașeră productivitatea moșiilor lor, deși argumenta că făcând acest lucru ei îndeplineau de fapt funcțiile unui capitalist. Dar cu o logică irefutabilă el arăta că în calitate de *proprietari* funciari, chiar dacă neglijau acest pământ, ei câștigau de pe urma prețurilor mai mari la cereale. Fără ca cineva anume să fi uneltit, forțele creșterii economice făceau ca, pur și simplu, câștigul să se scurgă în buzunarele clasei care stăpânea pământul.

Nu e locul aici să urmărim toate sinuozitățile acestei controverse. Important e că înfricoșătoarele *implicații* ale rentei, anticipate de Ricardo, nu s-au materializat niciodată. Căci până la urmă industriașii au înfrânt puterea landlorzilor și au obținut importul de alimente ieftine. Costișele pe care holdele de grâu începuseră să urce amenințător pe vremea lui Ricardo redeveniră, în câteva decenii, pășuni. Lucru la fel de important, populația n-a crescut niciodată atât de rapid încât să epuizeze resursele țării. Căci potrivit teoriei lui Ricardo, renta se naște din inegalitățile dintre pământurile cele mai proaste și pământurile cele mai bune; și atunci în mod evident, dacă problema populației este ținută sub control, aceste diferențe nu vor ajunge atât de mari încât veniturile provenite din rentă să capete proporții socialmente alarmante. Să ne gândim însă pentru o clipă la situația ce s-ar ivi dacă azi Marea Britanie ar fi nevoită să hrănească o populație de, să zicem, o sută de milioane de suflete numai din propria sa producție agricolă. Și să presupunem că vechile Legi ale cerealelor n-ar fi fost niciodată abolite. Mai încape vreo îndoială că în aceste condiții tabloul ricardian al unei societăți dominate de landlorzi ar fi o realitate înfricoșătoare? În lumea occidentală contemporană, renta a ajuns aproape o problemă pur academică

și de importanță secundară. Aceasta nu înseamnă că analiza lui Ricardo a fost greșită; azi nu ne mai confruntăm cu dilema lui Ricardo, numai datorită faptului că ritmul vieții industriale ne-a ferit de flagelul malthusian: industrialismul nu numai că a diminuat rata natalității, ci a sporit totodată enorm posibilitățile noastre de a obține hrană din pământul de care dispunem.

Între timp, Malthus mai descoperise un motiv de neliniște. Era îngrijorat de posibilitatea a ceea ce el numea o „suprasaturație generală" — o abundență de mărfuri ce nu-și găsesc cumpărători.

Nouă o asemenea idee nu ne e nicidecum străină; lui Ricardo însă ea îi apărea din cale-afară de extravagantă. Anglia cunoscuse blocaje comerciale, dar toate păruseră a fi provocate de câte o cauză specifică — falimentul unei bănci, sau un puseu speculativ nejustificat, sau un război. Spirit matematic, Ricardo considera chiar că se poate demonstra *imposibilitatea logică* a unei „suprasaturații generale", așadar, imposibilitatea ca ea să se producă vreodată.

Demonstrația la care se gândea Ricardo a fost făcută de un tânăr francez pe nume Jean-Baptiste Say. Acesta susținea două propoziții foarte simple. În primul rând, considera că *dorința* de bunuri este infinită. Dorința de hrană putea fi limitată de capacitatea stomacului omenesc, după cum spusese Adam Smith, dar dorința de îmbrăcăminte, de mobilă, de articole de lux și de podoabe părea incalculabil de mare. Dar nu numai că cererea este infinit de mare, spunea Say, ci și *capacitatea* de a cumpăra este garantată. Pentru că orice bun produs are un anumit cost și orice cost înseamnă un venit pentru cineva. Indiferent dacă respectivul cost era reprezentat de salarii, rentă sau profituri, prețul de vânzare al bunului se transformă în venit pentru cineva. Și atunci cum putea să survină acel blocaj general prin suprasaturație? *Cererea* de bunuri exista și existau și *veniturile* cu care aceste bunuri să fie cumpărate. Numai niște pasagere estimări

greșite puteau împiedica piața de a găsi cumpărătorii de care avea nevoie pentru achiziționarea bunurilor oferite.

Dar în timp ce Ricardo accepta ca valabilă această concluzie, Malthus o respingea. Raționamentul nu era ușor de răsturnat, pentru că părea într-adevăr impecabil. Malthus însă, analizând mai îndeaproape mecanismul schimbului de mărfuri, veni cu o idee stranie. Oare nu era posibil, întreabă el, ca actul *economisirii* să coboare nivelul cererii sub cel al ofertei?

Nouă, celor de astăzi, și această idee ni se pare demnă de toată atenția. Ricardo însă o considera de-a dreptul absurdă. „Dl Malthus, după cât se pare, pierde mereu din vedere faptul că a economisi înseamnă a cheltui, întocmai ca și în cazul a ceea ce domnia sa numește în mod exclusiv cheltuire", scria el pe un ton polemic. Ricardo vrea să spună că pentru el este de neînțeles ce alt motiv ar putea să aibă un om de a-și economisi profiturile decât acela de a le cheltui pentru o cantitate mai mare de muncă și de utilaje, spre a scoate profituri și mai mari.

Asta îl punea în încurcătură pe Malthus, căci, la fel ca Ricardo, și el credea că a economisi înseamnă a cheltui — pentru scopuri industriale, firește. Totuși în raționamentul său părea să fie ceva, deși era greu de precizat ce anume. Și el nici n-a izbutit vreodată să precizeze. De exemplu, pentru a dovedi că acumularea nu era *chiar atât* de esențială cum credea Ricardo, el scria următoarele:

> „Numeroși negustori au făcut mari averi deși, în cursul dobândirii acestora, abia dacă a existat vreun an în care să nu fi cheltuit mai mult, necum mai puțin, pe articole de lux, plăceri și acte de generozitate."
> La care Ricardo făcu următorul comentariu lapidar dar zdrobitor:
> „Da, numai că un confrate al său care s-ar fi abținut să cheltuiască pe articole de lux, plăceri și acte de generozitate, cu aceleași profituri s-ar fi îmbogățit mai repede."

Bietul Malthus! Nu izbutea niciodată să iasă biruitor din această confruntare. Argumentele sale *erau* confuze, după cum probabil își dădea seama el însuși. Iată ce a scris o dată: „Am o părere atât de bună despre talentele de economist ale Dlui Ricardo și sunt atât de convins de desăvârșita lui sinceritate și iubire de adevăr, încât recunosc deschis că uneori m-am simțit aproape descumpănit de autoritatea sa, deși argumentele sale n-au izbutit să mă convingă." Din păcate pentru generațiile următoare, Malthus n-a fost niciodată în stare să confere raționamentelor sale rigoare și claritate deplină. Pentru că încerca să dea de cap unui fenomen ce într-o bună zi avea să acapareze atenția economiștilor — problema avântului și a recesiunii economice — în timp ce Ricardo era absorbit în întregime de problema total diferită a repartiției. Malthus își punea imens de importanta problemă a cantității bunurilor disponibile, în timp ce Ricardo era prea ocupat de exploziva întrebare: cine ce primește? Nu-i de mirare că cei doi se aflau într-un permanent dezacord: vorbeau despre lucruri diferite.

Care rămâne contribuția lor după toate aceste controverse?

Aportul lui Ricardo este evident. El a redus lumea economică la liniile ei esențiale, oferind tuturor spre examinare mecanismul ei. Vigoarea tabloului zugrăvit de el rezidă tocmai în nerealismul acestuia, căci eșafodajul dezgolit al unei lumi mult simplificate nu numai că dădea în vileag legile rentei, dar elucida totodată și probleme vitale ale comerțului exterior, banilor, impozitelor și politicii economice. Construind un model al universului economic, Ricardo a oferit științei economice un puternic instrument al analizei abstracte — instrument necesar pentru cine vrea să pătrundă dincolo de vălmășagul vieții cotidiene spre a-i desluși mecanismul subiacent. Fără îndoială că, după cum spuneau unii observatori încă de atunci, instrumentul abstracției pu-

tea fi utilizat și în scopul ignorării unor fapte incomode — utilizare ce a devenit cunoscută sub numele de viciul ricardian. Cu toate acestea, economia politică datorează talentului de a simplifica al lui Ricardo îndreptățirea de a fi considerată o știință. Probabil că propensiunii sale spre simplificare îi datorăm și răzlețele ei reușite *ca* știință.

Malthus n-a izbutit niciodată să edifice o lume abstractă comparabilă, astfel încât contribuția sa teoretică este mai mică. El a semnalat însă teribila problemă a populației, motiv suficient ca numele său să fie și azi actual. Totodată, el a sesizat, chiar dacă n-a putut s-o explice, problema crizei generale, care avea să-i preocupe pe economiști la un secol după apariția cărții sale.

Retrospectiv însă, probabil că principala contribuție a celor doi se situează în afara realizărilor lor cu caracter tehnic. Căci în mod cu totul neintenționat, Malthus și Ricardo au făcut un lucru uimitor. Ei au schimbat punctul de vedere optimist al epocii lor într-unul pesimist. Universul uman nu mai putea fi privit ca o arenă în care forțele naturale ale societății creează o viață mai bună pentru toată lumea. Dimpotrivă, acele forțe naturale care odinioară păruseră teleologic menite să aducă în lume armonia și pacea păreau acum malefice și amenințătoare. Dacă omenirea nu gemea sub povara unei mase de guri flămânde, se părea că putea ajunge sub apăsarea unei mase enorme de mărfuri fără cumpărători. În oricare din cele două eventualități, rezultatul unei îndelungate lupte pentru progres ar fi o stare deprimantă în care muncitorul ar trăi la limita subzistenței, capitalistului i s-ar fura roadele străduniilor sale, în timp ce landlordul s-ar desfăta privindu-și comorile nemuncite și în continuă creștere.

Nu era lucru neînsemnat că cei doi economiști izbutiseră să convingă lumea că trăia într-o fericire iluzorie. Demonstrația făcută de ei fu însă atât de convingătoare, încât oamenii începură să caute o scăpare pentru societate nu în

cadrul presupuselor ei legi naturale, ci sfidându-le. Malthus și Ricardo arătaseră că, lăsată în voia ei, societatea s-ar îndrepta către o stare deopotrivă nedreaptă și jalnică. Nu-i de mirare, așadar, că reformatorii aveau să zică: dacă-i așa, atunci să ne îndreptăm eforturile împotriva acestor tendințe naturale ale societății. Dacă plutind în derivă urmează să ne zdrobim de stânci, atunci să înotăm împotriva curentului; așa s-au smuls socialiștii utopici din credința mângâietoare că, în esență, lumea așa cum e este bună și dreaptă.

Într-un fel, Malthus și Ricardo au fost ultimii reprezentanți ai unei generații ce-și pusese nădejdile în rațiune, ordine și progres. Ei n-au fost apologeți, nici susținători ai unei ordini pe care o dezaprobau. Ei au fost niște gânditori imparțiali; ei se plasau în afara și deasupra șuvoiului vieții sociale, căutând să descopere cu un ochi impersonal încotro se îndreaptă acesta. Iar dacă ceea ce vedeau era dezagreabil, vina nu era a lor.

Ei au fost oameni de o desăvârșită onestitate, care au urmat cu consecvență logica ideilor lor, indiferent încotro ducea aceasta. Poate că merită să cităm acea notă de subsol în care Malthus menționează că Ricardo, dușmanul landlorzilor, este el însuși un landlord.

> „Este oarecum ciudat că dl Ricardo, care câștigă considerabil din rente, a subestimat până într-atât importanța lor; pe când eu, care niciodată n-am încasat rente și nici nu mă aștept să încasez vreodată, voi fi probabil acuzat că le supraestimez importanța. Situațiile și opiniile noastre diferite au cel puțin darul de a arăta sinceritatea noastră reciprocă și de a crea o puternică prezumție că, oricare va fi fost înclinația preferențială de care va fi suferit gândirea noastră în formularea doctrinelor ce le-am avansat, în mod sigur nu a fost aceea de care e probabil cel mai greu să te ferești — înclinația neinteligentă ce izvorăște din situație și din interes."

După ce dispăruseră amândoi, sir James Mackintosh, filozoful scoțian, le-a adus un minunat omagiu. „Pe Adam Smith", scrie el, „l-am cunoscut puțin, pe Ricardo bine, iar pe Malthus în intimitate. Oare nu-i lucru de laudă pentru o știință să pot spune că trei dintre cei mai mari maeștri ai ei au fost cei mai destoinici trei oameni din câți am cunoscut vreodată?"

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

V

VIZIUNILE SOCIALIȘTILOR UTOPICI

Nu e greu de înțeles de ce Malthus și Ricardo zugrăveau lumea în termeni pesimiști. Anglia anului 1820 avea într-adevăr o înfățișare sumbră; ieșise biruitoare dintr-o îndelungată luptă pe continent, dar acum părea prinsă într-o încleștare și mai aprigă la ea acasă. Căci pentru oricine voia să deschidă ochii era evident că pe plan social sistemul de fabrică, aflat la începutul expansiunii sale, încărca o notă de plată de proporții înspăimântătoare și că scadența nu putea fi amânată la nesfârșit.

Într-adevăr, relatările privind condițiile de muncă din fabricile de atunci sunt atât de înfiorătoare încât cititorului de astăzi i se face părul măciucă. În 1828, *The Lion,* o revistă radicală din acea epocă, publica incredibila poveste a lui Robert Blincoe, unul dintre cei optzeci de copii pauperi trimiși să lucreze într-o fabrică din Lowdham. Băieții și fetele — toți în vârstă de zece–unsprezece ani — erau biciuiți zi și noapte, nu doar pentru cele mai mărunte abateri, ci și pentru a le stimula hărnicia, atunci când începea să scadă. În comparație însă cu o fabrică din Litton, unde Blincoe avea să fie transferat mai târziu, condițiile de la Lowdham erau totuși destul de blânde. La Litton copiii se băteau laolaltă cu porcii pentru lăturile dintr-o troacă; erau loviți cu pumnii și cu picioarele și supuși la abuzuri sexuale; iar patronul lor, un anume Ellice Needham, avea obiceiul infam de a-i strânge cu degetele de urechi până când le străpungea cu unghiile. Maistrul era și mai hain: îl lega pe Blincoe de încheieturi deasupra unei mașini astfel încât să stea cu genunchii

îndoiți iar pe grumaz îi îngrămădea greutăți mari. Acest copil și colegii săi de muncă stăteau aproape dezbrăcați în frigul iernii, iar ca o culme a sadismului, de bună seamă gratuit, dinții le erau când și când șlefuiți cu pila.

Fără îndoială că o asemenea brutalitate abominabilă constituia excepția și nu regula; ba putem chiar bănui că zelul de reformator a mai îngroșat detaliile acestei istorisiri. Dar lăsând la o parte toate exagerările, povestea era totuși dătătoare de seamă pentru un climat social în care practici dintre cele mai neomenoase erau acceptate ca ținând de ordinea firească a lucrurilor și, ceea ce e și mai important, ca neinteresând pe nimeni. Ziua de muncă de șaisprezece ore nu era ceva ieșit din comun, forța de muncă îmbulzindu-se spre fabrici la șase dimineața și târându-se spre casă la zece noaptea. Și, ca o încoronare a mârșăviei, mulți patroni și maiștri nu permiteau muncitorilor să țină la ei ceasornice proprii, iar unicul ceasornic al fabricii manifesta o ciudată tendință de accelerare în timpul puținelor minute rezervate pauzelor de masă. Cei mai bogați și mai perspicace dintre industriași poate că deplorau astfel de excese, dar directorii lor de fabrică sau concurenții lor aflați în dificultate par să le fi privit cu indiferență.

Condițiile de muncă oribile nu erau însă singura cauză a nemulțumirilor. Acum erau la modă mașinile, or, mașinile însemnau că locul mâinilor truditoare îl lua oțelul rezistent și răbdător. Încă în 1779, o mulțime de opt mii de muncitori atacase o fabrică și o arsese până la temelii, din furie oarbă față de implacabila ei eficiență mecanică; iar pe la 1811, asemenea proteste împotriva tehnologiei luară amploare în întreaga Anglie. Fabrici distruse erau cu duiumul și la vederea lor lumea zicea „Pe-aci a trecut Ned Ludd." Se răspândise zvonul că un rege sau un general pe nume Ludd dirija aceste acțiuni ale gloatei. Era, desigur, o simplă poveste. Luddiții, cum își ziceau ei? erau îmboldiți de

o ură spontană față de fabrici, în care ei vedeau niște închisori, și față de munca salariată, pe care încă o disprețuiau.

Tulburările stârniră însă în țară o teamă reală. Ricardo era aproape singurul dintre oamenii respectabili care admitea că, probabil, mașinile nu lucrează întotdeauna spre folosul imediat al muncitorului, opinie din pricina căreia se considera că, măcar o dată, îl trădase și pe el mintea lui ageră. Majoritatea observatorilor reacționau mai simplu: prostimea și-o luase în cap și trebuia pusă cu botul pe labe. Iar claselor mai selecte situația le dădea presimțirea unui nimerit Armaghedon, violent și înfricoșător. Southey, poetul, scria: „În momentul de față doar armata ne mai ferește de nenorocirea între toate cea mai înspăimântătoare, de o răzvrătire a celor săraci împotriva bogaților, iar cât timp ne mai putem bizui pe Armată e o întrebare pe care abia dacă îndrăznesc să mi-o pun"; iar Walter Scott se lamenta: „...țara e minată pe sub picioarele noastre."

Mai e oare de mirare că Malthus și Ricardo prevestiseră un viitor sumbru și încrâncenat?!

Dar în bezna și zbuciumul acestor vremi, era un locșor în Britania care strălucea precum un far în furtună. În munții sălbatici ai Scoției, cam la o zi de mers cu diligența de la Glasgow, într-un ținut atât de înapoiat încât încasatorii taxei de trecere pe șosea refuzau, la început, banii de aur (pentru că până atunci nu văzuseră așa ceva) de la călători, se înălțau clădirile de cărămidă cu șase etaje ale unei fabrici aparținând micii comunități numite New Lanark. Pe drumurile povârnite dinspre Glasgow venea un șuvoi neîntrerupt de vizitatori — douăzeci de mii semnaseră în cartea de oaspeți de la New Lanark, între 1815 și 1825 — iar în puzderia acestora întâlnim persoane de vază ca marele duce Nikolai, viitorul țar Nikolai I al Rusiei, principii Johann și Maximilian de Austria și o droaie de delegații parohiale, scri-

itori, reformatori, doamne sentimentale și oameni de afaceri sceptici.

Ceea ce toți aceștia veneau să vadă era dovada vie că mizeria și abjecția vieții industriale nu erau unica întocmire socială cu putință. Aici, la New Lanark, se vedeau șiruri drepte de case muncitorești, cu câte *două* încăperi fiecare; pe străzi gunoiul era strâns cu grijă în grămezi așteptând să fie ridicat, nu era aruncat la întâmplare ca în alte orașe. Iar în fabrică, ochii vizitatorilor întâlneau o priveliște și mai neobișnuită. Deasupra fiecărui lucrător era atârnat câte un mic cub de lemn vopsit pe fiecare latură cu o altă culoare: negru, albastru, galben și alb. Culorile, de la cele mai deschise la cele mai închise, reprezentau aprecieri ale comportării celui în cauză: albul însemna excelent; galbenul, bine; albastrul, satisfăcător, iar negrul, nesatisfăcător. Dintr-o privire, directorul fabricii putea să-și facă o idee despre comportamentul personalului. Galbenul și albul predominau.

O altă surpriză o constituia faptul că în fabrici nu vedeai lucrând copii — cel puțin, nu sub vârsta de zece sau unsprezece ani — iar cei care lucrau aveau ziua de muncă de numai zece ore și trei sferturi. În plus, ei nu erau niciodată pedepsiți; de fapt, nimeni nu era pedepsit și, cu excepția câtorva adulți incorigibili ce trebuiseră să fie dați afară din pricina alcoolismului cronic sau a vreunui alt viciu asemănător, disciplina părea a fi insuflată prin blândețe și nu prin frică. Ușa directorului stătea deschisă, oricine având posibilitatea (pe care o și folosea) de a ridica obiecții față de orice regulă sau dispoziție. Fiecare avea dreptul să se uite prin caietul în care era cuprins raportul detaliat asupra comportării sale, caiet ce servea drept referent la afișarea culorii de pe cub, și putea face plângere dacă avea impresia că nu e categorisit corect.

Cel mai mult îl umplea de uimire pe vizitator ceea ce avea de văzut la copiii mici. În loc să umble creanga pe străzi, învățau cu sârg și se jucau într-o școală încăpătoare. Cei mai

micuți învățau numele de roci și de arbori din jurul lor; alții mai măricei învățau gramatica pe o friză unde generalul Substantiv se lupta cu colonelul Adjectiv și cu caporalul Adverb. Dar nu le era ocupat tot timpul cu învățătura, oricât de plăcută părea să fie aceasta. În mod regulat, copiii se adunau să cânte și să danseze, sub îndrumarea unor tinere doamne ce fuseseră instruite că nici o întrebare pusă de un copil nu trebuia să rămână fără răspuns, că nici un copil nu era vreodată rău fără un motiv, că niciodată nu trebuiau aplicate pedepse și că din puterea exemplului copiii învață mai repede decât din admonestări.

Trebuie să fi fost o priveliște minunată și însuflețitoare. Iar domnii preocupați de afaceri, care nu se entuziasmau atât de lesne ca sensibilele doamne de priveliștea unor copii fericiți, trebuiau să ia act de faptul de necontestat că New Lanark-ul era profitabil, uimitor de profitabil. Acest stabiliment era dirijat de cineva care era nu doar un sfânt, ci și un om eminamente practic.

Cel căruia i se datora New Lanark-ul era nu doar un sfânt cu spirit practic, ci și un om ieșit din comun. Asemeni atâtor altor reformatori de la începutul secolului al XIX-lea, cărora noi le spunem retrospectiv socialiști utopici, Robert Owen „mărinimosul domn Owen din New Lanark" era un straniu amestec de spirit practic și naivitate, de reușită și fiasco, de bun-simț și țicneală. Era omul care pledase pentru abandonarea plugului în favoarea cazmalei; omul care, pornind de la zero, a devenit mare capitalist, iar din mare capitalist, un adversar de neîmpăcat al proprietății private; un om care pledase pentru mărinimie pe motiv că este profitabilă, și care mai apoi a preconizat desființarea banilor.

Este greu de crezut că o viață de om a putut să cuprindă atâtea întorsături. Ea a început ca un capitol din romanele pentru copii ale lui Horatio Alger. Născut la 1771, în Țara Galilor, din părinți săraci, Robert Owen a părăsit școala la

vârsta de nouă ani pentru a deveni ucenic la un negustor de pânzeturi cu neverosimilul nume de McGuffog. Ar fi putut să rămână pentru totdeauna negustor de pânzeturi și să apuce schimbarea firmei prăvăliei în McGuffog & Owen, dar în stilul unui veritabil erou al businessului, a preferat să plece la Manchester; aici, la vârsta de optsprezece ani și cu un cheag de 100 de lire împrumutate de la fratele său, se făcu, pe cont propriu, mic fabricant de utilaje pentru industria textilă. Dar partea mai frumoasă a poveștii de-abia acum urmează. Un anume domn Drinkwater, proprietar al unei mari filaturi, s-a pomenit într-o bună zi fără director, drept care dădu anunț în ziarul local pentru cei interesați de această slujbă. Owen nu se pricepea deloc la filaturi, dar a obținut postul de o manieră ce ar fi putut constitui un test pentru nenumăraţii autori ce au scris despre virtuțile combinației dintre tupeu și noroc. „Mi-am pus pălăria pe cap", scria Owen o jumătate de secol mai târziu, „și m-am dus glonț la biroul domnului Drinkwater. « Câți ani ai? » « Fac douăzeci în mai », răspunsei eu, « De câte ori pe săptămână te îmbeți? »... « N-am fost beat în viața mea », am spus eu, înroșindu-mă ca racul fiert la această întrebare neașteptată. « Ce salariu ceri? » « Trei sute pe an », fu răspunsul meu. « Ce-ai zis? » exclamă dl Drinkwater, cu oarecare surpriză și reluă cuvintele mele: « Trei sute pe an! în dimineața asta s-au perindat aici o sumedenie de solicitanți și dacă aș aduna salariile cerute de toți la un loc nu cred că s-ar ridica la cât pretinzi dumneata ». « Nu mă pot conduce după cât cer alții — am spus eu — iar mai puțin nu pot să primesc. »"

A fost un gest caracteristic owenian și a avut efect. La vârsta de douăzeci de ani Owen deveni tânărul-minune al lumii textilelor — atrăgător, cu un nas drept pe o față foarte lungă și cu ochi mari, cinstiți, ce oglindeau candoarea firii sale. După șase luni, dl Drinkwater i-a oferit o participare de douăzeci și cinci la sută la afacere. Dar acesta era încă doar preludiul unei cariere fabuloase. Peste câțiva ani, Owen

auzi de un complex de fabrici oferite spre vânzare în mizera localitate New Lanark — al căror proprietar era, din întâmplare, omul de a cărui fiică se îndrăgostise Owen. Atât fabricile, cât și mâna fetei păreau cu neputință de obținut, dat fiind că patronul, dl Dale, era un presbiterian fervent, care n-avea cum să aprobe radicalismul libercugetător al ideilor lui Owen, și mai era apoi și problema de a găsi banii cu care să cumpere fabricile. Fără să pregete, Owen se înfățișă la dl Dale, așa cum odinioară se înfățișase la dl Drinkwater, și imposibilul se făcu. Împrumută banii, cumpără fabricile și pe deasupra obținu și mâna fetei.

Lucrurile puteau foarte bine să se oprească aici. Într-un an de zile, Owen schimbă fața comunității din New Lanark; în cinci ani, o făcu de nerecunoscut; iar peste alți zece ani, îi dădu o faimă mondială. Pentru cei mai mulți oameni o asemenea ispravă ar fi fost de-ajuns, căci pe lângă că dobândise o reputație europeană pentru perspicacitatea și mărinimia sa, Robert Owen făcuse pentru sine o avere de cel puțin 60 000 de lire.

Dar lucrurile nu s-au oprit aici. În ciuda ascensiunii sale meteorice, Owen se vedea pe sine om al ideilor și nu doar un om de acțiune: New Lanark n-a fost niciodată pentru el un exercițiu gratuit de filantropie. Ci a fost un prilej de a pune la probă teoriile pe care el le concepuse pentru propășirea omenirii în ansamblu. Era convins că omenirea nu e mai bună decât mediul în care trăiește și că prin schimbarea acestui mediu se putea înfăptui un adevărat rai pe pământ. La New Lanark el avea, într-un fel, posibilitatea de a-și testa ideile într-un laborator, și cum succesul întrecuse orice așteptări, nu vedea nici un motiv ca să nu le dăruiască lumii.

Curând, i s-a oferit această șansă. Războaiele napoleoniene luaseră sfârșit, iar după ele veniseră noi necazuri. Țara era ruinată de un șir de „suprasaturații", cum le-ar fi zis Malthus; între 1816 și 1820, cu excepția unui singur an, afacerile

merseră foarte prost. Mizeria amenința să explodeze: izbucniră revolte sub strigătul „Pâine și sânge!", iar țara fu cuprinsă de un fel de isterie. Ducii de York și de Kent împreună cu un corp de notabili formară un comitet care să analizeze cauzele răului și, ca un gest de la sine înțeles, îl invitară pe dl Owen, filantropul, să-și prezinte ideile.

Aflându-le, membrii comitetului fură destul de descumpăniți. Ei se așteptaseră, de bună seamă, la o pledoarie pentru reformarea sistemului de fabrică, dat fiind că dl Owen era bine cunoscut ca partizan al scurtării zilei de lucru și al interzicerii muncii copiilor. Când colo, se pomeniră citind un proiect de reorganizare socială atotcuprinzătoare.

Ceea ce sugera Owen era că soluția la problema sărăciei rezidă în a-i face pe cei săraci să producă. În acest scop, el preconiza formarea de Sate de Cooperare, în care între opt sute și o mie două sute de suflete urmau să muncească împreună la o fermă și în fabrică, alcătuind o unitate cu existență autonomă. Familiile urmau să trăiască în case grupate în paralelograme — cuvântul reținu numaidecât atenția publicului — fiecare familie având câte un apartament privat, în timp ce saloanele, sălile de lectură și bucătăriile erau comune. Copiii de peste trei ani urmau să fie cazați separat, spre a putea beneficia de tipul de educație capabil să dea o modelare optimă caracterelor lor pentru restul vieții. În jurul școlii se aflau grădini ce urmau a fi îngrijite de copiii ceva mai mari, iar în jurul acestor grădini se întindeau ogoarele, cultivate — mai e oare, nevoie s-o spunem? — cu cazmaua, fără a se folosi plugul. În depărtare, la distanță de zonele rezidențiale, urma să se afle o unitate industrială; era vorba, în fapt, de un oraș-grădină planificat, de un kibutz, de o comună.

Comitetul de notabili își cam pierdu cumpătul. Nu prea era pregătit să susțină crearea de comunități sociale planificate într-o epocă de *laissez faire* nestingherit. Îi mulțumiră frumos dlui Owen iar ideile sale fură ignorate cu grijă. Nu era însă Owen omul care să renunțe. El stărui ca apli-

cabilitatea planurilor sale să fie analizată și inundă Parlamentul cu broșuri în care erau expuse vederile sale. Spiritul său hotărât avu din nou câștig de cauză. În 1819, se întruni un comitet special (avându-l în componența sa și pe David Ricardo), cu scopul de a încerca să strângă suma de 96 000 de lire necesară pentru organizarea unui Sat de Cooperare experimental dotat cu toate cele de trebuință.

Ricardo s-a arătat sceptic, deși era de acord ca planul să fie încercat, dar țara n-a fost defel sceptică; ea califică ideea lui Owen drept o monstruozitate. Un editorialist scrise următoarele: „Robert Owen Esq., un binevoitor proprietar de filatură,... își închipuie că toate făpturile omenești sunt niște plante care, după ce au trăit timp de câteva mii de ani scoase din pământ, au nevoie acum să fie răsădite. Drept care se hotărăște pentru un nemaivăzut repicaj în pătrate."

William Cobbett, aflat pe atunci în exil în America din pricina propriilor sale idei radicale, se rosti și mai disprețuitor: „Acest domn", scria el, „se pronunță pentru formarea unor *comunități* de pauperi!... Rezultatul ar urma să fie o splendidă pace, fericire și prosperitate națională. Eu unul însă nu-mi dau bine seama cum ar urma a fi *rezolvate* micile chestii ținând de încăierări, nasuri sparte și ochi învinețiți. Proiectul dlui Owen se recomandă însă în orice caz, prin desăvârșita-i noutate, căci de lucruri de felul unor *comunități de pauperi* cred că nici un pământean n-a mai auzit până acum... Rămâi cu bine, dle Owen de Lanark."

Owen, bineînțeles, nu se gândise la comunități de pauperi. El credea, dimpotrivă, că pauperii puteau să devină producători de avuție dacă li se oferea o șansă să muncească și că deprinderile lor sociale deplorabile puteau fi ușor transformate în deprinderi virtuoase, sub influența unui mediu de viață decent. Și nu doar comunitățile de pauperi urmau a fi astfel schimbate în bine. Satele de Cooperare urmau a fi în mod atât de evident superioare infernalei vieți industriale,

încât în mod firesc și alte comunități aveau să le urmeze exemplul.

A reieșit însă clar că Owen era singurul care împărtășea aceste idei. Oamenii cu scaun la cap vedeau în proiectul lui Owen o primejdioasă amenințare la adresa rânduielilor statornicite, iar spiritele radicale au văzut în ele doar o farsă. Banii necesari pentru organizarea satului experimental nu s-au putut aduna niciodată; îndărătnicul filantrop însă nu înțelegea să se oprească. Fusese până atunci un umanist; acum deveni un profesionist al filantropiei. Strânsese o avere; acum voia s-o închine înfăptuirii ideilor sale. Își vându, așadar, cotaparte de la întreprinderea din New Lanark și, în 1824, se apucă să edifice propria sa comunitate ideală. Nu întâmplător alese ca loc pentru ea America. Unde putea fi mai bine întocmită Utopia decât în mijlocul unor oameni care, de cincizeci de ani, cunoșteau libertatea politică?

Cumpără de la o sectă religioasă un teren de treizeci de mii de acri pe malul râului Wabash, în ținutul Posey, Indiana. La 4 iulie 1826, făcu inaugurarea solemnă, la care se dădu citire Declarației de independență mentală — de independență față de proprietatea privată, față de religia irațională și față de căsătorie — iar apoi lăsă comunitatea să-și poarte singură de grijă sub duiosul nume de Noua Armonie.

Experimentul nu a izbutit și nici nu avea cum. Owen proiectase o utopie care să se ivească deodată ca o întocmire desăvârșită, și nu era pregătit pentru a clădi treptat una, din mediul imperfect al vechii societăți. A lipsit orice plan: opt sute de coloniști veniră de-a valma în răstimp de câteva săptămâni. Nu se luaseră nici măcar precauții elementare împotriva posibilelor șarlatanii. Owen fu tras pe sfoară de un asociat care, pe deasupra, instală și o distilerie de whisky pe pământul luat prin înșelăciune. Și cum Owen nu era de față, apărură comunități rivale: Macluria, condusă de un anume McClure, și altele având în frunte alți disidenți. Coeziunea datorată ideilor nu putea rezista dezbinărilor

generate de deprinderile achizitive; privind în urmă, putem doar să ne mirăm cum de a izbutit comunitatea să dăinuie și atât cât a dăinuit.

Pe la 1828, era vădit că încercarea eșuase. Owen vându pământul (pierduse în această aventură patru cincimi din averea sa totală) și se duse să prezinte proiectul său președintelui Jackson iar apoi lui Santa Anna în Mexic. Nici unul din acești doi domni nu exprimă mai mult decât interesul la care-i obliga politețea.

Owen reveni în Anglia. Aici el era încă mărinimosul (deși un pic țicnitul) domn Owen; iar drumul vieții sale urma să facă o ultimă cotitură neașteptată. Căci deși cea mai mare parte a opiniei publice luase în derâdere Satele lui de Cooperare, ideile sale intraseră în conștiința unor anumite părți a națiunii: a clasei muncitoare. Era epoca primelor sindicate muncitorești, și liderii filatorilor, ai olarilor și ai zidarilor ajunseseră să vadă în Owen pe omul ce putea să le reprezinte interesele — ba chiar pe liderul lor. Spre deosebire de cei din categoria sa socială, aceștia îi luaseră în serios doctrinele: în timp ce comitete de notabili dezbăteau problema Satelor de Cooperare, pe tot întinsul țării prinseră să ia ființă adevărate societăți cooperatiste pe o scară mai modestă: cooperative ale producătorilor și cooperative ale consumatorilor, ba chiar se făcură și câteva încercări de înfăptuire ad litteram a ideilor dlui Owen prin desființarea banilor.

Cooperativele de producători eșuară fără nici o excepție, iar schimburile fără bani îi lăsară fără bani pe cei în cauză și nu-i scutiră de faliment. Unul dintre aspectele mișcării cooperatiste prinse totuși rădăcini. Un grup de douăzeci și opt de oameni devotați, care-și ziseră Pionierii din Rochdale, demaraseră mișcarea cooperatistă *de consum*. Pentru Owen această mișcare nu prezenta decât un interes pasager, cu timpul însă ea luă amploare, devenind unul dintre marile izvoare de forță ale Partidului laburist din Marea Britanie. În mod curios, mișcarea pentru care interesul său fusese cel

mai mic avea să supraviețuiască tuturor proiectelor în care el pusese suflet și energie.

Owen nu avea timp pentru cooperative, și pe drept cuvânt; întors din America, el concepuse o uriașă cruciadă morală, lansându-se în ea cu impetuozitatea și devotamentul ce-l caracterizau. Fostul băiat sărac, apoi capitalist, apoi arhitect social adună acum în jurul său pe liderii mișcării muncitorești. După cum se și cuvine, dădu proiectului său un nume impresionant: Marea Uniune Morală Națională a Claselor Productive și Folositoare. Numele fu mai apoi prescurtat în Marele Sindicat Național Centralizat și, cum și acesta părea prea lung, s-a ajuns la Marele Național. Sub stindardul său se strânseră fruntașii sindicali și, în 1833, mișcarea muncitorească engleză fu lansată oficial.

Era o uniune la scară națională — precursorul sindicatelor muncitorești industriale de astăzi. Număra cinci sute de mii de membri — o cifră-mamut pentru acele vremuri — și cuprindea practic toate sindicatele importante din întreaga Anglie. Dar, spre deosebire de sindicatele de astăzi, scopurile ei nu se limitau la orarele de lucru și la salarii și nici chiar la prerogative de gestiune. Marele Național avea să fie un instrument nu doar de ameliorare socială, ci și de schimbare socială profundă. Încât programul său, deși revendica salarii și condiții de muncă mai bune, nu se mărginea la atât, ci expunea în plus un amalgam de idei din care nu lipseau Satele de Cooperare, desființarea banilor și alte lucruri din potpuriul scrierilor lui Owen.

Pentru cauza sa finală, Owen cutreieră țara în lung și în lat. Dar nu se alese nimic. Anglia era la fel de puțin pregătită pentru un sindicat național ca America pentru un paradis local. Organizațiile sindicale locale nu izbuteau să-și controleze membrii, iar grevele locale slăbiră organismul național. Se iscară dezbinări între Owen și locotenenții săi; aceștia îl acuzară de ateism, iar el pe ei, că ațâță ura de clasă. Interveni guvernul și, prin violență și învrăjbire, făcu tot

ce-i stătea în puteri pentru a destrăma această mișcare în curs de afirmare. Clasele înstărite începură să vadă în Marele Național o primejdie la adresa proprietății private și cerură urmărirea lui în justiție prin promulgarea de legi antisindicale. O mișcare atât de tânără n-avea cum să reziste unui asemenea asalt. În doi ani, marea uniune era moartă și cu aceasta, Owen, în vârstă de 64 de ani, își încheia ultimul său rol istoric.

El mai continuă să se frământe timp de încă douăzeci de ani; ca bătrân avocat al cauzei muncitorești, susținându-și ideile cooperatiste, preferința pentru cazma, naiva sa suspiciune față de bani. În 1839, fu primit în audiență de regina Victoria, în ciuda protestelor unui grup de oameni din cele mai selecte cercuri, reuniți în Societatea pentru Reprimarea Pașnică a Necredinței. Era însă terminat. În ultimii săi ani, găsi un refugiu în spiritism, în nesfârșite scrieri ce repetau mereu aceleași lucruri și în minunata sa *Autobiografie*. Muri în 1858, la vârsta de optzeci și șapte de ani, fără ca speranțele să-l fi părăsit.

Ce poveste romantică și fantastică! Și, privind în urmă, ceea ce ne interesează este mai mult această poveste decât ideile lui Owen. El n-a fost niciodată un gânditor cu adevărat original și în mod sigur n-a fost un gânditor flexibil. „Robert Owen nu e un om care să-și schimbe părerea despre o carte după ce a citit-o", a fost caracterizarea dură pe care i-a dat-o un autor contemporan, iar Macaulay, care o lua la fugă la simplul auz al vocii sale, l-a numit „veșnicul blajin pisălog".

Oricât am dilua semnificația cuvântului, pe Owen nu l-am putea numi economist. A fost însă ceva mai mult; a fost un inovator economic care a remodelat datele brute cu care economiștii au de-a face. La fel ca toți socialiștii utopici, Owen a vrut ca lumea să se schimbe; dar în timp ce alții au elaborat scrieri, influente sau nu, el s-a apucat efectiv să realizeze schimbarea.

Iar dacă ne gândim bine, probabil că a lăsat și o mare idee în urma sa. O găsim ilustrată într-un mod fermecător

în următorul episod din autobiografia fiului său, Robert Dale Owen: „Când copilul țipă de furie, dragă Carolina", spunea tatăl său (Robert Owen), „așază-l în mijlocul camerei, pe podea, și nu-l lua de acolo până când nu se oprește din plâns." „Bine, dragă, dar o va ține așa o oră întreagă." „N-are decât." „Dar poate să-i cauzeze la plămâni sau să-l apuce spasmele." „Nu cred. Oricum, mai mult îi va cauza dacă devine un băiat nedisciplinat. Omul e creația împrejurărilor."

„Omul e creația împrejurărilor." Iar împrejurările cine le creează, dacă nu omul însuși? Lumea nu este în mod inevitabil bună sau rea, ci în măsura în care noi o facem să fie așa. Cu acest gând, Owen a lăsat în urrna sa o filozofie a speranței mai puternică decât toate ideile sale fanteziste despre cazmale și pluguri sau bani sau Sate de Cooperare.

Robert Owen este cu siguranță cel mai romantic din grupul de protestatari din secolul al XIX-lea împotriva capitalismului sălbatic, dar nu este nicidecum personajul cel mai bizar. Cel mai zănatic a fost, în mod neîndoielnic, contele Henri de Rouvroy de Saint-Simon, iar în ce privește excentricitatea ideilor nimeni nu l-a egalat pe Charles Fourier.

Saint-Simon, după cum o sugerează și învoltul său nume, era un aristocrat; familia sa își revendica descendența din Carol cel Mare. Născut în 1760, fusese crescut întru conștiința apartenenței la o stirpe nobilă și întru păstrarea strălucirii numelui; în fiecare dimineață, pe când era tânăr, valetul îl trezea din somn cu strigătul: „Treziți-vă, domnule Conte, astăzi aveți de făptuit lucruri măreție."

Conștiința de a fi un ales al istoriei poate să-l îndemne pe om la lucruri stranii. În cazul lui Saint-Simon, ea a furnizat scuza pentru o autoindulgență extravagantă. Încă de copil, el confunda atașamentul de un principiu cu simpla încăpățânare; se zice că, dacă se întâmpla să treacă vreo căruță perturbându-i joaca, obișnuia să se întindă pe jos de-a

curmezișul drumului, refuzând cu obstinație să se clinteas-că — și cui i-ar fi dat mâna să azvârle în șanț o odraslă de conte? Mai târziu, aceeași obstinație îl făcu să refuze împărtășania poruncită de tatăl său — numai că acesta, mai deprins probabil cu intransigența fiului său și cu siguranță mai puțin timorat de ea, îl băgă fără zăbavă la zdup.

Autoindulgența tânărului conte ar fi putut să-l îndrepte către cel mai autoindulgent dintre toate grupurile politice, curtea lui Ludovic al XVI-lea. L-a ferit de asta însă pasiunea ce o făcuse pentru ideea cea mai dezagreată la curte: democrația. În 1778, plecă în America, unde se distinse în Războiul revoluționar. Participă la cinci companii, căpătă Ordinul Cincinnatus și, ceea ce e mai important, deveni un adept pătimaș al noilor idei de libertate și egalitate.

Dar acestea nu erau încă lucrurile măreț cu care îl trezea altădată valetul. Războiul revoluționar îl lăsase în Louisiana; de aici se duse în Mexic pentru a-l îndemna pe vicerege să construiască un canal care ar fi precedat Canalul Panama. Cu asta ar fi putut deveni celebru, dar din ideea sa nu se alese nimic — era, firește, nouă zecimi idee și o zecime plan — încât tânărul revoluționar nobil reveni în Franța.

Sosi aici taman la timp pentru Revoluție, aruncându-se cu fervoare în vârtejul ei. Concitadinii săi din Péronne îl solicitară să le fie primar, ceea ce refuză spunând că alegerea unui vechi nobil putea să creeze un precedent nedorit; iar după ce aceștia îl aleseră deputat în Adunarea Națională, propuse desființarea titlurilor nobiliare și renunță la propriul său titlu spre a deveni simplu cetățean. Preferințele sale democratice nu erau un simplu moft: Saint-Simon nutrea sentimente sincere față de aproapele său. Într-o bună zi, înainte de Revoluție, călătorind cu mare pompă prin Versailles, întâlni un țăran a cărui căruță se împotmolise în drum. Saint-Simon coborî din trăsură și puse elegantul său umăr la roata căruței împotmolite, după care găsi atât de interesantă conversația cu țăranul, încât dădu drumul trăsurii sale,

continuându-și drumul până la Orléans cu noul său prieten din lumea de jos.

Revoluția îl puse în situații curioase. Pe de o parte, el făcu speculații abile cu pământuri ecleziastice și se alese cu o avere modestă; pe de altă parte, începu să lucreze la un plan educațional gigantic și ajungând astfel în contact cu străinii, căzu în dizgrație și i se dădu domiciliu supravegheat. Evadă, după care, într-un gest deopotrivă romantic și de o autentică noblețe, se duse singur să se predea, după ce află că persoana la care locuia fusese pe nedrept acuzată de complicitate la evadarea sa.

De data asta ajunse în închisoare. Aici însă, stând în celulă, avu acea revelație pe care, într-un fel, o așteptase toată viața. Cum se întâmplă de obicei cu atare vedenii, revelația îi veni în vis. Iată cum descrie el însuși episodul:

„În cea mai crâncenă perioadă a Revoluției, pe când mă aflam în detenție la Luxembourg, mi se arătă într-o noapte Carol cel Mare zicându-mi: « De la începutul lumii nici o familie nu s-a bucurat de onoarea de a zămisli un erou care să fie totodată un filozof de prim rang. Această onoare a fost rezervată casei mele, Fiule, succesele tale ca filozof vor egala succesele mele ca oștean și om de stat. »"

Saint-Simon n-a mai stat pe gânduri. Obținu eliberarea din detenție și banii pe care-i agonisise începură acum să se reverse în slujba unei fantastice râvne de a acumula cunoștințe. Omul acesta își pusese în gând să cunoască tot ce era de cunoscut — oameni de știință, economiști, filozofi, politicieni; toți savanții din Franța fură invitați la el acasă, primiră bani pentru cercetările lor și nu conteneau să se mire că Saint-Simon izbutea să cuprindă tot ce produsese inteligența omenirii. Era o râvnă bizară. La un moment dat, ajungând la concluzia că nu cunoștea din proprie experiență viața de familie, iar pentru a duce la bun sfârșit studiile sale sociale trebuia s-o cunoască, se căsători — printr-un contract pe trei ani. Un an îi fu de-ajuns: soția sa vorbea

prea mult iar oaspeții mâncau prea mult, încât Saint-Simon conchise că sub aspect educațional căsătoria avea limitele ei. În schimb, ceru mâna celei mai strălucitoare femei din Europa, dna de Staël — singura, după cum declara el, în stare să-i înțeleagă planurile. Cei doi se întâlniră, dar fără rezultat; ea îl găsi plin de *esprit* dar nu tocmai cel mai mare filozof din lume. Așa stând lucrurile, se domoli și entuziasmul lui.

Străduința de a dobândi o cunoaștere enciclopedică — stimulativă, nu-i vorbă — era ruinătoare sub aspect financiar. Larghețea cu care Saint-Simon cheltuia banii se învecina cu nechibzuința; iar căsnicia îl costase și ea neașteptat de mult. Ajunse, mai întâi, la o situație materială modestă, iar apoi cunoscu de-a dreptul sărăcia; fu nevoit să-și găsească o muncă de contopist, iar apoi, pentru casă și masă, ajunse la mila unui servitor al său de altădată. Între timp însă, scria, scria furibund un șuvoi imens de tratate, observații, exortații și analize sociale. Trimise lucrările sale mai marilor zilei, însoțite de o notă patetică:

> „Domnule,
> Fii salvatorul meu, sunt muritor de foame... De 15 zile trăiesc cu pâine și apă... am vândut tot în afara hainelor de pe mine, spre a putea să plătesc pentru transcrierea lucrărilor mele. La această strâmtoare m-au adus pasiunea pentru cunoaștere și pentru binele public, dorința de a descoperi mijloace pașnice de a pune capăt teribilei crize ce a cuprins întreaga societate europeană..."

Nu s-a găsit nimeni să subscrie. În 1823, deși familia îi acorda acum o mică pensie, din deznădejde s-a împușcat, Niciodată însă nu i-a ieșit vreun lucru așa cum a dorit. De astă dată, a reușit doar să piardă un ochi. A mai trăit doi ani, bolnav, sărăcit, fanatic și mândru. Când își simți sfârșitul, îi adună în jurul său pe cei câțiva discipoli și le zise: „Nu uitați că pentru a izbândi lucruri măreț, trebuie să pui suflet."

Ce făcuse el însă pentru a îndreptăți această încheiere, care sună ca un final de operă?

Un lucru straniu: întemeiase o religie industrială. Nu o făcuse prin cărțile sale, destul de voluminoase dar necitite, nici prin conferințe, nici înfăptuind „lucruri măreț". Cumva omul însuși inspirase o sectă, strânsese o mică ceată de discipoli și dăduse societății o nouă imagine a ceea ce putea să devină.

Era o religie stranie, pe jumătate mistică și dezorganizată, ceea ce nu prea e de mirare, dat fiind că se sprijinea pe un edificiu de idei neterminat și nearticulat. Nici nu s-a voit a fi o religie propriu-zisă — deși după moartea întemeietorului a existat efectiv o Biserică saint-simoniană cu șase biserici departamentale în Franța și cu ramificații în Germania și Anglia. Mai corect ar fi s-o asemuim cu un ordin religios; discipolii săi se îmbrăcau în nuanțe de albastru și-și spuneau unul altuia „părinte" și „fiule". Iar ca un simbol nostim al idealului nutrit de întemeietorul însuși, purtau o vestă specială ce nu putea fi nici îmbrăcată, nici dezbrăcată fără ajutorul unei alte persoane și care astfel scotea în evidență dependența fiecăruia de frații săi. Curând însă biserica a degenerat în ceva ce aducea mai mult cu o sectă religioasă, pentru că saint-simonienii din generația a doua au inventat un cod moral propriu, care în unele puncte însemna mai degrabă o imoralitate respectabil codificată.

Învățătura propovăduită de Saint-Simon nu-i tocmai șocantă pentru un om de astăzi. Ea proclama că „omul trebuie să muncească" dacă vrea să se împărtășească din roadele societății. Dar, comparativ cu concluziile trase din această premisă, societatea de paralelograme a lui Robert Owen a fost un monument de gândire clară.

„Să presupunem", scrie Saint-Simon, „că Franța ar pierde dintr-o dată cincizeci de fiziologi... de matematicieni... mecanici" și așa mai departe până la numărul de trei mii de savanți, artiști și meșteșugari (Saint-Simon nu se distingea

printr-un stil laconic). Care ar fi rezultatul? Ar fi o catastrofă, prin care Franței i s-ar răpi sufletul însuși.

Apoi să presupunem, zice Saint-Simon, că în loc de a-i pierde pe aceștia, Franței i s-ar lua dintr-o lovitură pojghița ei socială superioară: că l-ar pierde pe fratele regelui, ducele de Berry, un număr de ducese, pe demnitarii Coroanei, pe miniștri, pe judecători și pe cei zece mii de cei mai bogați latifundiari — în total treizeci de mii de oameni. Rezultatul? Cât se poate de regretabil, spune Saint-Simon, pentru că toți aceștia sunt oameni cumsecade, însă pierderea ar fi de astă dată pur sentimentală; statul n-ar suferi mai deloc. Sunt atâția alți oameni care ar putea îndeplini funcțiile acestor grațioase ornamente.

Morala e, așadar, limpede. Lucrătorii — *les industriels* — de toate categoriile și rangurile sunt cei ce merită cea mai înaltă răsplată de la societate, pe când indivizii neproductivi merită cel mai puțin. Când colo, ce observăm? Printr-o stranie nedreptate, se întâmplă tocmai pe dos: cei ce muncesc cel mai puțin capătă cel mai mult.

Saint-Simon propune ca piramida să fie îndreptată. Societatea este, de fapt, organizată ca o gigantică fabrică și ea ar trebui să ducă principiul fabricii la concluzia lui logică. Guvernarea ar trebui să fie economică, nu politică; să organizeze lucrurile, nu să dirijeze oamenii. Avantajele trebuie distribuite în raport de contribuția socială a fiecăruia; ele trebuie să revină membrilor activi ai fabricii, nu celor ce doar stau și se uită. Ceea ce predică Saint-Simon nu este o revoluție și nici măcar socialism în înțelesul pe care-l dăm astăzi acestui cuvânt. El înalță un fel de imn procesului industrial și un protest că, într-o societate ce se susține prin trudă, celor care trândăvesc le revine o parte disproporționat de mare din avuție.

Nu aflăm un cuvânt despre cum ar urma să fie făcut acest lucru; saint-simonienii din generațiile următoare au mers un pas mai departe decât întemeietorul, preconizând să se pună capăt proprietății private, dar chiar și cu această re-

vendicare n-au ajuns decât la un vag program de reformă socială. Acesta era o religie a muncii, dar lipsită de un catehism adecvat; ea semnala grave nedreptăți în repartiția avuției sociale, dar oferea mult prea puțin în chip de ghid celor dornici să îndrepte lucrurile.

*

Probabil că tocmai această lipsă de program la Saint-Simon e cea care explică succesul unui om de o factură diametral opusă lui. În timp ce ex-aristocratul fusese inspirat de pasiunea pentru marea idee, Charles Fourier era inspirat de pasiunea pentru detalii. Credea și el, la fel ca Saint-Simon, că lumea e groaznic de dezorganizată, dar tratamentul pe care-l propunea era explicit până în cele mai mici amănunte.

Saint-Simon a avut o viață aventuroasă; Fourier a fost un aventurier în imaginație. Biografia sa e în cea mai mare parte neinteresantă: născut în 1772, fiu al unui negustor din Besançon, și-a petrecut zilele ca un voiajor comercial lipsit de succes. Într-un fel, s-ar putea spune că n-a făcut nimic, nici măcar nu s-a căsătorit. A avut doar două pasiuni: florile și pisicile. Abia către sfârșitul vieții destinul său devine înduioșător, fiindcă ultimii ani și i-a petrecut șezând cu punctualitate, în orele pe care le anunțase în presă, în cămăruța sa și așteptând vizita vreunui mare capitalist dispus să finanțeze proiectele sale de restructurare a lumii. Căci iată ce scrisese acest mic comerciant: „Eu singur am demascat douăzeci de secole de imbecilitate politică; iar generațiile de azi și cele viitoare doar la mine vor trebui să caute originea imensei lor fericiri". Purtând pe umeri o asemenea responsabilitate, putea oare să-și permită să nu fie de față când sorocitul capitalist salvator avea să apară la ușă aducând sacii cu bani? Nu veni însă nimeni, niciodată.

Vorbind eufemistic, Fourier a fost un excentric; vorbind pe șleau, probabil că i-a lipsit o doagă. Lumea sa era o fantezie: Pământului, credea el, îi era hărăzită o existență de optzeci de mii de ani; patruzeci de mii de ani de vibrații

ascendente și tot atâția de vibrații descendente. Iar între aceste două jumătăți (să nu fim prea pedanți cu aritmetica) se întindeau opt mii de ani de *Apogée du Bonheur*. Noi trăim în al cincilea din cele opt stadii ascendente, având în urmă Confuzia, Sălbăticia, Patriarhismul și Barbaria; ne mai așteaptă Garanteismul (aici n-a brodit-o tocmai rău) și apoi panta ascendentă a Armoniei. După ce vom fi atins însă suprema beatitudine, cumpăna se va apleca în partea cealaltă și atunci vom face cale-ntoarsă în jos, prin toate stadiile, până la cel de început.

Dar pe măsură ce vom avansa mai adânc în faza Armoniei, se vor petrece lucruri minunate: o Coroană nordică va încercui Polul răspândind o irizație blândă; apa mării se va preface în limonadă; șase noi Luni vor lua locul vechiului satelit singuratic; și se vor ivi noi specii de animale, mai potrivite cu Armonia: un antileu, animal docil și extrem de folositor; o antibalenă, care va putea fi înhămată la corăbii; un antiurs; antigândaci; și antișobolani. Noi vom ajunge să trăim până la vârsta de o sută patruzeci și patru de ani, din care o sută douăzeci vor fi petrecuți practicând fără restricții iubirea sexuală.

Toate acestea plus o descriere de martor ocular a locuitorilor altor planete imprima scrierilor lui Fourier o atmosferă delirantă. Poate că el nici nu era în toate mințile. Dar când își lua privirea de la această viziune astrală și o îndrepta spre pământ, vedea aici haos și nefericire, dar vedea totodată și o cale de reorganizare a societății.

Rețeta sa era extrem de exactă. Societatea urma a fi organizată în falanstere — cuvântul francez e *phalanstères* — constând fiecare dintr-un fel de Grand Hotel, nu cu mult deosebit de Satele de Cooperare ale lui Owen. Hotelul era descris cu meticulozitate: o mare clădire centrală (diversele încăperi, cu dimensiunile lor, erau riguros precizate), iar în jur ogoare și întreprinderi industriale. În hotel, fiecare putea locui la nivelul cel mai potrivit pungii lui; clasa în-

tâi, a doua sau a treia, cu cuantumul de intimitate dorit (mergând până la mese servite în cameră) și cu o doză de comunicare adecvată pentru a răspândi un germene de cultură. Eficiența urma să fie asigurată prin centralizare; Fourier, bătrânul celibatar, zugrăvește un tablou apetisant al succeselor bucătăriei centrale.

Toată lumea, bineînțeles, era obligată să muncească, timp de câteva ore pe zi. Nimeni însă nu va căuta să se eschiveze de la muncă, pentru că fiecare va lucra ceea ce-i place mai mult. Problema muncilor ingrate avea să fie rezolvată, așadar, întrebând cui *îi place* să facă asemenea munci. Cei ce se vor oferi să le facă vor fi, desigur, copiii. Drept care se vor constitui Mici Cete care, în chip de supremă delectare, vor munci în abatoare sau la reparatul drumurilor. Iar din copiii mai puțini la număr care nu vor fi amatori de munci ingrate, se vor alcătui Mici Echipe care se vor îngriji de flori și vor corecta pronunția greșită a părinților lor. Între muncitori se vor organiza întreceri amicale pentru a se vedea cine lucrează cel mai bine: întreceri între producătorii de pere, între cultivatorii de spanac și, finalmente (după ce principiul falansterial se va fi lățit pe tot globul pământesc și vor fi fost înființate cele 2 985 984 *phalanstères,* de câte era nevoie) mari bătălii pașnice între specialiștii în prepararea omletei și specialiștii în fabricarea șampaniei.

Toată afacerea urma să fie, de bună seamă, extrem de avantajoasă, profiturile ridicându-se la 30 la sută. Va fi vorba însă de un profit comunal: surplusul urma a se împărți cinci doisprezecimi pentru muncă, patru doisprezecimi pentru capital iar trei doisprezecimi pentru „competență", fiecare individ fiind stimulat să devină deopotrivă coproprietar și coproducător.

Pe cât pare de fantezistă și de comică, ideea fourieristă a avut oarecare priză, chiar și în Statele Unite, citadela spiritului practic și a bunului-simț. Într-o vreme fiinţau aici peste patruzeci de falanstere, iar dacă punem la socoteală

și comunitățile oweniene și mișcările religioase de tot soiul, existau cel puțin o sută șaptezeci și opt asemenea grupuri utopice, fiecare având cincisprezece până la nouă sute de membri.

Grupurile erau extrem de variate: unele erau cucernice, altele nu; unele trăiau în castitate, altele în desfrâu; unele erau capitaliste, altele anarhiste. În Ohio, exista Falansterul Trumbull, iar în Long Island falansterul Modern Times; mai erau apoi Oneida, Brook Farm și New Icaria, precum și unul de-a dreptul remarcabil — Falansterul Nord-American din New Jersey — care a dăinuit din 1843 până în 1855, pentru ca după aceea, jumătate hotel, jumătate comunitate, să o mai ducă, târâș-grăbiș, până spre sfârșitul anilor '30 ai acestui secol. Aici s-a născut, între alte ființe bizare, și criticul Alexander Woollcott.

Nici una dintre aceste comunități de vis n-a prins rădăcini trainice. Lumile de vis nu izbuteau să reziste la asperitățile lumii reale, iar dintre toate proiectele de reorganizare utopică a societății nici unul n-a fost atât de îndepărtat de cerințele simțului practic așa cum a fost *phalanstère*-ul. Dar, pe de altă parte, nici unul n-a fost atât de îmbietor. Dacă s-ar putea trăi în *phalanstère,* cui nu i-ar plăcea? Fourier a învederat cum nu se poate mai convingător mizeria și pătimirile din lumea epocii sale, dar proiectul cuprindea prea multe ingrediente cerești pentru a se putea potrivi bieților suferinzi pe care voia să-i tămăduiască.

Ne par oare ridicoli acești făuritori de Utopii? E adevărat că toți au fost niște visători — dar, cum a zis odată Anatole France, fără visători omenirea ar trăi încă și azi în peșteri. Nici unul n-a fost lipsit de un dram de țicneală: până și Saint-Simon a făcut speculații serioase privind posibilitatea ca într-o bună zi cel mai inteligent dintre animale, castorul, să ia locul omenirii. Dar nu excentricitatea îi face interesanți pe utopiști și nici fanteziile lor bogate și înduioșătoare. Ei merită atenția noastră pentru că au fost niște gân-

ditori curajoși, iar pentru a le aprecia cum se cuvine curajul, trebuie să cunoaștem și să înțelegem climatul intelectual în care au trăit.

Ei au trăit într-o lume nu doar dură și plină de cruzime, ci și o lume care își raționaliza cruzimea sub travestiul legilor economice. Financiarul și omul de stat francez Necker spunea pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea: „Dacă s-ar putea descoperi un aliment mai puțin gustos decât pâinea dar de două ori mai hrănitor, oamenii s-ar putea limita să mănânce doar o dată la două zile." Oricât de brutal ar suna această opinie, ea era receptată ca având o logică a ei. Lumea era crudă, nu oamenii ce o populau. Pentru că lumea era cârmuită de legi economice, iar legile economice nu erau ceva cu care se putea glumi; ele pur și simplu *erau,* iar a blestema nedreptățile de tot felul care se puteau ivi drept o consecință regretabilă a acțiunii lor era la fel de absurd ca a te plânge de fluxul și refluxul mării.

Legile erau puține, dar definitive. Am văzut cum au elaborat Adam Smith, Malthus și Ricardo legile repartiției economice. Aceste legi păreau să explice nu doar modul în care produsul societății tindea să se repartizeze, ci și modul în care *trebuia* repartizat. Ele arătau că profiturile erau egalizate și controlate de concurență, că salariile se aflau necontenit sub presiunea populației și că renta ce revenea landlorzilor era în funcție de expansiunea societății. Asta era situația. Rezultatul nu trebuia neapărat să *placă,* era însă evident că acest rezultat era consecința firească a dinamicii sociale: nu era la mijloc vreo rea-voință *personală* sau vreo manipulare personală. Legile economice erau asemeni legilor gravitației și era la fel de absurd să li se opună rezistență. Un manual elementar de principii economice spunea în acest sens: „Acum o sută de ani ele (legile economice) erau înțelese doar de savanți. Azi sunt și pe înțelesul copiilor preșcolari și singura dificultate reală o constituie prea marea lor simplitate."

Nu-i de mirare, atunci, că utopiștii au ajuns la asemenea extreme. Legile păreau într-adevăr inviolabile — dar pe de altă parte, starea societății pentru care ele erau socotite răspunzătoare era intolerabilă. Așa se face că utopiștii și-au luat inima în dinți declarând că, de fapt, trebuia schimbat întregul sistem. Dacă asta înseamnă capitalism — și zicând așa se gândeau la Robert Blincoe înlănțuit de mașină — atunci e de preferat orice altceva — Sate de Cooperare, coduri morale sau atmosfera de stațiune de odihnă a *phalanstère*-ului. Utopiștii — și erau încă mulți alții pe lângă cei menționați în acest capitol — au fost niște reformatori din imboldul inimii și nu al rațiunii reci.

Acesta e unul dintre motivele pentru care le spunem socialiști *utopici*. „Utopia" nu era doar o chestiune de scopuri idealiste, ci sugera și mijloacele pentru atingerea lor. Spre deosebire de comuniști, utopiștii erau reformatori care sperau să-i convingă pe membrii claselor *superioare* că schimbarea socială avea să fie, până la urmă, și spre propriul lor bine. Comuniștii se adresau maselor și preconizau violența dacă aceasta se dovedește necesară pentru atingerea scopurilor lor; socialiștii căutau aderenți la planurile lor printre cei din propria lor categorie — inteligheția, mica burghezie, cetățeanul liber-cugetător din clasa de mijloc sau aristocratul intelectualmente emancipat. Chiar și Robert Owen a sperat să-i facă pe confrații săi patroni de fabrici să vadă lumina.

În al doilea rând însă, să luăm aminte că aceștia erau *socialiști* utopici. Ceea ce înseamnă că erau reformatori *economici*. Făuritori de utopii au existat începând de pe vremea lui Platon, dar abia din epoca Revoluției franceze ei au început să reacționeze nu doar la nedreptatea politică, ci și la cea economică. Și cum capitalismul timpuriu a fost întruchiparea ororii ce i-a umplut de revoltă, este de înțeles faptul că au întors spatele proprietății și luptei pentru înavuțire privată. Puțini dintre ei s-au gândit la reforme *înăuntrul* sis-

temului: să nu uităm că era epoca primelor și foarte diluatelor legislații industriale și că patronatul nu se prea sinchisea să respecte nici bruma de reforme obținute cu atâtea osteneli de către muncitori și acceptate de guvernanți călcându-și pe inimă. Utopiștii voiau ceva mai bun decât reforma — voiau o nouă societate, în care preceptul iubește pe aproapele tău să aibă totuși prioritate față de ticăloasa zbatere a fiecăruia pentru sine. Proprietatea comună, căldura obștii urmau a constitui piatra de încercare a progresului uman.

Socialiștii utopici au fost oameni animați de intenții foarte bune. Toate aceste bune intenții și toate teoriile lor cinstite n-au avut însă și amprenta respectabilității; ei aveau nevoie de girul cuiva care să simtă ca ei, dar care să fie mai lucid decât ei. Și au găsit o asemenea persoană acolo unde era cel mai puțin probabil de găsit — în convertirea finală la socialism a unui om socotit în mod cvasiunanim drept cel mai mare economist al epocii — John Stuart Mill.

Fiecare dintre cei ce figurează în acest capitol e un personaj oarecum neverosimil, dar pesemne că J.S. Mill îi întrece pe toți ceilalți. Tatăl său a fost James Mill — istoric, filozof, pamfletar, prieten și intim al lui Ricardo și Jeremy Bentham, una dintre inteligențele de frunte de la începutul secolului al XIX-lea. James Mill avea idei bine cristalizate în aproape orice chestiune și cu deosebire în materie de educație. Fiul său, John Stuart Mill, a fost rezultatul lor extraordinar.

John Stuart Mill s-a născut în 1806. În 1809 (nu 1819!) începu să învețe greaca. La vârsta de șapte ani citise majoritatea dialogurilor lui Platon. În anul următor, se apucă de latină, după ce între timp îi parcursese pe Herodot, Xenofon, Diogene Laertios și parțial pe Lucian. Între opt și doisprezece ani termină de citit Virgiliu, Horațiu, Livius,

Sallustiu, Ovidiu, Terențiu, Lucrețiu, Aristotel, Sofocle și Aristofan și își însușise geometria, algebra și calculul diferențial; scrisese o Istorie a Romei, un Breviar de istorie universală antică, o Istorie a Olandei și niscaiva versuri. „N-am scris niciodată în greacă, nici măcar proză, iar în latină doar puțin", spune el în celebra-i *Autobiografie*. „Nu că tata ar fi subestimat valoarea acestui exercițiu... ci pentru că realmente n-am avut timp."

La vârsta de doisprezece ani Mill se apucă de logică și de scrierile lui Hobbes. La treisprezece ani parcurge tot ce era de cunoscut în domeniul economiei politice.

Straniu mod de a crește un copil și înfricoșător prin prisma standardelor actuale. Nu existau zile de odihnă, „pentru a nu fi întreruptă deprinderea de a munci și a nu se instala gustul pentru trândăveală", nu existau prieteni și nici măcar sentimentul că felul cum era educat și instruit ar fi semnificativ diferit de cel normal. Uimitor nu e faptul că Mill a produs după aceea opere însemnate, ci faptul că personalitatea nu i-a fost complet nimicită. De fapt, pe la vârsta de douăzeci de ani, a ajuns la un fel de epuizare nervoasă. Fragila și arida lume intelectuală de muncă și efort din care fusese nutrit deveni dintr-o dată sterilă și dezolantă, și în timp ce alți tineri descopereau că putea să existe frumusețe și în activitatea intelectuală, bietul Mill era în situația de a descoperi că putea exista frumusețe și în frumusețe. Avu un acces prelungit de melancolie, după care îl citi pe Goethe, apoi pe Wordsworth, apoi pe Saint-Simon — care toți vorbeau despre inimă cu aceeași seriozitate cu care tatăl său vorbise despre creier. Iar după aceea o întâlni pe Harriet Taylor.

Ghinionul făcea însă să existe și un domn Taylor. El fu ignorat; Harriet Taylor și Mill se îndrăgostiră unul de altul și timp de douăzeci de ani își trimiseră scrisori, făcură călătorii împreună și chiar trăiră împreună — totul (dacă e să dăm crezare corespondenței dintre ei) în cea mai desăvârșită

inocență. Apoi obstacolul reprezentat de dl Taylor fu înlăturat de moartea lui și cei doi, în sfârșit, se căsătoriră.

A fost o căsătorie perfectă. Harriet Taylor (iar mai târziu fiica ei, Helen) împliniră pentru Mill deșteptarea afectivă începută atât de târziu; împreună, cele două femei îi deschiseră ochii asupra drepturilor femeii și, lucru și mai important, asupra drepturilor omului. După moartea Harrietei, meditând la povestea vieții sale, Mill recapitulează influența lor convergentă asupra sa, în următoarele cuvinte: „Oricine ar fi să se gândească vreodată, acum sau mai târziu, la mine și la opera mea, nu trebuie să uite niciodată că ea nu a fost produsă de un singur intelect și de o singură conștiință, ci de trei".

După cum am văzut, Mill învățase la vârsta de treisprezece ani toată economia politică, câtă era de învățat. Dar abia treizeci de ani mai târziu avea să scrie monumentalul său text, cele două masive și impunătoare tomuri ale *Principiilor de economie politică*. Era ca și cum timp de treizeci de ani ar fi adunat cunoștințe tocmai în acest scop.

Cartea acoperă integral domeniul: se ocupă de rentă, de salarii, de prețuri și impozite, refăcând drumurile pe care le prospectaseră cei dintâi Smith, Malthus și Ricardo. Ea nu este însă o simplă aducere la zi a unor doctrine care între timp dobândiseră nimbul de virtuale dogme. Ea conține și o descoperire proprie, pe care Mill o credea de importanță capitală. Ca atâtea alte idei geniale, descoperirea era foarte simplă. Ea consta în a arăta că adevăratul teritoriu guvernat de legea economică este producția și nu repartiția.

Teza lui Mill era foarte clară: legile economice ale producției se referă la natură. Nu e nimic arbitrar când este vorba de a stabili dacă o anumită utilizare a muncii este sau nu mai productivă decât o alta, după cum nu e nimic capricios sau opțional într-un fenomen de felul fertilității descrescânde a solului. Zgârcenia și îndărătnicia naturii sunt lucruri reale iar regulile comportamentului economic, care ne spun

. cum să maximizăm roadele muncii noastre, sunt la fel de impersonale și de absolute ca legile dilatării gazelor sau cele ale interacțiunii substanțelor chimice.

Dar — și acesta este, probabil, cel mai mare *dar* din gândirea economică — legile economiei politice n-au nimic de-a face cu repartiția. După ce am produs cât mai bine cu putință o anume avuție, putem face cu ea ce ne place. „O dată create anumite lucruri", spune Mill, „oamenii, individual sau în colectiv, pot face cu ele ce poftesc. Le pot pune la dispoziția oricui le place și în felul cum le place... Chiar și ceea ce o persoană a produs prin truda sa neajutată de nimeni, nu poate fi păstrat de ea decât cu permisiunea societății. Nu numai că societatea poate să-i ia produsul, ci chiar alți indivizi ar putea să i-l ia, dacă societatea... n-ar... angaja și n-ar plăti oameni al căror rost este de a împiedica tulburarea posesiei (sale). Repartiția avuției depinde, așadar, de legile și obiceiurile societății. Regulile ce o determină sunt cele pe care le-a instituit segmentul cârmuitor al comunității și ele diferă foarte mult de la o epocă la alta și de la o țară la alta, și ar putea fi și mai felurite dacă oamenii ar decide așa..."

Era o lovitură în plin dată discipolilor lui Ricardo, care transformaseră descoperirile acestuia într-un corset rigid al societății. Căci ceea ce spunea Mill era clar ca lumina zilei — o dată ce a fost spus. N-are a face dacă acțiunea „naturală" a societății scădea nivelul salariilor, egaliza profiturile, urca rentele sau producea indiferent ce alt efect. Dacă societății nu-i erau pe plac rezultatele „naturale" ale activităților sale, putea foarte bine să le schimbe. Ea putea fixa impozite sau acorda subvenții, putea expropria și redistribui. Putea da întreaga sa avuție unui rege sau putea s-o împartă pe toată printr-un gigantic act de caritate, putea acorda atenția cuvenită stimulentelor sau le putea ignora — pe propriul risc. Orice ar face însă nu există o așa-zisă repartiție „corectă" — cel puțin nu există una pe care economia politică ar fi în

măsură s-o descopere. Nu se poate apela la „legi" pentru a justifica modul în care societatea își împarte roadele: există doar oameni ce-și împart între ei avuția așa cum socotesc de cuviință.

La drept vorbind, descoperirea lui Mill nu era chiar monumentală, cum credea el. Căci, după cum n-au întârziat să arate economiștii conservatori, când oamenii intervin în procesul de repartiție, ei intervin astfel indirect și în cel de producție: de exemplu, un impozit de sută la sută pe profituri ar avea în mod cert un impact teribil nu doar asupra modului cum se distribuie avuția, ci și asupra cuantumului acesteia. Și, după cum avea să arate Marx dintr-o altă perspectivă, repartiția nu poate fi separată de producție așa de net cum a crezut Mill, pentru că modurile de retribuire practicate în diferite societăți fac parte integrantă din modurile lor de producție: societățile feudale, de exemplu, nu cunosc „salariul", după cum cele capitaliste nu cunosc dijma feudală.

Astfel, atât de la dreapta cât și de la stânga, s-au formulat critici în sensul că libertatea cu care societățile puteau să-și restructureze repartiția are anumite *limite* — mult mai înguste decât dăduse de înțeles Mill. Cu toate acestea, ar fi greșit să se subestimeze valoarea ideii lui Mill, întocmai cum ar fi greșit ca ea să fie exagerată. Căci existența unor limite presupune existența unui spațiu de manevră, astfel încât capitalismul nu este cu neputință de reformat. Într-adevăr, New Deal-ul din Statele Unite și capitalismele bunăstării sociale din Scandinavia sunt expresiile directe ale viziunii lui Mill despre o societate care ar încerca să-și amelioreze funcționarea „naturală" impunând valorile sale morale. Cine ar putea susține că aceasta n-a dus la o schimbare socială importantă, chiar dacă aceasta are un caracter limitat?

Cu siguranță că în epoca lui Mill, descoperirile sale erau ca o adiere de aer proaspăt. Într-o vreme în care îngâmfa-

rea și fățărnicia erau la ordinea zilei, Mill a vorbit cu o voce de o extraordinară claritate morală. În *Principiile* sale, bunăoară, după ce operează marea diviziune între Producție și Repartiție, el trece la examinarea proiectelor „comuniste" contemporane propuse de diverși reformatori utopici, nu — trebuie să adăugăm imediat — a comunismului lui Marx, despre care Mill nu era deloc informat.

Mill a analizat diversele obiecții ce se puteau aduce acestor proiecte „comuniste" și a găsit că unele dintre ele nu sunt lipsite de temei. După care însă și-a rezumat opinia în următorul pasaj vijelios:

> „Dacă... ar trebui făcută o alegere între Comunism cu toate șansele lui și actuala stare a societății cu toate suferințele și nedreptățile ei; dacă instituția proprietății private ar avea ca pe o consecință necesară repartiția pe care o constată în prezent a produsului muncii, aproape în raport invers cu munca — partea cea mai mare celor care niciodată n-au muncit nimic, partea următoare ca mărime celor a căror muncă este aproape doar nominală, și tot așa într-o scară descendentă, remunerația scăzând pe măsură ce munca devine mai grea și mai neplăcută, până când cea mai obositoare și epuizantă muncă fizică nu poate avea nici măcar certitudinea de a agonisi cele necesare traiului; dacă alternativa ar fi între asta și Comunism, atunci toate dificultățile, mari sau mici, ale Comunismului ar fi ca niște firicele de praf pe talgerul balanței."

Dar, adaugă mai departe Mill, alegerea nu se înfățișează chiar așa. Căci, credea el, principiului proprietății private nu i s-a acordat încă șansa de a-și etala pe deplin virtualitățile. Legile și instituțiile Europei reflectau încă trecutul feudal violent, nu spiritul reformei, la care Mill considera că se putea ajunge tocmai prin aplicarea principiilor despre care scria.

Astfel, în cele din urmă, s-a abținut din două motive să pledeze pentru o schimbare cu adevărat revoluționară. Întâi, pentru că vedea în competiția aspră și grea a vieții cotidiene o descărcare necesară a energiilor umane.

„Mărturisesc", scria el, „că nu mă încântă idealul de viață al celor care cred că starea normală a ființelor umane este lupta pentru parvenire; că buluceala, îmbrânceala, datul din coate și călcarea reciprocă pe picioare, din care constă tipul existent de viață socială, sunt lucrul cel mai de dorit pentru omenire; sau că ele nu sunt decât niște simptome neplăcute ale uneia din fazele progresului industrial."

Dar dezgustul pe care i-l pricinuia goana după câștig nu-l împiedica să vadă foloasele ei. „Decât să ruginească și să stagneze, este fără îndoială mai bine ca energiile omenirii să fie menținute active de lupta pentru bogăție așa cum erau menținute odinioară de războaie, până când niște minți superioare vor izbuti să-i educe pe ceilalți pentru îndeletniciri mai de soi. Cât timp spiritele sunt vulgare, ele au nevoie de stimulente vulgare; să li le lăsăm, așadar."

Și mai era apoi o a doua rezervă, probabil mai decisivă. Cântărind argumentele pro și contra presupusei societăți comuniste, Mill sesiza o dificultate, pe care o exprima în aceste cuvinte:

> „Se pune întrebarea dacă ar mai rămâne vreun refugiu pentru individualitatea omului; dacă opinia publică nu va fi un jug tiranic; dacă dependența absolută a fiecăruia față de toți și supravegherea fiecăruia de către toți nu i-ar reduce pe toți la o searbădă uniformitate în gândire, simțăminte și acțiuni... Nici o societate în care originalitatea e un lucru supărător nu poate fi într-o stare sănătoasă."

Aici vorbește Mill gânditorul politic, autorul de mai târziu al eseului *Despre libertate,* care este, probabil, cea mai însemnată scriere a sa. Acum ne interesează însă economis-

tul Mill. Pentru că *Principiile* sale au fost mult mai mult decât o explorare a posibilităților de reformă socială. Ele cuprindeau și un amplu model social ce proiecta o traiectorie pentru sistemul capitalist, așa cum făcuseră înaintea sa modelele lui Smith și Ricardo. Modelul lui Mill avea însă o destinație diferită de a oricăruia dintre modelele anterioare lui. După cum am văzut, Mill a fost, mai presus de orice altceva, încrezător în posibilitatea *schimbării* comportamentului social. Ca atare, el refuza să mai accepte principalul temei al pesimismului lui Ricardo — reflexul demografic, care compromitea toate șansele de ameliorare substanțială a situației claselor muncitoare. În ce-l privea, Mill era convins că aceste clase puteau fi educate astfel încât să înțeleagă pericolul malthusian care le pândește și, înțelegându-l, să-și regleze de bună voie numărul.

O dată înlăturată astfel presiunea populației asupra salariilor, modelul lui Mill dobândea o turnură diferită de cea a modelelor lui Ricardo și Smith. Ca și înainte, tendințele procesului de acumulare aveau să crească nivelul salariilor, dar de astă dată nu va mai exista acel torent de copii care să diminueze presiunea salariilor asupra profiturilor. Drept urmare, salariile vor crește și acumularea capitalului va înceta. Astfel sistemul lui Mill conduce la un înalt platou *staționar,* întocmai cum ar fi făcut și cel al lui Smith sau al lui Ricardo dacă n-ar fi fost, în cazul lor, necontenitele presiuni demografice.

De aici se deschide însă un nou drum. În loc să vadă în acea stare staționară sfârșitul capitalismului și al progresului economic, Mill vede în ea primul stadiu al unui socialism benign, în care oamenii vor înceta să-și consacre energiile doar creșterii economice, îndreptându-le spre problemele serioase ale dreptății și libertății. În cadrul acestei apropiate societăți staționare s-ar putea efectua schimbări mari. Statul ar urma să-i împiedice pe landlorzi, inclusiv prin taxe de moștenire progresive, să încaseze câștiguri nemeritate.

Asociațiile de muncitori vor înlocui treptat modul existent de organizare a întreprinderilor, în care oamenii sunt subordonați patronilor. Grație avantajelor lor concurențiale, cooperativele muncitorești se vor impune peste tot. Capitalismul va dispărea treptat pe măsură ce foștii patroni vor vinde salariaților lor întreprinderile, iar ei se vor retrage și vor trăi din anuități.

Sunt toate acestea doar o fantezie utopistă? Privind în urmă la secolul de enormă expansiune economică ce a trecut de la ultima ediție a *Principiilor*, nu putem decât să zâmbim la ideea împărtășită de Mill că Anglia (și prin extensiune, capitalismul mondial) se află la un „lat de palmă" de o stare staționară. Pe de altă parte însă, privind înainte la problemele cu care se va confrunta expansiunea capitalistă peste o generație sau două și reflectând din nou la măsura în care unele țări capitaliste, precum Suedia sau Austria, au izbutit să adapteze și să schimbe instituțiile lor într-o direcție socialistă, nu putem concedia viziunea lui Mill pe motiv că ar fi produsul unei gândiri viciate de mentalitatea victoriană. Poate că tocmai pentru că este un victorian, Mill este cu prea mare ușurință dat la o parte, deoarece proza sa calmă și cumpănită, înfrânată chiar și atunci când se înalță la cotele superioare ale elocinței, nu vorbește în tonalități atrăgătoare pentru auzul contemporan. Totuși, Mill are un mod al său de a reveni — de a se întoarce pe ușa din spate — după ce a fost dat afară pe cea din față.

Să-i spunem, așadar, un adio plin de respect. A trăit până în 1873, ca un om venerat, aproape adorat, fiindu-i iertate înclinațiile diluat-socialiste în schimbul perspectivei dătătoare de speranțe pe care a schițat-o, înlăturând vălul deznădejdii malthusiene și ricardiene. În final, ideile susținute de el nu erau atât de șocante încât să nu poată fi îmbrățișate și de mulți care nu erau socialiști: impozitarea rentelor, taxele de succesiune și formarea de cooperative muncitorești. Nu a fost optimist în ceea ce privește posibilitățile sindi-

catelor, ceea ce era în concordanță cu opinia socotită respectabilă. Doctrina sa a fost una englezească prin excelență: gradualistă, optimistă, realistă și lipsită de accente radicale.

Principiile de economie politică au cunoscut un succes răsunător. În timpul vieții autorului au fost publicate de șapte ori în costisitoarea ediție în două volume, în timp ce Mill, în stilul său caracteristic, a tipărit pe cheltuiala sa un volum ieftin care să poată fi cumpărat și de muncitori. Până la moartea sa s-au vândut și cinci ediții din acestea ieftine. Mill a devenit Marele economist al vremii sale; era caracterizat drept succesorul legitim al lui Ricardo și comparat fără defavoare cu însuși Adam Smith.

Iar dincolo de știința economică, omul însuși s-a bucurat de mare respect. Pe lângă eseul *Despre libertate,* Mill a mai scris *Logica*, *Considerații asupra guvernării reprezentative* și *Utilitarismul*, toate scrieri clasice în domeniile respective. Și a fost nu doar o personalitate strălucită, ci și aproape un sfânt. Când Herbert Spencer, marele său rival în perimetrul filozofiei, ajunsese o dată atât de strâmtorat material încât era în imposibilitate de a încheia seria de volume privitoare la evoluția socială, Mill a fost cel care s-a oferit să finanțeze proiectul. „Te rog să nu consideri această propunere ca fiind în vreun fel o favoare personală", scrise el rivalului său, „deși chiar dacă ar fi așa, eu tot aș spera că mi-ai îngădui s-o fac. Nu este însă nicidecum așa ceva, ci este o simplă propunere de cooperare pentru un important obiectiv public, căruia dumneata îi închini munca și i-ai închinat sănătatea."

Un gest cum nu se poate mai tipic. Mill a ținut cu adevărat doar la doua lucruri: la soția sa, pentru care a nutrit o devoțiune socotită de prietenii săi ca învecinându-se cu orbirea, și năzuința spre cunoaștere, de la care nimic nu l-ar fi putut abate. Când a fost ales deputat în Parlament, a apărat aci drepturile omului într-o manieră ce exceda mentalitatea epocii; ca atare, a suferit în acest punct o înfrângere

de care însă n-avea să-i pese câtuși de puțin. Cum vedea lumea, așa scria și vorbea, și nu-l interesa decât aprobarea sau dezaprobarea adoratei sale Harriet.

După moartea ei, a rămas, la fel de indispensabilă, fiica ei, Helen. Mill scria, plin de recunoștință, în *Autobiografia* sa: „Cu siguranță că nimeni n-a mai avut vreodată un asemenea noroc: după o pierdere ca aceea de care am avut parte, iată-mă câștigătorul unui alt premiu la loteria vieții." S-a retras spre a-și trăi ultimele zile cu Helen la Avignon, în apropiere de mormântul Harrietei, ca un om de o admirabilă înțelepciune și de o mare noblețe sufletească.

O ultimă coincidență. Importanta sa scriere economică, purtătoare a unui mesaj de progres, a perspectivelor de schimbare și ameliorare pașnică, a fost publicată în 1848. Poate că n-a fost o carte epocală, dar cu siguranță se plasa la hotarul unei epoci. Pentru că, printr-un ciudat capriciu al sorții, în același an apărea o altă carte, mult mai puțin voluminoasă — o broșură. Se intitula *Manifestul Partidului Comunist* și, în puținele-i pagini, ea demonta cu vehemență eșafodajul rațional, calm și optimist pe care-l ridicase J. S. Mill.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VI

INEXORABILUL SISTEM AL LUI KARL MARX

Manifestul se deschidea cu cuvinte amenințătoare: „O stafie umblă prin Europa — stafia comunismului. Toate puterile bătrânei Europe s-au unit într-o sfântă hăituială împotriva acestei stafii: Papa și Țarul, Metternich și Guizot, radicali francezi și polițiști germani."

Stafia a existat cu adevărat: 1848 a fost un an de spaimă pentru vechile rânduieli de pe continent. În aer plutea o fervoare revoluționară iar pământul duduia sub picioare. Timp de o clipă — numai o clipă — a părut că vechea ordine putea să se năruie. În Franța, regimul greoi al lui Ludovic Filip, trupeșul rege al clasei de mijloc, este zguduit de o criză și se prăbușește; regele abdică și se refugiază în siguranța unei vile din Surrey, în timp ce muncitorimea pariziană dezlănțuie o răscoală spontană și necoordonată și înalță steagul roșu pe primărie. În Belgia, un monarh înfricoșat se oferă să renunțe la tron. La Berlin se ridică baricade și se aude șuieratul gloanțelor; în Italia gloata se revoltă; iar la Praga și la Viena izbucnesc insurecții populare care imită Parisul preluând controlul asupra orașelor.

„Comuniștii detestă să-și ascundă vederile și intențiile", clama *Manifestul.* „Ei declară fățiș că țelurile lor pot fi atinse numai prin doborârea violentă a întregii orânduiri sociale de până acum. Să tremure clasele dominante în fața unei Revoluții Comuniste. Proletarii n-au de pierdut în această revoluție decât lanțurile. Ei au o lume de câștigat."

Clasele dominante tremurau de-a binelea și vedeau pretutindeni amenințarea comunismului. Iar spaima lor nu era

fără temei. În turnătoriile din Franța muncitorii cântau cântece radicale în acompaniament de lovituri de ciocane, iar poetul romantic german Heinrich Heine, care mergea prin fabrici, scria că „într-adevăr, oamenii cu profesiuni liniștite ca a noastră habar nu au ce notă demonică străbate aceste cântece".

Dar în ciuda sunetului de trâmbiță al *Manifestului,* nota demonică nu era o chemare la revoluția comunistă, ci un strigăt izvorât din deznădejde și frustrare. Pentru că întreaga Europă era în așa măsură strânsă în menghina reacțiunii, încât, prin comparație, condițiile din Anglia păreau de-a dreptul idilice. Despre guvernul francez, J. S. Mill scrisese că este „cu totul lipsit de năzuința spre ameliorare... fiind mânat aproape exclusiv de impulsuri omenești mai meschine și mai egoiste"; iar Franța nu deținea monopolul acestei faime triste. Cât despre Germania — ei bine, iată că aci, în plin deceniul al patrulea din secolul al XIX-lea, Prusia nu avea încă parlament și nu cunoștea libertatea cuvântului lui Nikolai I (în pofida vizitei) sau dreptul la întruniri, liberatea presei și curțile cu juri, în ea nu era tolerată nici o idee care s-ar fi abătut fie și cu un milimetru de la vechea concepție a monarhiei de drept divin. Italia era un mozaic de principate anacronice. Iar Rusia lui Nikolai I (în pofida vizitei făcute odinioară de țar la New Lanark-ul lui Robert Owen) era caracterizată de istoricul de Tocqueville drept „piatra de temelie a despotismului în Europa".

Dacă disperarea ar fi fost canalizată și orientată, nota demonică putea să se preschimbe în una cu adevărat revoluționară. Așa însă, insurecțiile au fost spontane, nedisciplinate și fără scopuri limpezi: la început ele au repurtat victorii, iar mai apoi, când s-au oprit să se întrebe ce-i de făcut mai departe, vechea ordine își reveni din buimăceală și se instală la loc invincibilă. Fervoarea revoluționară se domoli, iar unde nu, fu zdrobită fără cruțare. Cu prețul a zece mii de victime, mulțimea pariziană fu îngenuncheată de Garda Națională, iar Ludovic Napoleon preluă cârma națiunii și peste

puțin timp înlocui cea de a doua Republică prin cel de-al doilea Imperiu. Belgia hotărî că e mai cuminte, la urma urmei, să-i ceară regelui să rămână pe tron; drept care acesta, în semn de recunoștință, aboli dreptul de întrunire. În mulțimile vieneze și ungare se trase cu tunul de pe bastioane, iar în Germania o adunare constituantă care dezbătuse odinioară cu curaj chestiunea republicanismului se fragmentă în facțiuni cârcotașe iar apoi, în chip jalnic, oferi țara lui Friedrich Wilhelm al IV-lea, regele Prusiei. Cu o josnicie și mai mare, monarhul declară că nu va accepta o coroană oferită de mâinile murdare ale prostimii.

Revoluția luase sfârșit. Fusese crâncenă, sângeroasă, dar neconcludentă. În Europa apărură câteva chipuri noi, dar politicile rămaseră în bună parte neschimbate.

Un mic grup de lideri ai clasei muncitoare, care tocmai formaseră Liga comuniștilor, nu vedea însă în asta un motiv de profundă disperare. E adevărat că revoluția în care ei își puseseră mari speranțe era stinsă și că mișcările radicale încuibate prin diverse locuri în Europa erau prigonite mai aprig ca oricând înainte. Toate acestea puteau fi privite însă cu un anumit sânge rece. Căci potrivit concepției lor despre istorie, insurecțiile de la 1848 n-au fost decât repetiții în mic pentru o reprezentație gigantică programată să aibă loc mai târziu, iar în ceea ce privește reușita acestui înfricoșător spectacol ce avea să urmeze, nu putea încăpea nici o umbră de îndoială.

Liga tocmai publicase declarația obiectivelor sale, intitulată *Manifestul Partidului Comunist.* Deși cuprindea lozinci și formulări tranșante, *Manifestul* nu fusese scris doar pentru a asmuți spiritul revoluționar sau pentru a adăuga încă o voce de protest la zarva ce umplea atmosfera. *Manifestul* intenționa să ofere altceva: o filozofie a istoriei în care o Revoluție comunistă era nu doar deziderabilă, ci și demonstrabil *inevitabilă.* Spre deosebire de socialiștii utopici, care voiau și ei să reorganizeze societatea spre a o face mai con-

formă cu dorințele lor, comuniștii nu făceau apel la simpatiile oamenilor sau la predilecția lor pentru edificarea de castele de nisip. Ci ofereau oamenilor o șansă să-și anine destinele de o stea și să privească acea stea cum înaintează inexorabil prin zodiacul istoriei. Nu mai era vorba de o luptă în care o parte sau cealaltă trebuia să învingă din rațiuni morale sau sentimentale sau pentru că găsea insuportabile rânduielile existente. Ci era vorba de o analiză rece menită să determine care parte *urma în mod necesar* să învingă, și cum partea aceea era proletariatul, liderii săi trebuiau doar să aștepte. Până la urmă nu aveau cum să piardă.

Manifestul era un program scris pentru viitor. Un lucru i-ar fi surprins totuși pe autorii săi. Ei erau pregătiți să aștepte — dar nu *șaptezeci* de ani. Ei pândeau deja din ochi prin Europa, pentru a descoperi cel mai probabil incubator al revoltei. Fără a arunca însă nici măcar o fugară privire spre Rusia.

Manifestul, după cum știe toată lumea, era vlăstarul intelectual al acelui geniu mânios care se numea Karl Marx. Mai precis, era rezultatul colaborării dintre Marx și remarcabilul său tovarăș de luptă, compatriot, sprijinitor și coleg, Friedrich Engels.

Sunt doi oameni interesanți și, desigur, foarte importanți. Necazul e însă că ei nu mai sunt astăzi doar niște oameni; omul Marx este eclipsat de figura lui Marx; iar Engels este învăluit de umbra lui Marx. De-ar fi să judecăm după numărul de adoratori, Marx ar trebui considerat un lider religios în rând cu Hristos sau cu Mahomed, în care caz Engels ar deveni un fel de Sfântul Pavel sau Ioan. La Institutul Marx Engels din Moscova, o mulțime de cercetători au zăbovit asupra scrierilor lor cu o idolatrie cu nimic mai prejos de cea ridiculizată de ei în muzeele antireligioase din același oraș; dar în timp ce în Rusia sunt canonizați, într-o mare parte a lumii Marx și Engels sunt încă crucificați.

Ei nu merită însă nici una din aceste două atitudini, pentru că n-au fost nici sfinți, nici diavoli. Iar opera lor nu e nici Scriptură, nici lucrare a Satanei. Ea se înscrie în lungul șir de concepții economice care, rând pe rând, au clarificat, analizat și interpretat lumea din jurul nostru și, aidoma celorlalte mari lucrări din raft, nu sunt fără cusur. Lumea a fost preocupată mereu de Marx revoluționarul. Dar dacă el n-ar fi trăit ar fi existat alți socialiști și alți profeți ai unei noi societăți. Impactul real și durabil al lui Marx și Engels nu este cel al activității lor revoluționare, care n-a dat prea multe roade în timpul vieții lor. Capitalismul trebuie să se confrunte, până la urmă, cu Marx gânditorul economic. Pentru că pecetea ultimă lăsată de el asupra istoriei a constituit-o predicția sa privind colapsul inevitabil al capitalismului. Pe această predicție și-a construit comunismul edificiul său.

Dar să vedem cum au fost cei doi ca oameni.

Ca înfățișare erau foarte deosebiți. Marx *arăta* ca un revoluționar. Copiii săi îi spuneau „Maurul", pentru că avea fața smeadă, iar ochii scânteietori și înfundați în orbite. Era scund și puternic la trup iar barba-i formidabilă îi dădea o expresie ursuză. Nu era un ins ordonat; locuința sa era ticsită de mormane de cărți și hârtii prăfuite, puse alandala, printre care se mișca, neglijent îmbrăcat, învăluit într-un nor de fum de țigară. Engels, în schimb, putea trece drept un specimen din disprețuita de el *bourgeoisie*: înalt, blond și de obicei elegant, era amator de scrimă și de vânătoare călare, iar într-un rând a traversat înot fluviul Weser de patru ori, dus-întors, fără pauză.

Cei doi se deosebeau nu doar ca înfățișare; și personalitățile lor se aflau la poli opuși. Engels era o fire veselă și afabilă, înzestrată cu o inteligență iute și sprințară; se spunea că se putea descurca în douăzeci de limbi. Avea slăbiciune pentru plăcerile vieții burgheze, inclusiv pentru un păhărel de vin bun, și este amuzant de notat că deși își căuta

amorurile în rândurile proletariatului, a irosit mult timp încercând în chip romantic (și neizbutit) să demonstreze că amanta sa proletară, Mary Burns (iar mai târziu, după ce aceasta a murit, sora ei, Lizzie), ar fi de fapt coborâtoare din poetul scoțian.

Marx era mult mai greoi. El este cărturarul german *par excellence*, lent, meticulos și perfecționist până la pedanterie, aproape morbid. Engels putea redacta un tratat cât ai bate din palme; Marx nu isprăvea niciodată de făcut și refăcut un text. Engels s-a poticnit nițel doar la cele patru mii de rădăcini ale verbelor în limba arabă; Marx, după douăzeci de ani de vorbit engleza, păstra încă oribilul accent teutonic. Dar cu tot stilul său greoi, Marx este, dintre cei doi, inteligența mai mare; acolo unde Engels dădea lărgime și vioiciune, Marx dădea adâncime.

Cei doi s-au întâlnit, pentru a doua oară, la Paris, în 1844, dată de la care începe colaborarea lor. Engels venise doar pentru o scurtă vizită la Marx, dar constatară că aveau să-și spună atâtea unul altuia, încât convorbirea dură zece zile. După aceea mai că n-a existat o lucrare a unuia care să nu fi fost stilizată sau rescrisă sau cel puțin discutată cu celălalt, iar corespondența dintre ei umple volume întregi.

Până la acea întâlnire de la Paris, drumurile lor în viață fuseseră destul de diferite. Engels era fiul unui fabricant din Renania, pietist, calvinist și mărginit. Când Engels vădi în tinerețe un gust de neînțeles pentru poezie, tatăl său îl expedie fără multă vorbă la Bremen să învețe meseria de exportator și să locuiască împreună cu un cleric: religia și negoțul erau, în viziunea lui Caspar Engels, leacuri bune pentru un suflet romantic. Engels s-a apucat conștiincios de afaceri, numai că tot ce se înfățișa ochilor săi căpăta coloritul unei personalități cuprinse de revoltă, al unei firi deschise dar incompatibile cu standardele rigide ale tatălui său. Făcându-și serviciul, cobora la docuri, dar privirea sa ageră înregistra nu doar confortul cabinelor de pasageri de la clasa

întâi, „căptușite cu lemn de mahon" ornamentat cu aur, ci zăbovea și la clasa a patra, unde oamenii stăteau „ticsiți ca pietrele din pavajul străzii". Începu să citească literatura radicală a epocii, iar pe la vârsta de douăzeci și doi de ani era convertit la ideile „comunismului" — cuvânt ce pe atunci nu avea o definiție foarte clară, decât în măsura în care implica respingerea ideii de proprietate privată ca mijloc de organizare a efortului economic al societății.

După o vreme plecă la Manchester pentru a lucra aci în afacerile cu textile ale tatălui său. Manchesterul îi făcu lui Engels o impresie asemănătoare celei a vapoarelor din Bremen. Existau în oraș străzi arătoase garnisite cu prăvălii, iar în jurul orașului suburbii cu vile frumoase. Exista însă și un al doilea Manchester. El era ascuns în spatele celui dintâi și dispus astfel încât proprietarii de fabrici să nu fie nevoiți să-l vadă în drumul lor spre birouri. Aici locuia o populație debilitată trăind în promiscuitate și deznădejde, amatoare de gin și de predici evanghelice și care se narcotiza, și își narcotiza copiii cu laudanum pentru a putea suporta o viață dură și fără speranță. Engels văzuse o situație asemănătoare în orașele industriale din Renania natală, dar acum exploră Manchesterul până la ultima cocioabă și văgăună. Constatările avea să le publice în cel mai teribil verdict pronunțat vreodată asupra lumii mahalalelor industriale: *Situația clasei muncitoare din Anglia în 1844.* S-a întâmplat să-i vorbească despre mizeria din Manchester unui prieten aristocrat, spunându-i că nu văzuse niciodată „un oraș așa de rău construit". Respectivul l-a ascultat în liniște, după care i-a replicat: „Totuși aici se fac o grămadă de bani; cu bine sir!"

Engels se apucă acum să scrie lucrări menite a dovedi că marii economiști englezi au fost numai niște apologeți ai rânduielilor existente, iar una din contribuțiile sale făcu o impresie deosebită tânărului Karl Marx, care edita la Paris o revistă filozofică radicală.

Spre deosebire de Engels, Marx venea dintr-un mediu familial liberal, chiar ușor radical. Se născuse în 1818, la Trier, în Germania, ca al doilea fiu al unei familii înstărite evreiești care, curând după aceea, a trecut la creștinism pentru ca Heinrich Marx să-și exercite nestingherit ocupația de avocat. Heinrich Marx era un om respectat; a ajuns chiar să fie numit Justizrat, titlu onorific acordat juriștilor eminenți, dar în tinerețe luase parte la anumite întruniri ilegale prin localuri, unde se toasta pentru o Germanie republicană, iar pe fiul său mai mic l-a hrănit cu lecturi din Voltaire, Locke și Diderot.

Dorința lui Heinrich Marx a fost ca fiul său să studieze dreptul. Însă la universitățile din Bonn și Berlin, tânărul Marx se văzu atras în marea dezbatere filozofică aflată la ordinea zilei. Filozoful Hegel propusese o schemă revoluționară, fapt care produsese o sciziune în universitățile conservatoare germane. Schimbarea reprezenta, după Hegel, regula vieții. Orice idee, orice forță dă în mod inevitabil naștere contrariului său, apoi cele două fuzionează într-o „unitate" care, la rândul său, produce propria sa contradicție. Iar istoria, spunea Hegel, nu era decât expresia acestui flux de idei și forțe care se ciocnesc și se rezolvă. Schimbarea — schimbarea dialectică — este imanentă lucrurilor omenești. Cu o singură excepție: când venea vorba de statul prusian, regula nu se mai aplica; guvernământul Prusiei, spunea Hegel, era ca o „veritabilă divinitate pământească".

Dezbaterea fu un puternic imbold pentru tânărul student. Marx se alătură unui grup de intelectuali cunoscuți drept Tinerii hegelieni, care dezbăteau probleme precum ateismul sau comunismul teoretic prin prisma dialecticii hegeliene, și se hotărî să devină el însuși filozof. Poate că ar fi devenit, dacă nu intervenea acel stat aidoma divinității. Profesorul preferat al lui Marx, Bruno Bauer, care dorise să-i obțină o numire la Bonn, fu concediat pentru ideile sale proconstituționale și antireligioase (socotite deopotrivă de

dăunătoare) și cariera universitară deveni pentru tânărul dr Marx o imposibilitate.

Atunci Marx abordă ziaristica. *Rheinische Zeitung*, un mic ziar liberal ce se adresa clasei de mijloc și la care el colaborase adesea, îi oferi funcția de redactor-șef. Marx acceptă; cariera sa avea să dureze exact cinci luni. Marx era pe atunci un radical, dar radicalismul său era filozofic și nu politic. Când Friedrich Engels veni respectuos să-i facă o vizită, Marx mai degrabă îl dezaprobă pe acest tânăr impertinent ce deborda de idei comuniste, iar când Marx însuși fu acuzat de comunism, răspunsul său a fost neechivoc: „Nu mă pricep la comunism", spuse el, „dar o filozofie socială ce are drept scop să-i apere pe cei oprimați nu poate fi condamnată cu atâta ușurință." Dar cu toate aceste delimitări, editorialele sale au indispus autoritățile. Marx a scris un vehement atac la adresa unei legi ce i-ar fi împiedicat pe țărani să adune vreascuri din păduri; pentru asta a fost cenzurat. Apoi a scris niște editoriale în care deplora situația locuințelor; pentru asta a fost avertizat. Iar când și-a permis să meargă până acolo încât să spună câteva lucruri dezagreabile despre țarul Rusiei, *Rheinische Zeitung* fu interzis.

Marx plecă la Paris să preia un alt periodic radical, care va avea și el o viață aproape la fel de scurtă ca ziarul la care lucrase până atunci. Interesele lui se îndreptară însă acum înspre politică și economie. Interesul nedisimulat, egoist al guvernului prusian, rezistența implacabilă a burgheziei germane față de tot ce ar fi putut să ușureze cât de cât situația claselor muncitoare din Germania, atitudinea aproape caricatural reacționară ce caracteriza clasele posedante și dominante din Europa — toate astea se amalgamară în mintea sa devenind parte constitutivă a unei filozofii a istoriei. Iar când Engels veni în vizită și între cei doi se legă o strânsă prietenie, acea filozofie începu să prindă contururi precise.

Filozofia marxistă este adesea numită materialism dialectic; *dialectic* pentru că încorporează ideea hegeliană a

schimbării inerente, și *materialism* pentru că își ia ca punct de sprijin nu lumea ideilor, ci mediul social și fizic.

„Concepția materialistă a istoriei", scria Engels cu mulți ani mai târziu într-o cunoscută lucrare a sa intitulată *Anti-Dühring* (era îndreptată împotriva profesorului german Eugen Dühring), „pornește de la teza că producția și, alături de producție, schimbul produselor ei constituie baza oricărei orânduiri sociale; că în fiecare societate care apare în istorie repartiția produselor, și o dată cu ea împărțirea socială în clase sau stări sociale sunt determinate de ce anume se produce, cum se produce și de felul în care se face schimbul acestor produse. Prin urmare, cauzele ultime ale oricărei prefaceri sociale și revoluții politice nu trebuie căutate în mintea oamenilor, în înțelegerea tot mai mare a adevărului etern și a dreptății, ci în schimbările care au loc în modul de producție și de schimb; ele trebuie căutate nu în *filozofia,* ci în *economia* epocii respective."

E un raționament viguros. Orice societate, spune Marx, este edificată pe un fundament economic — pe realitatea dură a existenței unor ființe umane care sunt nevoite să-și organizeze activitățile pentru a-și procura îmbrăcăminte, hrană și locuință. Această organizare poate prezenta mari deosebiri de la o societate la alta și de la o epocă la alta. Ea poate fi pastorală, centrată pe vânătoare, grupată în unități meșteșugărești sau structurată într-un ansamblu industrial complex. Indiferent însă de forma în care oamenii își rezolvă problema lor economică de bază, societatea va avea nevoie de o întreagă „suprastructură" de activități noneconomice și de gândire — va avea nevoie să fie organizată prin legi, supervizată de un guvern, inspirată de religie și filozofie.

Suprastructura de gândire însă nu poate fi aleasă la întâmplare. Ea va oglindi în mod necesar fundamentul pe care a fost înălțată. O societate ce trăiește din vânat nu va putea produce și utiliza niciodată cadrul juridic al unei societăți industriale, așa după cum o comunitate industrială n-ar pu-

tea folosi concepția despre drept, ordine și guvernare a unui sat primitiv. De observat că doctrina materialistă nu pierde din vedere funcția catalitică și creativitatea ideilor. Ea susține doar că gândurile și ideile sunt *produsul* mediului, chiar dacă ele urmăresc să modifice acest mediu.

Materialismul prin el însuși ar reduce ideile la niște simpli însoțitori pasivi ai activității economice. Marx n-a susținut asta niciodată. Pentru că noua teorie nu era doar materialistă, ci și *dialectică:* ea scotea în evidență schimbarea, schimbarea permanentă și inerentă; și în acest flux necontenit, ideile emanate într-o perioadă contribuie la modelarea perioadei următoare. „Oamenii își făuresc singuri istoria — scria Marx, comentând lovitura de stat a lui Ludovic Napoleon din 1852 — dar nu o făuresc după bunul lor plac; nu o făuresc în împrejurări alese de ei înșiși, ci în împrejurări pe care le găsesc de-a gata, date și transmise din trecut."

Dar aspectul dialectic — dinamic — al acestei teorii despre istorie nu ține doar de interacțiunea dintre idei și structurile sociale. Intervine și un alt agent, cu mult mai puternic. Lumea economică se află ea însăși în schimbare; fundamentul pe care se clădește edificiul ideilor este el însuși în mișcare.

De exemplu, piețele izolate din Evul Mediu începură să stabilească legături între ele sub impactul explorării și al unificării politice și astfel luă naștere o nouă lume comercială. Vechea râșniță manuală a fost înlocuită, sub impactul invenției, de mașina cu aburi, luând naștere o nouă formă de organizare socială, numită fabrică. În ambele cazuri cadrul determinant al vieții economice și-a schimbat el însuși forma, impunând astfel o nouă adaptare socială comunității în care ființa. „Râșnița acționată manual vă dă societatea feudală", scria Marx, „mașina cu abur, societatea capitalistului industrial."

Iar când o asemenea schimbare are loc, ea antrenează o serie întreagă de consecințe. Piața și fabrica erau incompatibile cu modul de viață feudal, chiar dacă au luat naștere

în cadrul acestuia. Ele reclamau un nou context cultural și social, corespunzător lor. Și ele au favorizat acest anevoios proces de naștere creând propriile lor clase sociale noi: piața a prilejuit apariția unei noi clase negustorești, iar fabrica a dat naștere unui proletariat industrial.

Procesul de prefacere socială nu s-a rezumat însă la presiunea exercitată de noile invenții asupra vechilor instituții; el a însemnat și înlocuirea vechilor clase prin altele noi. Pentru că societatea, spunea Marx, cuprinde structuri de clasă, grupuri de indivizi aflați într-o relație comună — favorabilă sau nu — față de forma de producție existentă. Iar schimbarea economică subminează toate acestea. Pe măsură ce, de pildă, fabricile distrug producția meșteșugărească — se schimbă și relațiile sociale de producție; cei aflați sus constată că li se surpă terenul sub picioare, iar cei ce se află la fund pot fi purtați mai sus. Am văzut cum tocmai o asemenea răsturnare a pozițiilor relative s-a produs în Anglia pe vremea lui Ricardo, când capitaliștii, ridicați de valul Revoluției industriale, amenințau să uzurpe prerogativele străvechi ale aristocrației funciare.

De aici se nasc conflicte. Clasele a căror poziție este primejduită luptă împotriva claselor a căror poziție se întărește: nobilimea feudală luptă împotriva negustorului în ascensiune, iar meșterul breslaș luptă împotriva tânărului capitalist.

Procesul istoric însă nu ține seamă de simpatii și antipatii. Treptat, condițiile se schimbă, și tot treptat, dar sigur, se modifică dispozitivul claselor sociale. Prin zbucium și suferințe, repartiția avuției se modifică. Astfel, istoria ni se înfățișează ca un grandios spectacol al luptei neîncetate între clase pentru împărțirea avuției sociale. Căci atâta timp cât tehnicile societății se schimbă, nici o distribuire existentă a avuției nu este ferită de contestare.

Ce prevestea această teorie pentru societatea din timpul lui Marx și Engels? Prevestea revoluția — o revoluție ine-

vitabilă. Pentru că și capitalismul, potrivit acestei analize, cuprinde în mod necesar „forțe" și „relații" de producție — un fundament tehnologic și organizațional și un eșafodaj de legi, de drepturi politice și ideologii. Iar dacă baza lui tehnică evolua, și suprastructura era supusă, în mod necesar, unei presiuni crescânde.

Tocmai acest lucru îl constatau Marx și Engels, la 1848. Baza economică a capitalismului — ancora lui în solul realității — era producția industrială. Suprastructura lui o forma sistemul proprietății private, sub care o parte a produsului social intra în mâna celor ce aveau în stăpânire marele ei aparat tehnic. Conflictul rezida în faptul că baza și suprastructura erau incompatibile.

De ce? Pentru că baza producției industriale — a confecționării efective de bunuri — era un proces din ce în ce mai organizat, mai integrat, mai *interdependent*, pe când suprastructura proprietății private era cel mai *individualist* dintre toate sistemele sociale. Așadar, exista o neconcordanță între suprastructură și bază: fabricile aveau nevoie de planificare socială, iar proprietatea privată avea oroare de ea; *capitalismul* devenise atât de complex încât avea nevoie de dirijarea producției, dar *capitaliștii* țineau cu îndârjire la o libertate ruinătoare.

Rezultatul era dublu. Întâi, capitalismul avea să se distrugă singur mai devreme sau mai târziu. Caracterul neplanificat al producției avea să ducă la o permanentă dezorganizare a activității economice — la crize, convulsii și la haosul social al depresiunii. Pur și simplu, sistemul devenise prea complex, el se dezechilibra întruna, funcționa inegal și în timp ce unele bunuri le producea în exces, altele le producea în cantități insuficiente.

În al doilea rând, capitalismul își pregătea în mod necesar, dar fără să știe, propriul succesor. În marile sale întreprinderi el nu crea doar baza tehnică pentru socialism, pentru producția planificată rațional, ci totodată o *clasă* instruită

și disciplinată ce urma să fie agentul socialismului — îndârjitul proletariat. În virtutea propriei sale dinamici interne, capitalismul avea să cauzeze propria sa prăbușire după ce își va fi crescut, între timp, pe propriul său dușman.

Era o viziune asupra istoriei de mare importanță, nu doar sub aspectul a ceea ce prevestea pentru viitor, ci și grație perspectivei noi de ansamblu pe care o deschidea asupra trecutului. Este necesar să ne familiarizăm cu „interpretarea economică" a istoriei și trebuie să acceptăm cu calm o reevaluare a trecutului ținând cont, să zicem, de lupta dintre clasele negustorești în ascensiune din secolul al XVII-lea și lumea aristocratică a latifundiilor și a descendenților nobile. Pentru Marx și Engels însă nu era vorba de un simplu exercițiu de reinterpretare istorică. Dialectica ducea spre viitor, iar viitorul, așa cum îl zugrăvea *Manifestul comunist*, însemna revoluția ca destinație spre care se îndrepta capitalismul. În cuvinte sumbre, Manifestul proclama... „Cu dezvoltarea marii industrii, burgheziei îi fuge... de sub picioare însăși baza pe care ea produce și-și însușește produsele. Ea produce, înainte de toate, pe propriii ei gropari. Pieirea ei și victoria proletariatului sunt deopotrivă de inevitabile."

Manifestul, cu interpretarea inexorabilă și furtunoasă ce o dădea istoriei, nu a fost scris la Paris. Marx n-a stat multă vreme în acest oraș. Edita aci o revistă caustică, radicală, care irita susceptibilitățile guvernului prusac; la cererea acestuia, fu expulzat din capitala Franței.

Acum era căsătorit — se căsătorise în 1843 cu Jenny von Westphalen, pe care o cunoștea din copilărie. Jeny era fiica unui aristocrat prusac și consilier aulic, dar baronul von Westphalen era totuși un gânditor umanist și liberal. El îi vorbise tânărului Marx despre Homer și Shakespeare, ba i-a povestit și despre ideile lui Saint-Simon, cu toate că episcopul local le declarase eretice. Cât despre Jenny, ea fusese frumoasa orașului. Cu frumusețea ei și cu droaia de pețitori ce o asaltau, ar fi putut ușor să facă o partidă mai „potri-

vită" decât cea cu tânărul negricios din vecini. Se îndrăgostise însă de el și ambele familii zâmbiră aprobator. Pentru familia Marx o asemenea căsătorie însemna un triumf social însemnat, iar pentru baron era, probabil, o fericită confirmare a ideilor sale umaniste. Ne putem întreba dacă el și-ar fi dat consimțământul în cazul când ar fi putut să prevadă ce avea să se întâmple mai apoi cu fata lui. Pentru că Jenny va fi silită să împartă patul, la închisoare, cu o prostituată de rând și să cerșească de la vecini bani cu care să cumpere sicriu pentru a-și putea înmormânta unul dintre copii. În locul delectabilului confort și al prestigiului social de care avusese parte la Trier, avea să-și petreacă anii vieții sale în două camere sărăcăcioase dintr-o mahala londoneză, împărțind cu soțul său calomniile unei lumi ostile.

Au fost totuși soți profund devotați unul altuia. În relațiile cu cei din afara familiei sale, Marx era răutăcios, pizmaș, bănuitor și ranchiunos; în schimb a fost un tată plin de căldură și un soț iubitor. Într-o vreme, când soția sa era bolnavă, Marx s-a încurcat cu Lenchen, o westfaliană care a locuit cu ei toată viața ca fată-n casă neplătită, dar nici chiar această infidelitate — din care s-a născut un copil nerecunoscut — n-a stricat o relație întemeiată pe o mare iubire. Mai târziu, mult mai târziu, când Jenny era pe moarte iar Marx bolnav, fiica lor fu martora următoarei scene înduioșătoare:

> „Draga noastră mamă stătea culcată în odaia mare din față, iar Maurul în cămăruța de alături... N-am să uit niciodată dimineața când el s-a simțit destul de întremat ca să se poată duce în odaia mamei. Când s-au pomenit împreună erau din nou tineri — ea o fetișcană iar el un june îndrăgostit, ambii în pragul vieții, nu un bărbat sleit de boală și o bătrână muribundă ce urmau a se despărți pentru totdeauna."

Familia Marx s-a stabilit la Londra, în 1849. Expulzați din Paris, patru ani înainte, ajunseseră la Bruxelles, unde

rămaseră până la evenimentele revoluționare din 1848 (Marx redactând între timp *Manifestul*). Apoi, când regele belgian se simți din nou destul de sigur pe tronul său deunăzi zdruncinat și începu să-i vâneze pe liderii radicali din capitala sa, Marx plecă pentru scurtă vreme în Germania.

Aici s-a repetat figura de mai înainte. Marx preluă redacția unui ziar, a cărui suprimare de către guvern fu doar o chestiune de timp. Ultimul număr fu tipărit cu litere roșii, după care Marx își căută un refugiu la Londra.

Se afla acum într-o situație financiară disperată. Engels era la Manchester, unde își ducea ciudata lui viață dublă (era o figura respectată la bursa din acest oraș) și expedia întruna familiei Marx cecuri și sume de bani. Dacă Marx ar fi fost o persoană ordonată sub aspect financiar, familia ar fi putut duce un trai decent. El însă nu izbutea niciodată să-și echilibreze bugetul. Astfel, copiii aveau profesor de muzică, în timp ce locuința rămânea neîncălzită. Viața lor era o continuă luptă împotriva bancrutei iar grijile bănești erau totdeauna o prezență sufocantă.

Erau cu totul cinci la număr, punând-o la socoteală și pe Lenchen. Marx nu avea de lucru — exceptând truda sa intelectuală zilnică la British Museum, de la zece dimineața la șapte seara. A încercat să câștige ceva bani scriind articole despre situația politică pentru ziarul newyorkez *The Tribune,* al cărui editor, Charles A. Dana, era fourierist și nu-i displăcea să aplice când și când câte o palmă jurnalistică lumii politice europene. Aceste colaborări le-au fost de folos o vreme, deși Engels era cel care-l cauționa pe Marx scriind multe din materiale în locul său — Marx dându-i câte un sfat prin corespondență, ca de pildă: „Articolelor despre război trebuie să le imprimi mai multă culoare." Când colaborarea la ziar încetă, Marx încercă să obțină o slujbă de funcționar la căile ferate, dar fu respins din pricina scrisului său oribil. După aceea amanetă tot ce mai rămăsese pe numele său, întrucât argintăria și bijuteriile familiei fu-

seseră de mult vândute. Lipsurile ajungeau să fie uneori atât de acute încât se vedea silit să stea acasă, având amanetate până și vestonul și pantofii, alteori n-avea bani pentru timbre poștale ca să-și expedieze lucrările la editor. Și, peste toate acestea, suferea și de abcese extrem de dureroase. Într-o seară, ajungând acasă după ce, chinuit, stătuse toată ziua în bibliotecă scriind, spuse cu năduf: „Sper ca burghezia, cât va trăi, să aibă motive de a-și aminti de buboaiele mele." Tocmai încheiase de redactat teribilul capitol „Ziua de muncă" din *Capitalul.*

Numai în Engels își mai punea nădejdea. Marx îi scria întruna în chestiuni de economie, politică, matematică, tactică militară și câte și mai câte, dar mai cu seamă despre propria sa situație. Iată un pasaj tipic dintr-o scrisoare:

> „Soția mea e bolnavă. Micuța Jenny e bolnavă. Lenchen are un fel de febră nervoasă și nu pot să chem doctorul pentru că n-am cu ce să-i plătesc. De vreo opt sau zece zile trăim cu toții doar cu pâine și cartofi, iar acum e problematic dacă o să mai putem cumpăra și asta... Pentru Dana n-am mai scris nimic pentru că nu mai am o para chioară ca să mă duc să citesc ziarele... Oare cum am să ies din acest groaznic impas? În sfârșit, lucrul cel mai detestabil din toate, dar esențial ca să nu dăm ortul popii, în ultimele 8–10 zile am ciupit niscai bănuți de la niște tipi din Germania..."

Doar ultimii ani au fost ceva mai ușori. Un vechi prieten îi lăsă lui Marx o mică moștenire, care i-a permis să trăiască mai bine, ba chiar să și voiajeze puțin din motive de sănătate. Engels primi și el, în cele din urmă, o moștenire și se retrase din afaceri; în 1869, se duse pentru ultima dată la biroul unde lucrase, după care veni peste câmpuri să se întâlnească cu fiica lui Marx, „învârtind bastonul prin aer și fredonând, cu fața radiind de bucurie".

În 1881, Jenny muri; înmormântase doi din cei cinci copii ai săi, inclusiv pe unicul său fiu; era bătrână și obosită. Marx era prea bolnav pentru a se putea duce la ceremonia funerară; Engels, după ce l-a văzut, a spus: „A murit și Maurul." Nu murise cu totul; a mai dus-o cumva încă doi ani de zile, nemulțumit de soții pe care și-i aleseseră fiicele sale, dezolat de dezbinările din mișcarea muncitorească și apucând să rostească într-un rând o propoziție ce avea să-i intrige mereu pe fideli: „Eu nu sunt marxist." Apoi, într-o după-amiază de martie, părăsi discret această lume.

Ce a făcut el în acești lungi ani de privațiuni?

În primul rând a produs o mișcare muncitorească internațională. În tinerețea sa scrisese: „Filozofii nu au făcut decât să interpreteze lumea în diferite moduri; important este însă de *a o schimba.*" În interpretarea dată de ei istoriei, Marx și Engels evidențiau rolul proletariatului; acum au început să-l călăuzească și să-l îndrume astfel încât acesta să-și exercite în măsură maximă acțiunea asupra istoriei.

Încercarea lor n-a fost încununată de un mare succes. În același timp cu publicarea *Manifestului*, a luat ființă Liga comuniștilor, dar ea n-a fost niciodată mult mai mult decât o organizație pe hârtie; *Manifestul*, care era platforma ei, nici n-a fost pus măcar în vânzare publică, iar o dată cu revoluția de la 1848, a murit și Liga.

I-a urmat, în 1864, o organizație cu mult mai ambițioasă, Asociația Internațională a Muncitorilor. Internaționala se mândrea cu șapte milioane de membri și a fost îndeajuns de reală spre a fi implicată într-un val de greve care au afectat continentul și pentru a dobândi o reputație destul de redutabilă. I-a fost însă sortit și ei să aibă o istorie scurtă. Internaționala nu era o armată de comuniști solidară și disciplinată, ci o trupă pestriță formată din oweniști, proudhoniști, fourieriști, socialiști ezitanți, naționaliști virulenți și din sindicaliști lipsiți de orice fel de teorie revoluționară.

Cu destulă dibăcie, Marx izbuti să țină laolaltă această trupă timp de cinci ani, după care Internaționala se destrămă; unii îl urmară pe Bakunin, un munte de om, cu un trecut de autentic revoluționar în Siberia și în exil (se spunea despre retorica sa că era atât de emoționantă, încât ascultătorii n-ar fi pregetat să-și taie gâtul dacă el le-ar fi cerut-o), în timp ce alții își îndreptară din nou atenția spre problemele lor naționale. Ultima întrunire a Internaționalei se ținu la New York, în 1874, și fu un eșec lugubru.

Mult mai important însă decât crearea Internaționalei I a fost tonul specific pe care Marx l-a imprimat problematicii clasei muncitoare. El a fost un om din cale-afară de cârcotaș și intolerant, din capul locului incapabil să creadă că putea să aibă dreptate și cineva care nu accepta modul său de gândire. Ca economist, avea un limbaj precis, ca filozof al istoriei, era elocvent dar ca revoluționar, era grosolan. Avea înclinații antisemite. Adversarilor săi le zicea „necioplițí", „ticăloși", sau chiar „ploșnițe". În tinerețe, pe când se afla încă la Bruxelles, Marx a fost vizitat de un croitor german pe nume Weitling. Acesta era un vlăstar încercat al mișcării muncitorești; picioarele sale aveau urmele lăsate de lanțurile pe care le purtase în închisorile prusace și avea la activ un lung șir de strădanii generoase și temerare depuse pentru binele muncitorului german. Venise să-i vorbească lui Marx despre dreptate, frăție și solidaritate; dar se văzu supus unui necruțător examen-anchetă privitor la „principiile științifice" ale socialismului. Bietul Weitling se fâstâci, răspunsurile sale fură nesatisfăcătoare. Marx, care șezuse până atunci cu aere de examinator-șef, începu să umble furios prin cameră. „Ignoranța n-a fost până acum de folos nimănui", țipă el. Audiența luase sfirșit.

Așa a fost excomunicat și Willich. Ex-căpitan prusac, acesta luptase în revoluția germană iar mai târziu avea să se remarce ca general în tabăra unionistă în timpul Războiului civil din SUA. Îmbrățișase însă ideea „nemarxistă" că

nu „condițiile reale", ci „voința pură" putea fi forța motrice a revoluției; pentru această idee — care, după cum într-o bună zi avea să dovedească Lenin, nu era, la urma urmei, chiar atât de extravagantă — fu și el izgonit din mișcare.

Și lista ar putea fi lungită indefinit. Probabil că nici un alt incident n-a fost mai revelator, mai profetic cu privire la o mișcare ce avea să degenereze într-o vânătoare internă de „deviaționiști" și „contrarevoluționari" decât vrajba dintre Marx și Pierre Proudhon. Proudhon, fiul unui dogar francez, era un strălucit socialist autodidact care zguduise inteligheția franceză cu o carte intitulată Ce *este proprietatea*? Răspunsul lui Proudhon era că proprietatea e un furt, drept care el cerea abolirea marilor averi private, dar nu a oricărei proprietăți private. Marx și el se întâlniseră, discutaseră și-și scriseseră unul altuia, iar apor Marx îi ceru să i se alăture lui Engels. Răspunsul lui Proudhon fu atât de emoționant și de premonitor încât merită să redăm o parte din el:

> „Hai să căutăm împreună, dacă vrei, legile societății, modul în care se ajunge la ele, procesul prin care izbutim să le descoperim; dar, pentru Dumnezeu, după ce vom fi doborât toate dogmatismele *a priori,* să nu ne apucăm noi, la rândul nostru, să îndoctrinăm oamenii... Aprob din toată inima ideea dumitale de a lua în discuție opiniile de orice nuanță; să purtăm o polemică binevoitoare și loială, să dăm lumii un exemplu de toleranță luminată și deschizătoare de perspective, dar să nu devenim noi înșine — pentru simplul fapt că ne aflăm în fruntea mișcării — liderii unei noi intoleranțe, să nu pozăm în apostoli ai unei noi religii, fie ea și religia logicii, a rațiunii. Să fim împreună și să încurajăm orice deosebire de vederi, să alungăm orice exclusivism, orice misticism, să nu considerăm niciodată o chestiune ca fiind epuizată iar după ce am expus ultimul argument, s-o luăm, dacă-i nevoie, de la capăt — cu elocință și ironie. În aceste condiții, voi intra cu dragă inimă în asociația voastră. Altfel, nu!"

Iată acum reacția lui Marx: Proudhon scrisese o carte intitulată *Filozofia mizeriei*; Marx se apucă s-o desființeze, într-o broșură intitulată *Mizeria filozofiei.*

Maniera asta intolerantă n-avea să dispară niciodată. Internaționala I avea să fie urmată de Internaționala a II-a, mai blândă și bine intenționată, din care făceau parte socialiști de calibrul unor Bernard Shaw, Ramsay MacDonald și Pilsudski (alături de Lenin și de Mussolini!), iar apoi de infama Internațională a III-a organizată sub egida Moscovei. Totuși, impactul acestor mari mișcări a fost probabil mai mic decât persistența acelei îngustimi de spirit, a acelei incapacități absolute și exasperante de a tolera deosebirile de păreri, pe care comunismul a moștenit-o de la cel mai de seamă dintre întemeietorii săi.

Dacă în lungii ani ai exilului său Marx n-ar fi produs nimic altceva decât o mișcare muncitorească revoluționară, el nu ni s-ar înfățișa ca o figură atât de importantă a lumii. Marx n-a fost decât unul dintr-o garnitură de revoluționari și nicidecum cel mai eficient; el n-a fost decât unul dintre la fel de numeroșii profeți ai socialismului și — în treacăt fie spus — n-a scris aproape nimic despre cum urma să arate noua societate. Contribuția sa hotărâtoare este în altă parte: în teoria sa materialist-dialectică a istoriei și, mai important încă, în analiza pesimistă pe care a făcut-o perspectivelor economiei capitaliste.

„Istoria capitalismului — citim în Programul Internaționalei comuniste, adoptat în 1929, un fel de reactualizare a *Manifestului comunist* — a confirmat pe deplin teoria marxistă a legilor de dezvoltare a societății capitaliste și a contradicțiilor acesteia, care duc la distrugerea întregului sistem capitalist." Care erau aceste legi? Care a fost prognoza lui Marx pentru sistemul pe care el îl cunoștea?

Răspunsul este cuprins în enorma lucrare *Das Kapital* (*Capitalul*). Având în vedere exasperanta meticulozitate a lui

Marx, este remarcabil că lucrarea a fost până la urmă terminată — de fapt, într-un anumit sens, ea n-a fost terminată niciodată. A trudit la ea timp de optsprezece ani; în 1851, urma să fie încheiată „în cinci săptămâni"; în 1859, „în șase săptămâni"; în 1865, era „isprăvită" — un uriaș morman de manuscrise virtual ilizibile, astfel că pregătirea pentru tipar a primului volum a mai necesitat doi ani. La moartea lui Marx, în 1883, rămăseseră nepublicate trei volume: Engels scoase volumul al doilea în 1885 iar pe al treilea în 1894. Volumul final (al patrulea) n-a apărut decât în 1910.

În total sunt de citit două mii două sute de pagini, pentru cine s-ar încumeta să facă acest efort. Și ce pagini! Unele tratează despre mărunte chestiuni tehnice cu o minuție și o scrupulozitate matematică; altele vuiesc de pasiune și mânie. Marx e un economist care i-a citit pe *toți* economiștii, un autor de tip german de o pedanterie a analizei dusă până-n pânzele albe, dar și un critic pătimaș care descrie capitalul ca pe „un vampir însetat de sângele viu al muncii", vampir ce vine pe lume „mânjit de sânge și noroi din cap până-n picioare".

Nu trebuie totuși să ne pripim a trage concluzia că este vorba, pur și simplu, de un text irascibil, ce incriminează păcatele hainilor baroni ai banului. Lucrarea este presărată cu remarci ce trădează pornirea nestăvilită a autorului împotriva adversarului său teoretic, dar, lucru destul de ciudat, marele merit al cărții rezidă în completa ei detașare de orice fel de considerații morale. Cartea descrie cu furie, dar analizează cu o logică rece. Pentru că Marx și-a propus drept scop să descopere tendințele intrinseci ale sistemului capitalist, legea lui internă de mișcare; făcând acest lucru, el s-a ferit de mijloacele mai lesnicioase dar mai puțin convingătoare ale simplei insistențe asupra defectelor lui manifeste. A preferat să edifice cel mai riguros și mai pur capitalism din câte se pot imagina, încolțindu-și prada în acest sistem abstract și rarefiat al unui capitalism din care sunt elimina-

te toate defectele celui real. Căci dacă izbutea să demonstreze că și cel mai bun dintre toate capitalismele posibile se îndreaptă, cu toate acestea, spre dezastru, atunci în mod sigur îi venea ușor să arate că și capitalismul real va urma aceeași cale, doar că mai repede.

Decorurile sunt montate în consecință. Ni se înfățișează o lume a capitalismului perfect: fără monopoluri, fără sindicate, fără avantaje speciale pentru nimeni. O lume în care fiecare marfă se vinde la prețul corespunzător. Iar acest preț corespunzător îl dă *valoarea* ei — cuvânt plin de capcane. Pentru că valoarea unei mărfi, spune Marx (urmându-l în esență pe Ricardo), este cantitatea de muncă pe care ea o înmagazinează. Dacă confecționarea unei pălării necesita de două ori mai multă muncă decât confecționarea unei perechi de pantofi, atunci pălăriile se vor vinde la un preț de două ori mai mare decât pantofii. Munca, firește, nu trebuie neapărat să însemne muncă fizică directă; ea poate fi și muncă cu caracter general ce se distribuie asupra multor mărfuri sau muncă încorporată mai înainte în fabricarea unei mașini, pe care acum mașina o transmite treptat asupra produselor pe care le confecționează. Dar indiferent care i-ar fi forma, totul se reduce în cele din urmă la muncă și toate mărfurile, în acest sistem perfect, vor fi prețuite în conformitate cu cantitatea de muncă, directă sau indirectă, materializată în ele.

În această lume se mișcă cei doi mari protagoniști ai dramei capitaliste — muncitorul și capitalistul — proprietarul funciar fiind de-acum împins pe o poziție minoră în societate. Ei nu mai sunt exact aceiași protagoniști pe care i-am întâlnit mai înainte în tablouri economice similare. Muncitorul nu mai este sclavul pulsiunii sale reproductive. El este un agent liber al actelor de schimb, care se prezintă pe piață ca să vândă singura marfă de care dispune — forța sa de muncă —, iar dacă obține un salariu mai bun, nu va fi atât de nesăbuit încât să-l risipească înmulțindu-se excesiv.

În fața lui stă în arenă capitalistul. Lăcomia și pofta lui de îmbogățire sunt descrise caustic în acele capitole care părăsesc lumea abstractă spre a arunca o privire asupra Angliei anilor '60 ai secolului trecut. De reținut însă că el nu este avid de bani din simple motive de rapacitate; el este un proprietar-întreprinzător angajat într-o cursă perpetuă cu alți proprietari-întreprinzători; el se vede *silit* să se zbată ca să acumuleze, pentru că, în mediul concurențial în care acționează, unul acumulează iar altul este acumulat.

Decorurile sunt montate și personajele își ocupă locurile. Acum apare însă prima dificultate. Cum pot să existe profituri într-o asemenea situație?, se întreabă Marx. Dacă totul se vinde exact la valoarea sa, cine poate să obțină un câștig nemeritat? Nimeni nu-și poate îngădui să ridice prețul peste nivelul celui competitiv, și chiar dacă un vânzător ar izbuti să păcălească un cumpărător, acesta din urmă s-ar vedea doar în situația de a trebui să cheltuiască mai puțin în altă parte — profitul unuia ar fi astfel doar pierdere pentru altul. Cum poate însă să existe profit *în întregul sistem* dacă totul se schimbă la valoarea sa veritabilă?

S-ar părea că ne aflăm în fața unui paradox. Profiturile sunt ușor de explicat dacă presupunem că există monopoluri ce nu sunt nevoite să se supună influențelor nivelatoare ale concurenței sau dacă admitem posibilitatea ca muncitorii să fie plătiți de capitaliști cu mai puțin decât li se cuvine. Marx însă nu se complace în astfel de explicații; el vrea să arate cum capitalismul ideal este cel care-și sapă singur mormântul.

El descoperă răspunsul la dilemă în existența unei mărfi diferite de toate celelalte. Această marfă este forța de muncă. Pentru că muncitorul, ca și capitalistul, își vinde produsul său exact cu cât face, adică la valoarea lui. Iar valoarea acestuia, ca și a oricărui alt lucru care se vinde, este cantitatea de muncă încorporată în el — în acest caz, cantitatea de muncă de care e nevoie pentru „producerea" forței de

muncă. Cu alte cuvinte, energiile oferite spre vânzare de către muncitor valorează cât cantitatea de muncă socialmente necesară pentru a-l ține pe muncitor în viață. Smith și Ricardo ar fi fost întru total de acord: valoarea unui muncitor este sursa de bani de care el are nevoie pentru a trăi. Este salariul său de subzistență.

Până aici toate bune. Acum se descoperă însă cheia profitului. Muncitorul care se învoiește să muncească poate să pretindă doar salariul ce i se cuvine. Mărimea acestui salariu depinde, cum am văzut, de cuantumul timpului de muncă necesar pentru a ține un om în viață. Dacă pentru întreținerea unui muncitor este nevoie de șase ore de muncă socială, atunci, presupunând că munca este prețuită la un dolar ora, „valoarea" muncitorului este de șase dolari pe zi. Nu mai mult.

Dar muncitorul care găsește de lucru nu se învoiește să muncească doar șase ore pe zi. Căci asta ar fi de-ajuns doar pentru propria lui întreținere. Dimpotrivă, el consimte să muncească opt, sau pe vremea lui Marx, zece ori unsprezece ore pe zi. El va produce, așadar, echivalentul valoric a zece sau unsprezece ore de muncă, fiind plătit în schimb numai pentru șase. Salariul său îi va acoperi subzistența, care este adevărata lui „valoare", dar în schimb va pune la dispoziția capitalistului valoarea pe care o produce într-o întreagă zi de muncă. În felul acesta se explică prezența profitului în sistem.

Marx numea această parte de muncă neplătită „plusvaloare". Cuvântul nu comportă vreo indignare morală. Muncitorul e îndreptățit să primească doar *valoarea* forței sale de muncă. Și o primește integral. Dar totodată capitalistul primește valoarea întregii zile de muncă a lucrătorilor săi iar aceasta este mai mare decât orele pentru care i-a plătit. Încât atunci când capitalistul își vinde produsele, el își poate permite să le vândă la valoarea lor adevărată și totuși să realizeze un profit. Pentru că în produsele sale este încor-

porat un timp de muncă mai mare decât cel pentru care el a fost nevoit să plătească.

Cum de se ajunge la această situație? Se ajunge deoarece capitaliștii dețin monopolul unui lucru — al accesului în înseși mijloacele de producție. În condițiile reglementării juridice a proprietății private, capitaliștii „posedă" locuri de muncă în măsura în care posedă mașinile și utilajele fără de care oamenii nu pot să lucreze. Dacă cineva nu este dispus să lucreze numărul de ore cerut de capitalist, acela nu primește un loc de muncă. Ca oricine altcineva din sistem, muncitorul n-are dreptul și nici puterea de a pretinde mai mult decât propria sa valoare ca marfă. Sistemul e perfect „echitabil" și totuși toți muncitorii sunt furați, pentru că sunt siliți să muncească un timp mai mare decât ar necesita propria lor subzistență.

Sună cumva straniu? Să nu uităm că Marx descrie o epocă în care ziua de muncă era lungă — uneori insuportabil de lungă — și în care salariile, în genere, nu erau cu mult mai mari decât minimul necesar supraviețuirii. Ideea plusvalorii poate să pară neplauzibilă într-o lume în care munca extenuantă este în foarte mare măsură ceva ce ține de domeniul trecutului, dar pe vremea când scria Marx ea nu era doar un construct teoretic. E de ajuns să dăm un exemplu: la o fabrică din Manchester, în 1862, săptămâna de lucru medie a fost, pe o perioadă de o lună și jumătate, de 84 de ore, în cele 18 luni anterioare, ea fusese de 78 1/2 ore.

Dar toate acestea țin încă doar de decorul dramei. Avem, așadar, protagoniștii, avem mobilurile lor și avem cheia descoperirii „plusvalorii". Și acum începe jocul.

Toți capitaliștii obțin profituri. Dar ei sunt prinși cu toții în iureșul concurenței, așadar caută să acumuleze, să-și mărească producția pe seama concurenților. Mărirea producției însă nu e un lucru atât de ușor. Ea presupune mai mulți muncitori și, pentru a-i obține, capitalistul se vede silit să ofere salarii mai mari decât confrații săi. Marx urmea-

ză curând să ajungă la dilema cu care se confruntau capitaliștii lui Adam Smith și David Ricardo — aceea de a-și vedea profiturile înghițite de creșterea salariilor.

Pentru Smith și Ricardo soluția dilemei rezida în propensiunea forței de muncă de a spori numeric cu fiecare mărire de salarii. Marx însă, asemeni lui Mill, exclude această posibilitate. Nu argumentează de ce face asta, mulțumindu-se să eticheteze doctrina lui Malthus drept o „defăimare a speciei umane" — la urma urmei, proletariatul, care urmează să devină clasa conducătoare a viitorului, nu poate fi atât de miop încât din pricina unui apetit natural nestăpânit să-și prăpădească câștigurile. Marx îi salvează însă și pe capitaliștii săi. Aceștia, spune el, vor para amenințarea creșterii salariilor introducând în întreprinderile lor *mașini ce economisesc munca.* Din această pricină o parte a forței de muncă va fi aruncată în stradă unde, în calitate de armată industrială de rezervă, va îndeplini aceeași funcție pe care la Smith și Ricardo o îndeplinea creșterea populației: generând concurență între muncitori, ea readuce salariile la „valoarea" lor de dinainte — la nivelul de subzistență.

Acum urmează întorsătura crucială. Capitalistul pare s-o fi scos bine la capăt împiedicând creșterea salariilor pe calea șomajului creat prin introducerea de mașini. Dar să nu ne grăbim. Datorită tocmai procesului prin care speră să scape de un corn al dilemei, el nimerește în celălalt.

Căci înlocuind oamenii prin mașini, el înlocuiește mijloace de producție aducătoare de profit prin mijloace ce nu generează profit. Să ne amintim că în modelul marxian al unei lumi capitaliste ideale nimeni nu obține profit doar prin tranzacții necinstite. Oricât folos i-ar aduce capitalistului o mașină, puteți fi siguri că acesta a plătit-o la întreaga ei valoare. Dacă mașina pe toată durata ei de exploatare va crea un cuantum de valoare de o mie de dolari, capitalistul nostru a fost, prin ipoteză, obligat să avanseze de la bun început acești o mie de dolari. El nu poate realiza profit decât din

munca vie de care dispune, decât din orele neplătite ce reprezintă timpul de supramuncă. Așadar, când capitalistul reduce numărul sau proporția de muncitori, el taie găina care face ouă de aur.

Și totuși, sărmanul de el n-are încotro. Acțiunile sale nu au nimic mefistofelic. El nu face decât să se supună impulsului său de a acumula și să țină pasul cu concurenții săi. Când salariile pe care le plătește cresc, el *este silit* să introducă mașini ce economisesc forță de muncă, spre a-și reduce costurile și a-și salva profiturile — căci dacă n-o face el, o va face vecinul său. Dar fiind silit să înlocuiască o parte a forței de muncă prin mașini, el este implicit silit să îngusteze baza de pe care își culege profiturile. Lucrurile se petrec ca într-o tragedie greacă unde oamenii își urmează vrând-nevrând destinul și colaborează involuntar la propria lor nimicire.

Pentru că acum zarurile sunt aruncate. Pe măsură ce profiturile i se împuținează, fiecare capitalist își va dubla eforturile spre a introduce în fabrica sa noi mașini capabile să economisească forță de munca și să diminueze costurile. Doar menținându-se cu un pas înaintea plutonului, poate spera să mai obțină profit. Cum însă fiecare face la fel, raportul dintre munca vie (așadar plusvaloare) și producția totală continuă să se micșoreze. Rata profitului scade întruna. Se profilează astfel o catastrofă. Profiturile scad până la punctul unde producția încetează să mai fie profitabilă. Consumul se reduce pe măsură ce oamenii sunt înlocuiți de mașini, și numărul de salariați nu ține pasul cu volumul producției. Se înregistrează falimente. Toată lumea se îmbulzește să-și desfacă marfa pe piață lăsând din preț, ceea ce vine de hac firmelor mici. Asistăm la o criză capitalistă.

O criză nu înseamnă sfârșitul jocului. Dimpotrivă. Pe măsură ce muncitorii sunt concediați, ei se văd siliți să accepte salarii sub valoarea lor. Pe măsură ce scad prețurile mașinilor, capitaliștii mai puternici au posibilitatea de a achi-

ziționa mașini plătind mai puțin decât valoarea acestora. După o vreme, plusvaloarea reapare. Mersul înainte se reia. Astfel, fiecare criză are ca efect reînnoirea capacității sistemului de a se amplifica. Criza — sau depresiunea sau recesiunea, cum i se spune în terminologia modernă — reprezintă deci modul în care sistemul *funcționează,* nu modul în care el capotează.

Este însă, de bună seamă, o funcționare de un fel aparte. Fiecare reînnoire duce în aceeași direcție: concurență pentru muncitori; salarii mai mari; mașini ce înlocuiesc forța de muncă; o bază mai mică pentru plusvaloare; concurență mai frenetică; o nouă criză — *mai gravă decât cea precedentă.* Pentru că în timpul fiecărei perioade de criză firmele mai mari le înghit pe cele mai mici, iar când în cele din urmă naufragiază și monștrii industriali, catastrofa e cu mult mai mare decât atunci când clachează niște întreprinderi mici.

În cele din urmă vine sfârșitul dramei. Marx zugrăvește acest sfârșit cu elocința descrierii unei Damnațiuni: „O dată cu micșorarea continuă a numărului magnaților capitalului, care uzurpă și monopolizează toate avantajele acestui proces de transformare, cresc mizeria, asuprirea, înrobirea, degradarea, exploatarea, dar și revolta clasei muncitoare, al cărei număr sporește neîncetat și care este educată, unită și organizată prin însuși mecanismul procesului de producție capitalist... Centralizarea mijloacelor de producție și socializarea muncii ajung la un punct la care devin incompatibile cu învelișul lor capitalist. Acesta este sfărâmat. Proprietății private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sunt expropriați."

Astfel, drama se sfârșește cu episodul prezis de Marx în dialectica sa. Sistemul — sistemul *pur* — se prăbușește în urma prefacerilor la care se supune în scopul de a stoarce propria sa sursă de energie, plusvaloarea. Prăbușirea este gră-

bită de permanenta instabilitate pe care o generează caracterul esențialmente neplanificat al economiei. Deși acționează și forțe ce tind să-i amâne sfârșitul, agonia sa finală este inevitabilă.

Ce contrast între această viziune și cele anterioare! Pentru Adam Smith, escalatorul capitalist urca întruna, cel puțin până unde, rațional, se putea ajunge cu privirea. Pentru Ricardo, această mișcare ascendentă urma să fie oprită de presiunea gurilor asupra terenurilor cultivabile neîndestulătoare, ceea ce însemna blocarea progresului și un chilipir pentru norocosul landlord. Mill propusese o perspectivă mai optimistă, descoperind că societatea putea să-și repartizeze produsul după cum găsea de cuviință, indiferent de ceea ce par să dicteze „legile economice". Pentru Marx însă și această posibilitate de salvare este de nesusținut. Concepția materialistă despre istorie îi spunea că statul nu este decât organul de dominație politică al celor ce domină din punct de vedere economic. Ideea că el ar putea acționa ca un fel de arbitru, ca o terță forță care să țină cumpăna între pretențiile incompatibile ale membrilor săi i-ar fi părut izvorâtă dintr-o confuzie între dorință și realități. Nu, nu putea fi eludată logica internă, dezvoltarea dialectică a unui sistem care urma nu doar a se nimici pe sine, ci și a da naștere succesorului său.

Cât despre posibila înfățișare a acestui succesor, Marx nu are multe de spus. Va fi, de bună seamă, o societate fără clase, Marx înțelegând prin asta că o dată ce societatea va deveni stăpână pe toate mijloacele de producere a bunurilor, va dispărea baza oricărei diviziuni economice a ei după criteriul proprietății. Cum anume avea să-și „stăpânească" societatea întreprinderile; ce se înțelege aici prin „societate"; vor exista sau nu antagonisme aprige între administratori și administrați, între căpeteniile politice și cetățenii de rând — nici una dintre aceste chestiuni nu este discutată de Marx. În decursul unei perioade de tranziție numit „socia-

lism" avea să domnească o „dictatură a proletariatului"; după care avea să urmeze comunismul „pur".

Trebuie reținut că Marx nu a fost arhitectul unui socialism real. Această misiune formidabilă avea să-i revină lui Lenin. *Das Kapital* este *Cartea judecății de apoi* a capitalismului și în toată opera lui Marx nu se găsește aproape nimic care să privească dincolo de Ziua judecății spre a vedea cum ar putea arăta viitorul.

Ce putem spune despre construcția apocaliptică a lui Marx?

Există o cale comodă de a da la o parte întregul eșafodaj. Să ne amintim că sistemul este edificat pe valoare — pe valoarea muncii — iar cheia sfârșitului său inevitabil o constituie acel fenomen aparte numit plusvaloare. Lumea reală însă nu constă din „valori", ci din prețuri reale și tangibile. Marx este obligat să arate că lumea dolarilor și a centilor oglindește, în mod aproximativ, lumea abstractă creată de el. Pentru a efectua însă trecerea de la lumea valorii la cea a prețurilor, el plonjează într-un înspăimântător hățiș matematic. De fapt el comite o greșeală.

Nu este o greșeală ireparabilă și, trecând printr-un hățiș matematic și mai încâlcit, ecuațiile marxiste ar putea fi „corectate". Însă criticii care au semnalat eroarea nu prea erau interesați să îndrepte eșafodajul lui Marx, și aprecierea lor că acesta „a greșit" a fost socotită definitivă. Când în sfârșit ecuațiile au fost corectate, nimeni nu le mai acorda multă atenție. Pentru că, indiferent de puritatea lui matematică, în modelul marxian există probleme cu duiumul. Oare putem folosi cu adevărat conceptul de plusvaloare într-o lume de monopoluri sau într-un mediu economic cu tehnologie științifică? A izbutit oare Marx să înlăture dificultățile pe care le comportă utilizarea „muncii" drept etalon al valorii?

Întrebări ca acestea continuă să frământe mediile științifice marxiste și ele i-au ispitit pe majoritatea economiști-

lor nemarxiști să dea la o parte întreg eșafodajul ca fiind greoi și inflexibil. A proceda așa ar însemna însă să pierdem din vedere două trăsături remarcabile ale analizei lui Marx.

Întâi, ea nu a fost doar un alt „model" economic. Marx a inventat literalmente un nou obiectiv pentru investigația socială — *critica economiei politice înseși.* O bună parte din *Capitalul* este consacrată învederării faptului că economiștii de dinaintea sa n-au înțeles adevărata miză a studiului pe care-l întreprindeau. Să luăm, de exemplu, problema valorii, asupra căreia au stăruit Smith și Ricardo. Ei au căutat, amândoi, izbutind în grade variate, să arate cum reflectă — sau nu reflectă — prețurile cantitățile de timp de muncă încorporate în diferite mărfuri.

Marx a arătat însă, că, de fapt, nu aceasta era chestiunea cu adevărat enigmatică. Chestiunea enigmatică era că se vorbea despre „muncă" în termenii unui numitor comun al valorii, când muncile reale ale oamenilor sunt atât de felurite. Ricardo spunea că orele de muncă necesare pentru prinderea unui somon și cele necesare pentru vânarea unui cerb determinau raporturile lor de schimb, adică prețurile respective. Dar nimeni n-a vânat vreodată un cerb cu undița și nici un vânător n-a împușcat vreodată în pădure un somon. Și atunci cum de putem folosi „munca" drept numitor comun pentru determinarea raporturilor de schimb?

Răspunsul, spune Marx, constă în aceea că societatea capitalistă creează un tip aparte de muncă — munca abstractă, munca desprinsă de atributele personale speciale ale lumii precapitaliste, munca ce poate fi cumpărată și vândută aidoma grâului sau cărbunelui. Pertinența reală a unei „teorii a valorii-muncă" nu constă, așadar, în determinarea prețurilor cum au crezut Smith și Ricardo, *ci în identificarea unui tip de sistem social în care forța de muncă devine o marfă.* Această societate este capitalismul, unde forțele istorice (cum a fost împrejmuirea pământurilor) au creat o clasă de muncitori lipsiți de proprietate care n-au altă alegere decât

să-și vândă forța de muncă — simpla capacitate de a munci — ca o marfă. În felul acesta Marx a inventat un fel de „socioanaliză" care așază însăși știința economică într-o lumină nouă. Iar dincolo de această contribuție remarcabilă, modelul marxist al capitalismului, în ciuda caracterului său greoi, părea să prindă viață, să se desfășoare într-o manieră extraordinară. Date fiind presupozițiile sale de bază — *mizanscena* personajelor sale, mobilurile și mediul lor ambiant — situația înfățișată *se schimbă*, și anume într-o direcție ce era previzibilă. Am văzut care erau aceste schimbări: cum scădeau profiturile, cum capitaliștii căutau mașini noi, cum fiecare expansiune sfârșea într-o cădere, cum întreprinderile mici erau înghițite, la fiecare prăbușire, de firmele mai mari. Marx numea aceste tendințe „legile mișcării" sistemului capitalist — calea pe care capitalismul urma s-o parcurgă în viitor. Faptul uimitor este cât de multe dintre aceste predicții s-au adeverit.

Într-o economie capitalistă profiturile tind, într-adevăr, să scadă. Nu Marx a fost primul care a sesizat această tendință, și apoi profiturile nu scad doar din motivul indicat de el. Așa cum au arătat Adam Smith, Ricardo sau Mill — și cum va confirma orice om de afaceri — presiunea concurenței și creșterea salariilor reduc într-adevăr profiturile. Dacă lăsăm de-o parte monopolurile inexpugnabile (iar acestea sunt puține) profiturile reprezintă atât semnul distinctiv al capitalismului cât și călcâiul ahilean al acestuia, pentru că nici o întreprindere nu poate menține *permanent* prețurile cu mult deasupra costurilor sale. Nu există decât o cale pentru perpetuarea profiturilor: întreprinderea — sau o economie întreagă — trebuie să crească.

Nevoia de creștere implică însă cea de-a doua predicție din modelul lui Marx: căutarea neîncetată de noi tehnici. Nu întâmplător capitalismul industrial datează de la Revoluția industrială, pentru că, așa cum a explicat Marx, progresul tehnologic nu este numai un însoțitor al capitalismului,

ci și un ingredient vital al acestuia. Întreprinderea, pentru a supraviețui, *trebuie* să inoveze, să inventeze și să experimenteze; întreprinderea care se mulțumește cu realizările din trecut nu e viabilă în această lume cutezătoare. Un exemplu tipic ne oferă o mare corporație chimică ce anunța recent că șaizeci la sută din beneficiile ei s-au obținut din produse necunoscute cu zece ani în urmă; și, cu toate că aceasta este o industrie excepțional de inventivă, corelația dintre inventivitatea industrială și profitabilitate are o valabilitate generală.

Modelul a scos în evidență încă trei tendințe ale capitalismului care s-au adeverit și ele. Ar fi de prisos să invocăm date privind existența crizelor economice pe parcursul ultimei sute de ani sau apariția de întreprinderi economice gigantice. Putem remarca însă cutezanța predicțiilor lui Marx. Propensiunea spre criză — ceea ce am numi azi *ciclurile economice* — n-a fost recunoscută drept o trăsătură inerentă a capitalismului de nici un alt economist din epoca lui Marx, deși în mod neîndoielnic evenimentele ce au urmat au adeverit predicția sa privind *boom*-ul și depresiunea ciclice. Iar pe vremea când apărea *Capitalul*, în lumea economică întreprinderile mari nu constituiau regula, ci excepția, precumpănitoare fiind încă cele mici. Teza că firmele-gigant vor ajunge să domine scena economică a fost, în 1867, o predicție la fel de uluitoare cum ar fi astăzi afirmația că, peste cincizeci de ani, America va fi un spațiu în care proprietățile mici vor fi luat locul corporațiilor gigantice.

În fine, Marx era convins că micul meșteșugar independent sau lucrătorul pe cont propriu nu vor putea să reziste la presiunile producției de masă și că o parte tot mai însemnată a forței de muncă va fi silită să se vândă pe piață, adică să devină „proletară". S-a adeverit și asta. În primul sfert al secolului al XIX-lea, circa trei pătrimi dintre americani lucrau pe cont propriu, în ferme sau în mici magazine. În prezent, doar circa zece la sută din forța de muncă lucrează

pe cont propriu. Pe un funcționar de birou, pe un șofer de autobuz sau pe un casier de bancă putem să nu-i considerăm proletari, dar în terminologia lui Marx toți aceștia sunt lucrători nevoiți să-și ofere forța lor de muncă unor capitaliști, spre deosebire de fermier sau de cizmar, care posedă mijloace de producție proprii.

Una peste alta, modelul a vădit o extraordinară capacitate predictivă. Și să reținem: toate aceste schimbări, oricât erau de ample și de fatidice, n-ar fi putut să fie descifrate examinând doar lumea așa cum se înfățișa ochilor lui Marx. Pentru că sunt schimbări istorice, cu o desfășurare lentă și întinsă pe o lungă perioadă de timp; la fel de reale, dar la fel de insesizabile ca și creșterea unui copac. Această evoluție nu putea fi deslușită decât reducând sistemul economic la un microcosm și observând apoi acel microcosm în intervalul său de viață comprimat.

Modelul, firește, n-a fost exact. Marx a crezut că scăderea profiturilor va avea loc nu numai *înăuntrul* ciclului economic, cum se întâmplă de fapt, ci că ea se va manifesta și ca o tendință descrescătoare pe termen lung; lucrul acesta nu pare să se fi petrecut. Dar cu toate neajunsurile lui — și, după cum vom vedea, el este departe de a fi infailibil — modelul marxist al funcționării capitalismului a fost extraordinar de profetic.

Predicțiile lui Marx la care ne-am referit până acum erau, la urma urmei, destul de anodine. Rămânea însă predicția finală din model: căci, după cum își va aminti cititorul, „capitalismul pur" al lui Marx urma *să se prăbușească.*

Să spunem din capul locului că nici această predicție nu poate fi cu ușurință dată la o parte. În Rusia și în Europa de Est capitalismul a dispărut; în Germania și Italia el a derapat în fascism. Și cu toate că războaiele, puterea politică brută, exigențele destinului și eforturile hotărâte ale unor revoluționari au avut contribuția lor, adevărul crud este că aceste schimbări s-au produs în bună parte tocmai din motivul prevăzut de Marx: prăbușirea capitalismului.

De ce s-a prăbușit capitalismul? În parte pentru că a generat și întreținut acea instabilitate pe care o anticipa Marx. Un șir de crize economice din ce în ce mai severe, agravate de flagelul războaielor, au nimicit încrederea în sistem a claselor inferioare și mijlocii. Dar aceasta nu e decât o parte din răspuns. Capitalismul european a eșuat nu atât din motive economice, cât din motive *sociale* — iar Marx a prevăzut și asta!

Pentru că Marx recunoștea că dificultățile economice ale sistemului nu sunt insurmontabile. Cu toate că legislația antimonopolistă sau politicile anticriză erau necunoscute pe vremea lui Marx, asemenea activități nu erau de neconceput: viziunea lui Marx nu conținea nimic inevitabil în sens *fizic*. Predicția marxistă a prăbușirii se baza pe o concepție despre capitalism în care era *politicește* imposibil ca un guvern să redreseze sistemul; imposibil din punct de vedere ideologic, ba chiar și afectiv. Pentru a proceda la o redresare a sistemului, ar fi trebuit ca guvernul să se poată ridica deasupra intereselor unei singure clase — ceea ce ar presupune ca oamenii să se poată debarasa de cătușele intereselor lor economice imediate. Analiza lui Marx făcea îndoielnică o atare posibilitate.

Tocmai această lipsă de flexibilitate socială, această aservire față de interesul imediat, a șubrezit capitalismul european — cel puțin până la al doilea război mondial. Pentru cine a citit lucrările lui Marx este înfricoșător când, privind în urmă, observă cu câtă tenacitate sumbră și constanță au mers atâtea națiuni exact pe făgașul despre care el spunea că avea să le ducă la pierzanie. Lucrurile s-au petrecut ca și cum guvernanții lor ar fi susținut în mod inconștient profeția lui Marx făcând cu obstinație tocmai ceea ce el spusese că vor face. Atunci când în Rusia țarilor orice sindicalism democratic era înăbușit fără cruțare, când în Anglia și Germania monopolurile și cartelurile erau oficial încurajate, dialectica marxistă apărea dureros de perspicace în pri-

vința viitorului. În cursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului nostru, cine analiza adânca prăpastie dintre bogați și săraci și vedea mărturiile totalei indiferențe a celor dintâi față de cei din urmă, avea sentimentul neliniștitor că stereotipurile psihologice transpuse de Marx în drama sa istorică erau luate din viața însăși, cum nu se poate mai fidel.

În acest răstimp, în America, lucrurile au evoluat altfel. America a avut și ea doza sa de reacționari și de revoluționari. Istoria economică a Statelor Unite cuprinde destulă exploatare și hidoșenie; destulă și prea multă. Aici însă capitalismul s-a dezvoltat pe un pământ neatins de balastul descendențelor aristocratice și al pozițiilor de clasă ancestrale. Până la un punct, aceasta a avut drept urmare un climat social mai aspru decât cel din Europa, căci americanii au îmbrățișat crezul „individualismului neînduplecat" mult după ce individul fusese ireversibil copleșit de ambianța industrialismului masiv, pe când în Europa tradiționalul *noblesse oblige* a continuat să existe alături de diferențierile de clasă nedisimulate. Însă mediul american a dat naștere unui anumit pragmatism în raporturile cu puterea, cu cea privată și cu cea publică deopotrivă; și unei adeziuni generale la idealurile democrației, care au călăuzit statul ferindu-l de stâncile pe care el a eșuat la multe alte națiuni.

În aceste disponibilități pentru schimbare se află răspunsul ce trebuie dat analizei marxiste. Într-adevăr, cu cât examinăm mai aprofundat istoria capitalismului, mai ales în deceniile din urmă, cu atât învățăm mai mult, pe de o parte să dăm respectul cuvenit perspicacității gândirii lui Marx, iar pe de alta să-i sesizăm limitele. Pentru că *problemele* identificate de el înăuntrul capitalismului le regăsim în foarte mare măsură și astăzi, inclusiv și mai ales o tendință spre instabilitate economică și spre concentrarea bogăției și a puterii. Dar în diferite țări aceste probleme similare au fost abordate în moduri extrem de diferite. Norvegia, de exemplu,

care potrivit criteriilor lui Marx este cu siguranță o țară capitalistă (mijloacele ei de producție se află în mare parte în mâini private iar mecanismul pieței creează, pesemne, plus-valoare), a contracarat „legile mișcării" capitalismului printr-un extraordinar program de redistribuire a veniturilor care face din Norvegia una dintre cele mai egalitare națiuni din lume. Japonia, neîndoielnic capitalistă ca structură și înfățișare, garantează în marile ei corporații angajarea pe viață a muncitorilor, după o perioadă de probă. Franța are un sistem elaborat de planificare națională. Anglia, care pentru Marx și Engels fusese prototipul capitalismului brutal și exploatator, a fost în perioada postbelică prima din lume care a elaborat planuri naționale în domeniul ocrotirii sănătății, al securității sociale „de la naștere până la moarte", al asigurării de locuințe ieftine ș.a. Suedia, care pe vremea când scria Marx înfățișa un tablou cel puțin la fel de crud și de opresiv ca și Anglia, este astăzi, probabil, cea mai democratică țară din lume atât în ceea ce privește viața politică, cât și politica economică.

A devenit astfel clar că în cazul capitalismului avem de-a face cu o structură economică susceptibilă de o considerabilă adaptare. Nu vrem să spunem cu asta că el și-a rezolvat toate problemele. Dar, având în vedere exemplele de mai sus (la care s-ar putea adăuga Noua Zeelandă și Austria), nu mai este posibil ca scenariul marxist clasic să fie considerat drept linia de evoluție „inevitabilă" a societăților capitaliste. Aceasta nu înseamnă, bineînțeles, că fiecare țară capitalistă se va adapta și va evolua în felul țărilor scandinave. În cazul Statelor Unite, de exemplu, flexibilitatea și pragmatismul care au asigurat capitalismului de aici, în partea finală a secolului trecut și în primele decenii ale secolului nostru, un succes superior celui din alte părți, par să fi cedat locul, în anii din urmă, unui grad mai mic de sensibilitate la problematica socială decât constatăm în alte părți. Dar tocmai faptul că, odinioară, Statele Unite s-au aflat în

avangardă și că națiunile care acum se situează în frunte se găseau altădată în ariergardă dovedește îndeajuns că viitorul nu este predeterminat. Pentru mulți oameni din lumea comunistă, „capitalismul" înseamnă încă o societate întocmită după tiparele capitalismului englez de pe la 1850, cu patronii săi obtuzi și cu guvernele sale reacționare, dar reușitele (și eșecurile) secolului al XX-lea ne arată că, acolo unde astăzi se prezintă cel mai bine, capitalismul este la fel de capabil să producă o societate decentă ca și oricare dintre socialismele apărute vreodată.

Totuși, analiza marxistă, dacă dăm la o parte prevestirile sale privind pieirea inevitabilă a capitalismului, nu poate fi ignorată. Ea rămâne cea mai gravă, cea mai pătrunzătoare examinare a sistemului capitalist făcută vreodată. Nu este o examinare întreprinsă dintr-o perspectivă morală, pornită să dezaprobe și să vestejească mobilul josnic al profitului — asta este treaba revoluționarului marxist, dar nu a economistului marxist. În pofida pasiunii investite în ea, este o evaluare făcută la rece și tocmai de aceea constatările ei sumbre rămân pertinente.

În sfârșit, trebuie să ne amintim că Marx nu a fost numai un mare economist. În discursul său funebru, Engels spunea că „așa cum Darwin a descoperit legea evoluției în natura organică, Marx a descoperit legea evoluției în istoria omenirii". Pretenția este cu siguranță excesivă, dar Engels nu greșea subliniind extraordinara importanță a viziunii lui Marx asupra procesului istoric ca arenă în care clasele sociale se înfruntă pentru supremație. Marx ne-a învățat nu doar să privim istoria, ci să și vedem *prin* ea, întocmai cum Freud ne-a învățat să pătrundem cu privirea dincolo de fațada personalității pentru a descoperi procesele psihice din noi, sau cum Platon ne-a învățat să privim prin paravanul ideilor neexaminate pentru a pătrunde până la problemele ascunse ale filozofiei. Iată de ce numele lui Marx rămâne actual, aidoma celor ale lui Freud și Platon. Cu siguranță, Marx nu este

infailibil, în pofida idolatriei țesute în jurul său. E mai potrivit să-l gândim ca *inevitabil* — ca pe un mare explorator ale cărui tălpi au lăsat urme de neșters pe continentul, descoperit de el, al gândirii sociale. Toți cei dornici să continue explorarea acestui continent, fie că sunt sau nu de acord cu concluziile lui Marx, datorează respect celui care l-a revendicat primul pentru omenire.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VII

LUMEA VICTORIANĂ ȘI SUBTERANA ȘTIINȚEI ECONOMICE

Karl Marx a pronunțat sentința de moarte a capitalismului în *Manifestul* din 1848; sistemul capitalist a fost declarat suferind de o maladie incurabilă și cu toate că data fatidică nu era anunțată, se presupunea că agonia era destul de apropiată pentru ca rudele directe — comuniștii — să pândească cu aviditate ultima suflare ce avea să vestească moștenirea de către ei a puterii. Priveghiul începuse încă înainte de apariția, în 1867, a *Capitalului* și cu fiecare puseu al febrei speculative sau cu fiecare depresiune industrială, prezumtivii moștenitori se precipitau la patul muribundului spunându-și unii altora că momentul Revoluției finale avea să survină cât de curând.

Sistemul însă nu a murit. Ce-i drept, multe dintre legile mișcării despre care vorbea Marx au fost confirmate de mersul evenimentelor: marile întreprinderi au devenit și mai mari iar societatea a suferit de pe urmă depresiunilor repetate și a șomajului. Lipsea însă un alt simptom prevestit de marxiști — „pauperizarea crescândă" a proletariatului.

Între marxiști s-a purtat, în fapt, o lungă dezbatere cu privire la înțelesul dat de Marx acestei sintagme. Dacă n-a vrut să spună prin ea decât că un număr tot mai mare de muncitori vor cunoaște „pauperitatea" devenind proletari, adică muncitori salariați, atunci, după cum am văzut, a avut dreptate. Dacă însă a vrut să spună că pauperitatea lor materială se va agrava, atunci a greșit.

O Comisie regală constituită cu scopul de a analiza criza economică din 1886 și-a exprimat chiar satisfacția deosebită

în ce privește situația clasei muncitoare. Și nu era vorba de o simplă fățărnicie condescendentă a unor apologeți ai capitalismului. Situația muncitorilor devenise realmente mai bună — sensibil și semnificativ mai bună. Privind în urmă din perspectiva anilor '80, Sir Robert Giffen scria: „Trebuie să ne gândim că acum cincizeci de ani muncitorul, cu un salariu în medie pe jumătate sau nu cu mult peste jumătate din cel actual, era pus uneori în situația de a se lupta cu o fluctuație a prețului pâinii ce putea să însemne de-a dreptul moarte prin inaniție. Într-adevăr, cu cincizeci de ani în urmă, oamenii muncii din întregul regat erau periodic amenințați de înfometare." Pe vremea însă când Giffen scria aceste cuvinte, deși prețurile crescuseră, salariile crescuseră mai rapid. *Pentru prima dată,* muncitorul englez câștiga destul pentru a-și putea duce zilele — un comentariu trist privind trecutul, dar și un temei de speranță pentru viitor.

Și nu era vorba doar de o creștere a salariilor, ci și de o diminuare a izvorului însuși al plusvalorii: ziua de muncă devenise mai scurtă. La Șantierele navale Jarrow și la Uzinele chimice din New Castle, de pildă, săptămâna de lucru se redusese de la șaizeci și una de ore la cincizeci și patru și până și în odioasele fabrici de textile numărul orelor de muncă săptămânale scăzuse la numai cincizeci și șapte. Proprietarii de fabrici ajunseră chiar să se plângă de o creștere cu peste 20 la sută a costurilor lor salariale. Dar, deși costisitor, progresul aducea dividende de necontestat. Căci pe măsură ce condițiile s-au ameliorat, murmurele amenințătoare de la 1848 s-au stins. „Câtă vreme sunt mulțumiți cu locul lor de muncă, nu-i chip să-i faci să discute politică", spunea un fabricant din Staffordshire despre atitudinea muncitorilor din întreprinderea sa.

Chiar și Marx și Engels au trebuit să ia act de schimbarea produsă. „Proletariatul englez devine, de fapt, din ce în ce mai burghez", se plângea Engels într-o scrisoare a sa către Marx, „încât scopul final al acestei națiuni, cea mai burghe-

ză dintre toate, pare să fie acela de a avea, *pe lângă* burghezie, o aristocrație îmburghezită și un proletariat îmburghezit."

Era evident că Marx se pripise anticipând sfârșitul sistemului. Fidelii săi, desigur, puteau să se resemneze cu întorsătura deconcertantă pe care o luaseră evenimentele având certitudinea liniștitoare că „inevitabil" însemna totuși inevitabil și că în raport cu desfășurarea grandioasă a istoriei, o generație sau două nu contau prea mult. Pentru observatorii nemarxiști însă marele avânt economic victorian însemna altceva... Lumea se înfățișa din nou plină de speranțe și făgăduieli, iar prorocirile sumbre ale unui disident de felul lui Karl Marx păreau a nu fi decât delirul unui radical nemulțumit. Așa se face că explozibilul intelectual pregătit de Marx s-a pomenit îngropat într-o liniște aproape totală; în locul unui torent de injurii, Marx avu parte de umilința cu mult mai zdrobitoare a indiferenței.

Pentru că gândirea economică încetase de a mai fi o proliferare de viziuni asupra lumii care, în mâinile ba ale unui filozof, ba ale unui agent de bursă, ba ale unui revoluționar, păreau să ilumineze întreaga magistrală pe care înainta societatea. Ea devenise acum un domeniu de specialitate pentru profesori ale căror cercetări proiectau raze de lumină pe porțiuni restrânse și precis localizate, și nu jerbe de far larg revărsate, ca la economiștii de mai înainte.

Această schimbare avea explicația ei: după cum am văzut, Anglia victoriană primise în pânzele ei briza viguroasă a progresului și optimismului din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Ameliorarea plutea în aer, încât în mod firesc păreau să existe mai puține motive de a pune întrebări neliniștitoare cu privire la natura călătoriei. În consecință, avântul victorian a dat naștere unui contingent de analiști, de oameni preocupați să examineze cât se poate mai detaliat funcționarea sistemului, dar care nu formulau îndoieli cu privire la meritele lui de bază și nu se lansau în prognozări alarmante referitoare la viitorul său. Firul principal

al gândirii economice fu preluat de o nouă generație de profesori. Contribuțiile lor au fost adesea valoroase dar nu de importanță vitală. Pentru că în mintea unor oameni ca Alfred Marshalll, Stanley Jevons, John Bates Clark și în spiritul facultăților ce proliferau în jurul lor, în lumea economică nu mai existau lupi și, ca atare, nu mai existau activități pe viață și pe moarte pe care teoria economică să trebuiască să le elucideze. Lumea era populată în întregime de oi cuminți, chiar dacă imaginare. Nicăieri n-au fost zugrăvite mai clar aceste oi decât într-un volumaș intitulat *Mathematical Psychics,* apărut în 1881, cu exact doi ani înainte de moartea lui Marx. Autorul său nu era cel mai mare dintre cercetătorii academici, dar era probabil cel mai tipic dintre ei — un profesor straniu și sfios pe nume Francis Ysidro Edgeworth.

Edgeworth a fost fără îndoială un strălucit cărturar. La examenul de absolvire pe care l-a dat la Oxford, propunându-i-se o problemă deosebit de abstrusă, i-a întrebat pe examinatori „Doriți să răspund concis sau pe larg?", după care a ținut-o înainte timp de o jumătate de ceas, punctându-și răspunsul cu excursuri în greacă în timp ce examinatorii rămăseseră cu gura căscată.

Pe Edgeworth însă știința economică l-a fascinat nu pentru că ea justifica, explica sau condamna lumea sau pentru că deschidea orizonturi noi, luminoase ori sumbre, către viitor. Acest suflet straniu era fascinat de faptul că știința economică lucra cu *cantități* și pentru că orice discurs despre cantități putea fi tradus în limbajul *matematicii*! Procesul de traducere reclama abandonarea acelei lumi tensionate a economiștilor anteriori, generând în schimb o lume caracterizată printr-o precizie impecabilă și o exactitate atât de încântătoare, încât pierderea părea compensată din plin.

Pentru a construi o atare oglindă matematică a realității, lumea trebuia, de bună seamă, simplificată. Simplificarea operată de Edgeworth se rezuma în presupoziția: *orice om este o mașină de plăceri.* Jeremy Bentham a formulat primul

această concepție, la începutul secolului al XIX-lea, sub îmbietoarea denumire de Calcul felicific — o concepție filozofică potrivit căreia omenirea constă din niște calculatoare vii ale profiturilor și pierderilor, preocupat fiecare să-și organizeze viața în așa fel încât să maximizeze plăcerea mașinii sale psihice de adunat. Acestei filozofii generale Edgeworth îi adăuga acum precizia matematicii, producând un fel de panglossiană cea mai bună dintre toate lumile posibile.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

Dintre toți cei care au adoptat o asemenea viziune despre societate, Edgeworth pare a fi fost cel mai nepotrivit s-o facă. El însuși era cum nu se poate mai rău întocmit în raport cu ceea ce ne-am aștepta să fie o mașină de plăceri. De o timiditate nevrotică, el căuta să fugă de plăcerile tovărășiei umane, preferându-le intimitatea clubului său; deranjat de povara lucrurilor materiale, nu avea parte decât de puține dintre plăcerile pe care avuția le aduce majorității oamenilor. Odăile sale erau goale, biblioteca sa era cea publică, iar printre bunurile aflate în proprietatea sa nu figurau porțelanuri, piese de mobilier și nici chiar stampe. Probabil că nu avea sursă de plăcere mai mare decât îndrăgitul și imaginarul său paradis economic.

Dar, indiferent în ce mobiluri își va fi avut obârșia, mașina de plăceri a lui Edgeworth aducea roade intelectuale admirabile. Căci dacă știința economică era definită drept studiul mecanismelor de plăceri umane ce se concurează între ele pentru a se înfrupta din stocul de plăceri al societății, atunci se putea arăta — cu toată rigoarea calculului diferențial — că într-o lume a concurenței perfecte fiecare mașină de plăceri ar dobândi cuantumul maxim de plăcere ce putea fi oferit de societate.

Cu alte cuvinte, dacă lumea noastră nu e *chiar* cea mai bună dintre toate lumile posibile, ea ar putea să fie așa. Din nefericire, lumea nu era organizată ca un joc al concurenței perfecte; oamenii aveau lamentabilul obicei de a se uni unii cu alții, ignorând în mod nesăbuit consecințele benefice ce

ar rezulta din urmărirea cu îndârjire a intereselor lor egoiste; sindicatele muncitorești, bunăoară, erau înjghebări de-a dreptul potrivnice principiului „fiecare pentru sine", iar faptul incontestabil al inegalităților de avere și de poziție făcea, într-adevăr, ca poziția de pornire a jocului să fie un pic neconcordantă cu idealul neutralității absolute.

Dar n-are a face, zicea Edgeworth. Natura a avut grijă și de asta. Sindicatele pot, ce-i drept, să aibă câștig de cauză pe termen scurt, dar se poate arăta că pe termen lung n-au cum să nu piardă, pentru că ele constituie o imperfecțiune trecătoare în eșafodajul ideal al lucrurilor. Iar dacă obârșia nobilă și marile averi par la început să prejudicieze rezultatul jocului economic, faptul acesta poate fi împăcat și el cu „psihica matematică". Căci deși toți indivizii sunt niște mașini de plăceri, unii dintre ei sunt mașini de plăceri *mai bune* decât alții. Bărbații, bunăoară, sunt mai bine dotați decât femeile ca să-și țină contabilitatea psihică, iar sensibilitățile cu care e înzestrată „aristocrația priceperii și a talentului" reacționează mai ferm la plăcerile vieții confortabile decât mașinile de plăceri mai din topor ale păturilor muncitoare. Așadar, calculul matematicii umane putea totuși să funcționeze cu folos și chiar dădea o justificare pozitivă diferențierilor după sex și statut social constatabile în lumea vie din jur.

„Psihica matematică" nu se rezuma la a fi o raționalizare a principiilor conservatoare. Edgeworth era în fapt convins că viziunea sa algebrică asupra activității umane putea da rezultate de valoare în lumea reală. Analiza sa implică termeni ca:

$$\frac{d_2y}{dx^2} = \left(\frac{d\pi}{dx}\right)^2 \left(\frac{d_2\pi}{dy_2}\right) - 2\,\frac{d\pi}{dx}\cdot\frac{d\pi}{dy}\left(\frac{d_2\pi}{dxdy}\right) + \dots$$

„Ar fi, desigur, ridicol", scria Edgeworth, „ca niște considerații atât de abstracte să fie aplicate de-a dreptul pe șu-

voiul politicii practice. Dar poate că nu sunt nelalocul lor atunci când ne urcam până la micile pârâiașe ale sentimentelor și până la izvoarele tainice ale mobilurilor umane, unde își află negreșit obârșia orice acțiune."

„Micile pârâiașe ale sentimentelor", așa mai vii de-acasă! Ce-ar fi spus Adam Smith despre această convertire a zoriților săi negustori, a lacomilor săi meseriași și a muncitorilor săi puși pe înmulțire în tot atâtea categorii de sleiți căutători de plăceri? S-a și întâmplat o dată ca Henry Sidgwick, un contemporan al lui Edgeworth și discipol al lui J. S. Mill, să declare furios că el nu se așeza la masă pentru că ar fi calculat mai înainte satisfacțiile pe care urma să le dobândească astfel ci pentru că îi era foame. Protestele erau însă zadarnice: eșafodajul psihicii matematice era atât de elegant, de seducător, neîmpovărat de balastul intransigențelor omenești și neîntinat de considerații ținând de ambițiile omenești și de conflicte sociale, încât succesul său a fost imediat.

Edgeworth n-a fost singurul care a încercat să dezumanizeze astfel economia politică. Încă în timpul vieții lui Marx apăruse o întreagă școală de economie matematică. În Germania, un economist pe nume von Thünen a produs o formulă care, pretindea el, stabilea cu precizie retribuția justă a muncii:

$$\sqrt{a \cdot p}$$

Von Thünen a ținut atât de mult la ea încât a dispus să fie gravată pe piatra sa de mormânt; nu știm ce vor fi gândit despre ea muncitorii. În Franța, un distins economist pe nume Léon Walras a demonstrat că se puteau deduce pe cale matematică prețurile exacte care ar face să fie lichidate stocurile de pe piață; firește că, pentru a face acest lucru, economistul trebuia să dispună de ecuația fiecărui bun economic în parte aflat pe piață și apoi să aibă capacitatea de a rezolva o problemă în care numărul ecuațiilor s-ar ridica

la sute de mii sau chiar la milioane. Dar ce contează dificultățile; teoretic, problema putea fi biruită. La Universitatea din Manchester, un profesor pe nume W. Stanley Jevons a scris un tratat de economie politică în care lupta pentru existență era redusă la „un calcul al plăceri". „Teoria mea economică... are un caracter pur matematic", scria Jevons, excluzând din preocupările sale orice aspect al vieții economice care nu era reductibil la precizia impecabilă a schemei sale. Și mai demn de luat aminte este poate faptul că el plănuia să scrie (însă n-a mai apucat) o carte cu titlul *Principles of Economics*; este semnificativ că economia politică era numită acum „economics" („Economică"), iar expunerile ei îmbrăcau forma unor manuale.

Nu totul era aberație, deși au fost și aberații cu duiumul. Știința economică are de-a face, la urma urmei, cu acțiunile unor agregate umane, iar acestea, ca și agregatele de atomi, tind în fapt să se conformeze unor reguli statistice și legilor probabilității. Astfel, orientându-se spre explorarea ideii de *echilibru* — de stare spre care ar tinde piața ca urmare a ciocnirilor întâmplătoare dintre indivizi ce urmăresc toți să-și maximizeze utilitățile — profesorii de economie au izbutit să elucideze anumite tendințe ale universului social. Ecuațiile lui Léon Walras sunt folosite încă și acum pentru descrierea atributelor unui sistem social în repaus.

Întrebarea care se pune este dacă un sistem „în repaus" descrie cu adevărat realitățile — acelea fundamentale — ale universului social. Economiștii mai vechi, de la Smith prin Mill și, firește, Marx, aveau în minte imaginea irezistibilă a unei societăți ce era, prin însăși natura ei, *expansivă*. Expansiunea ei putea, ce-i drept, să întâmpine obstacole, să-și piardă din suflu sau să cunoască reculuri, dar forța centrală a lumii economice era totuși inseparabilă de o tendință spre creștere.

Această concepție de bază era cea care lipsea din noua concentrare asupra echilibrului, socotit a fi aspectul cel mai

interesant, cel mai revelator al sistemului. Dintr-o dată, capitalismul nu mai era văzut ca un fatidic vehicul social și istoric, ci ca un mod de organizare așezat, mai degrabă anistoric. Forța de propulsie a sistemului, cea care-i fascinase pe toți cercetătorii lui de până atunci, era acum trecută cu vederea, ignorată, uitată. Noua perspectivă punea în lumină aspecte de tot felul ale economiei capitaliste, nu însă vreo misiune istorică a ei.

Așa se face că, în chip de pandant la această palidă lume de ecuații, a înflorit o lume subterană a științei economice. O asemenea lume subterană a existat întotdeauna, un straniu tărâm de inși bizari și eretici, ale căror doctrine n-au ajuns să dobândească respectabilitate. Unul dintre ei a fost irepresibilul Bernard Mandeville, care a șocat secolul al XVIII-lea cu o ingenioasă demonstrație cum că virtutea este viciu, iar viciul este virtute. Mandeville n-a făcut decât să scoată în evidență cum cheltuiala deșănțată a bogaților păcătoși dădea de lucru oamenilor săraci, pe când rectitudinea scrobită a avarului virtuos nu avea acest efect; așadar, spunea Mandeville, imoralitatea privată putea să se repercuteze favorabil asupra bunăstării publice, în timp ce integritatea privată putea fi o povară socială. Secolul al XVIII-lea n-a putut să înghită morala sugerată de Mandeville în *Fabula despre albine*: cartea sa a fost condamnată ca atentat la ordinea publică de către un mare juriu, la Middlesex, în 1723, iar Mandeville însuși a fost criticat fără menajamente de către Adam Smith și de mai toată lumea.

Dar în timp ce mai vechii excentrici și șarlatani erau în genere ostracizați prin opiniile unor gânditori de talia lui Smith și Ricardo, acum subterana se reactiva dintr-un alt motiv. În lumea oficială a științei economice pur și simplu nu mai rămăsese loc pentru cei ce doreau să supună judecății întreaga sferă a comportamentului uman, iar în lumea austeră a corectitudinii victoriene nu prea erau tolerați cei

care puneau societății diagnostice ce dădeau loc la dubii morale sau păreau să indice necesitatea unor reforme radicale.

Așa se face că subterana s-a repopulat. Marx era plasat în ea pentru că doctrina sa era dezagreabilă. Malthus era plasat în ea pentru că ideea „suprasaturației generale", enunțată de el, era o absurditate aritmetică și pentru că îndoielile formulate de el cu privire la binefacerile economisirii erau în totală discordanță cu admirația victoriană pentru zgârcenie. Utopiștii erau alungați și ei în subterană pentru că lucrurile despre care vorbeau erau curate nonsensuri și în orice caz nu țineau de „economics", și până la urmă era trimis în subterană orice autor ale cărui doctrine erau în dezacord cu eleganta lume pe care universitarii o construiau în sălile de clasă și despre care le plăcea grozav să creadă că există aievea.

Această subterană era un loc cu mult mai interesant decât tărâmul senin de la suprafață. Era plină de personalități uimitoare și adăpostea un hățiș de idei straniu și luxuriant. Printre locuitorii ei se numără și un om azi abia pomenit în istoria ideilor economice. Este vorba de Frédéric Bastiat, un francez excentric care a trăit între 1801 și 1850 și care în acest scurt interval de timp și în răstimpul și mai scurt — de numai șase ani — al biografiei sale literare a mânuit în câmpul gândirii economice arma cea mai redutabilă dintre toate — ridiculizarea. Uitați-vă la balamucul pe care-l înfățișează lumea de astăzi, zicea Bastiat; ea depune eforturi enorme ca să străpungă un munte și să lege două țări printr-un tunel. Apoi însă ce face? După ce s-a făcut luntre și punte ca să faciliteze schimbul de bunuri, ea proțăpește de ambele părți ale muntelui câte un post vamal și pune cât mai multe piedici desfășurării negoțului prin acel tunel!

Bastiat avea un talent deosebit în a evidenția absurdițățile; cărticica sa *Sofismele economice*, este cea mai plină de umor din câte s-au scris vreodată în perimetrul literaturii economice. Astfel, atunci când în Adunarea franceză se dezbă-

tea chestiunea căii ferate Paris–Madrid, un anume domn Simiot a argumentat că aceasta ar trebui să aibă o întrerupere la Bordeaux, pentru că astfel s-ar crea mari posibilități de câștig pentru hamali, comisionari, proprietării de hoteluri, barcagii și alții, iar prin această îmbogățire a orașului Bordeaux s-ar îmbogăți întreaga Franță. Bastiat însfacă ideea cu aviditate. Minunat, exclamă el, dar de ce să ne oprim doar la Bordeaux? „Dacă Bordeaux are dreptul să profite de o întrerupere... ar trebui ca și Angoulême, Poitier, Tours, Orléans... să ceară asemenea întreruperi ca fiind în interesul general... În felul acesta am reușit să avem o cale ferată alcătuită din întreruperi succesive și căreia i s-ar potrivi numele de *Cale ferată negativă.*"

Bastiat a fost un hâtru în lumea gândirii economice, dar viața sa privată a fost tragică. Născut în Bayonne, a rămas orfan la o vârsta fragedă și, ceea ce e mai rău, a contractat o tuberculoză pulmonară. A studiat la o universitate iar apoi și-a încercat norocul în afaceri; mintea sa însă nu era făcută pentru detalii comerciale. S-a apucat apoi de agricultură, dar nici aici nu i-a mers mai bine; aidoma bine-intenționatului conte al lui Tolstoi, cu cât se amesteca mai mult în administrarea moșiei familiei sale, cu atât aceasta mergea mai prost. A nutrit și visuri eroice, dar aventurile sale militare au luat o turnură donquijotescă: când Bourbonii au fost izgoniți din Franța, în 1830, Bastiat a strâns la iuțeală șase sute de tineri cu care a pornit să ia cu asalt, fie ce-o fi, o citadelă regalistă. Bietul Bastiat: citadela își coborî cu blândețe steagul invitând pe toată lumea înăuntru să petreacă în cinstea evenimentului.

Părea a fi sortit dezamăgirilor în tot ce întreprindea. Dar scos fără voia sa din îndeletnicirile practice, și-a îndreptat interesele spre cercetarea economică, începând să citească și să discute despre chestiuni aflate la ordinea zilei. Un nobil de prin împrejurimi l-a îndemnat să-și aștearnă ideile pe hârtie, încât Bastiat scrise un articol despre liber-schimbism și

îl trimise unui ziar parizian. Ideile sale erau originale, iar stilul minunat de tranșant. Articolul fu publicat și blândul cărturar din provincie deveni peste noapte celebru.

Se duse la Paris. „N-avusese timp să cheme în ajutor un pălărier și un croitor parizian", scrie dl de Molinari, „și așa cum se înfățișase cu plete lungi, cu pălăriuță, cu redingota-i largă și cu umbreala-i de familie, puteai foarte bine să-l iei drept un țăran cumsecade venit pentru întâia dată la oraș."

Cărturarul din provincie avea însă un condei caustic. În fiecare zi parcurgea articolele din presa pariziană, unde deputați și miniștri își expuneau și apărau politicile lor mioape și egoiste; după care trântea câte un comentariu, făcându-i pe parizieni să se tăvălească de râs. Bunăoară, atunci când, în 1840, Camera deputaților a votat majorarea taxelor la toate bunurile din import în interesul industriei franceze, Bastiat dădu în vileag următoarea capodoperă de statistică economică:

„PETIȚIUNE A FABRICANȚILOR DE LUMÂNĂRI DE SEU ȘI DE CEARĂ, A FABRICANȚILOR DE LĂMPI, SFEȘNICE, FELINARE DE STRADĂ, MUCĂRI, STINGĂTOARE ȘI A PRODUCĂTORILOR DE ULEI, SEU, SACÂZ, ALCOOL ȘI ÎNDEOBȘTE DE TOT CE ARE LEGĂTURĂ CU ILUMINATUL.

CĂTRE DOMNII MEMBRI AI CAMEREI DEPUTAȚILOR DOMNILOR,

> ... Suferim de concurența insuportabilă a unui rival din afară, aflat, după cât se pare, într-o situație în așa măsură superioară situației noastre întrucât privește producția de lumină, încât pur și simplu inundă cu lumină *piața noastră națională* la un preț fabulos de scăzut... Rivalul acesta... nu e nimeni altul decât Soarele.
>
> Drept care vă rugăm a binevoi să adoptați o lege prin care toată lumea să fie obligată a închide toate ferestrele, lumi-

natoarele, lucarnele, obloanele din afară și dinlăuntru, perdelele jaluzelele, hublourile; într-un cuvânt toate orificiile, găurile, crăpăturile și deschizăturile.

...Dacă ați opri pe cât posibil orice acces la lumina naturală și ați crea o cerere de lumină artificială, care din fabricanții noștri francezi n-ar fi în câștig?

...Dacă se consumă mai mult seu, va trebui ca țara să aibă mai multe cornute și mai multe oi..., iar dacă sporește consumul de ulei, trebuie extinse culturile de maci, de măslini... pârloagele noastre se vor acoperi de copaci rășinoși. Hotărâți cum socotiți de cuviință, dar fiți logici; căci atât timp cât excludeți fierul, grânele, țesăturile străine pe măsură *ce* prețurile lor se apropie de zero, ar fi de-a dreptul ilogic să admiteți lumina soarelui al cărei preț este deja *zero* pe întreg parcursul zilei!"

Nimeni n-a scris vreodată o apărare mai dramatică — fie ea și fantezistă — a liber-schimbismului. Dar Bastiat nu protesta doar împotriva tarifelor protecționiste; el își bătea joc de orice formă de inconsecvență și duplicitate în politica economică. În 1848, când socialiștii au început să avanseze ideile lor pentru salvarea societății, punând în ele mai multă patimă decât pricepere practică, Bastiat îndreaptă împotriva lor aceleași arme pe care le folosise față de *ancien régime.* „Toată lumea vrea să trăiască pe cheltuiala statului", scria el. „Oamenii uită că statul trăiește pe cheltuiala tuturor."

Ținta sa predilectă, „sofismul" cel mai detestat de el era raționalizarea lăcomiei private sub masca fățarnică a tarifelor protecționiste erijate în „bine național". Tare-i plăcea să demoleze argumentările specioase în favoarea barierelor comerciale, ascunse sub masca gândirii economice liberale! Când ministrul francez de resort a propus majorarea tarifelor la țesăturile de import spre a-l „proteja" pe muncitorul francez, Bastiat a replicat cu următorul paradox savuros:

„Votați o lege cu următorul conținut", scria Bastiat ministrului comerțului. „Nimeni de-acum încolo nu are voie

să folosească decât grinzi și căpriori tăiați și fasonați cu bărzi tocite... În vreme ce acum dăm o sută de lovituri de bardă, pe viitor vom da trei sute. Munca pe care o facem azi într-o oră va fi făcută pe viitor în trei ore. Ce puternică încurajare se va da astfel muncitorimii!... Oricine va voi de-acum încolo să aibă un acoperiș deasupra capului va trebui să se conformeze exigențelor noastre, întocmai cum în prezent oricine dorește să aibă o haină pe spinare e musai să se conformeze exigențelor dumneavoastră."

Criticile sale, deși spirituale și virulente, n-au prea avut succes în practică. Bastiat s-a dus în Anglia pentru a se întâlni cu liderii de acolo ai mișcării liber-schimbiste, după care a revenit ca să organizeze la Paris o ascociație liber-schimbistă. Aceasta n-a ființat decât timp de unsprezece luni — Bastiat n-a avut niciodată pic de talent organizatoric.

Dar iată-ne în anul 1848 și Bastiat este ales în Adunarea Națională. El vede acum pericolul în extrema cealaltă — ca oamenii să dea prea multă atenție imperfecțiunilor sistemului și să aleagă orbește, în locul acestuia, socialismul. Începu să scrie o carte intitulată *Armonii economice* în care voia să arate că aparenta dezordine a lumii nu era decât o dezordine de suprafață; că dedesubt energia desfășurată de o mie de agenți hrăpăreți diferiți se prefăcea, grație pieței, într-un bine social superior. Sănătatea însă îi era puternic zdruncinată. Abia mai putea să respire, iar fața-i lividă purta ravagiile bolii. Plecă la Pisa, unde citi în ziare despre propriul său deces, cu obișnuitele formule de regret ce însoțeau știrea: regrete pentru stingerea din viață a „marelui economist", a „ilustrului autor". Scrise unui prieten. „Mulțumesc lui Dumnezeu, n-am murit încă. Te asigur că mi-aș da suflarea din urmă fără durere și aproape cu bucurie dacă aș putea fi sigur că las prietenilor care m-au iubit, nu regrete sfâșietoare, ci o amintire blândă, duioasă, ușor melancolică." S-a zbătut să termine cartea înainte de a i se termina lui zilele. Era însă prea târziu. În 1850 și-a dat sufletul, șoptind

înainte de sfârșit ceva ce preotului aflat de față i s-a părut a fi „Adevărul, adevărul...“

Bastiat e o figură foarte mică în constelația economică. A fost un spirit extrem de conservator, dar lipsit de influență chiar și printre conservatori. Funcția sa a fost, pare-se, de a împunge și dezumfla îngâmfările epocii sale; dedesubtul șarjelor sale caustice și spirituale stă însă întrebarea mai tulburătore dacă sistemul are până la urmă o coerență. Este vorba de paradoxuri acolo unde binele public se află în coliziune cu cel privat? Putem avea încredere în mecanismul automat al interesului privat atunci când acesta este pervertit la fiecare pas de mecanismul deloc automat al structurii politice pe care el o edifică?

Aceste întrebări n-au fost niciodată abordate frontal în Câmpiile Elizee de deasupra. Lumea oficială a științei economice nu s-a prea sinchisit de paradoxurile propuse de hâtrul din subterană. A preferat să navigheze senin înainte, preocupată de subtilitățile cantitative ale unei lumi în căutare de plăceri, iar problemele ridicate de Bastiat au rămas fără răspuns. De bună seamă, „psihica matematică“ nu prea putea da instrumentul potrivit pentru dezlegarea dilemei căii ferate negative sau a bărzii tocite; Stanley Jevons care, alături de Edgeworth, a fost marele avocat al transformării economiei politice într-o „știință“, spunea franc: „Recunosc că, în ceea ce privește politica, plutesc în ceață“. Din nefericire, nu era singurul aflat în această situație. În consecință, subterana continua să prospere. În 1879, se îmbogăți cu un personaj din America, un ins bărbos, blajin, spirit teribil de independent, care spunea că „Economia politică..., așa cum se predă astăzi, *este* neputincioasă și dezesperantă. Dar asta (se întâmplă) pentru că a fost degradată și încătușată; pentru că adevărurile sale au fost dizlocate; pentru că armoniile ei au fost ignorate; pentru că i s-a pus călușul în gură, iar protestul ei împotriva anomaliilor a fost transformat în legitimare a nedreptății.“ Și asta nu era tot. Ere-

ticul acesta susținea nu numai că economia politică n-a fost în stare să afle răspunsul la enigma sărăciei, deși aceasta fusese clar prezentată în fața ochilor săi, ci că el deținea un remediu capabil să deschidă porțile către o întreagă lume nouă: „Cuvintele nu pot să încapă gândul! E vorba de Epoca de aur cântată de poeți și exprimată în metafore de mari vizionari!... E vorba de culminația Creștinismului — de cetatea lui Dumnezeu cu ziduri de jasp și porți de sidef!"

Nou-venitul se numea Henry George. Nu-i de mirare că se găsea în subterană, pentru că biografia sa de până atunci nu putea să pară scorțoșilor păzitori ai doctrinei adevărate decât extrem de nepotrivită pentru o gândire serioasă. Henry George fusese în viața sa de toate: aventurier, căutător de aur, muncitor, marinar, compozitor, ziarist, funcționar guvernamental și conferențiar. Nici nu trecuse măcar pragul unui colegiu; la vârsta de treisprezece ani părăsise școala îmbarcându-se ca matelot pe vasul *Hindoo*, cu un deplasament de 586 tone, care pleca spre Australia și Calcutta. În timp ce băieți de vârsta sa învățau latina, el își cumpărase o maimuță, văzuse un om căzând din vârful catargului și devenise un flăcău zvelt, plin de energie, independent și cu dor de drumeție. Înapoiat din Orient, încearcă să lucreze la o tipografie din orașul natal Philadelphia, după care, la vârsta de nouăsprezece ani, se îmbarcă din nou, de astă dată spre California, cu gândul la aur.

Înainte de a pleca, și-a dat următoarele caracterizări pe o schemă frenologică:

Senzualitate ..... mare
Filoprogenitivitate ..... mijlocie
Adezivitate ..... mare
Tendință spre un domiciliu stabil ..... mare
Capacitate de concentrare ..... mare

și așa mai departe, cu calificativul „mare" la Alimentativitate, „mică" la Achizitivitate, „mare" la Stima de sine și „mică" la Voioșie. Calificativele nu erau rău puse în anumite privințe — deși e ciudat să vezi că la Precauție scrie „mare", după ce ai aflat că la San Francisco, în 1858, a sărit de pe vas pe țărm făcându-se nevăzut, deși semnase un angajament pe termen de un an, și a luat-o la picior spre Victoria, ademenit de febra aurului. Din treaba cu aurul nu s-a ales nimic, așa încât a hotărât că, până la urmă, cea mai potrivită pentru el era totuși viața pe mare. Cum însă nu excela la Puterea de concentrare, s-a făcut zețar la un atelier tipografic din San Francisco, apoi cantaragiu la o moară de orez și pe urmă, după cum spune chiar el, „vagabond". O altă escapadă spre terenurile aurifere s-a dovedit falimentară și ea, așa că reveni sărac la San Francisco. Aici a întâlnit-o pe Annie Fox și a fugit cu ea; era o fetișcană nevinovată, în vârstă de șaptesprezece ani, iar el un june arătos cu o mustață Bill Cody și cu țăcălie. Încrezătoarea domnișoară Fox își luă la plecare un bagaj voluminos, tânărul aventurier crezu că ar putea fi vorba de niscai bijuterii, pentru ca apoi să afle că pachetul cuprindea o *Carte de poezie pentru gospodine* și alte volume.

Urmară ani de sărăcie lucie. Henry George muncea ocazional, ca tipograf, de lucru era greu de găsit și remunerația era în cel mai bun caz subțire. Când Annie născu cel de-al doilea copil, George făcu următoarea însemnare: „Mergeam pe stradă și luasem hotărârea să fac rost de bani de la primul om întâlnit în cale din a cărui înfățișare s-ar putea conchide că avea de unde să dea. Am oprit un ins — un străin — și i-am spus că aveam nevoie de cinci dolari. El m-a întrebat la ce-mi trebuie. I-am spus că mi-a născut nevasta și că n-aveam ce să-i dau să mănânce. Omul mi-a dat banii. Dacă nu mi-i dădea, cred că eram îndeajuns de disperat pentru a-l ucide."

Acum — la vârsta de douăzeci și șase de ani — începu să scrie. Lucra la zețăria ziarului *Times* din San Francisco și într-o bună zi trimise editorului Noah Brooks, aflat la etajul de deasupra, un articol. Brooks se temu că băiatul îl copiase de pe undeva, dar după ce timp de câteva zile nu a apărut în celelalte ziare nici un text care să-i semene, l-a tipărit iar apoi a coborât să-l vadă pe băiat. Se pomeni în fața unui tânăr slăbuț, destul de scund, care stătea urcat pe o scândură ca să poată ajunge la cutia cu litere. George deveni reporter.

După câțiva ani plecă de la *Times*, trecând la ziarul militant *Post* din San Francisco. George începu să scrie despre lucruri ce nu prezentau doar un interes de rutină: despre culii chinezi și sistemul lor de lucru, despre terenurile luate cu japca de către constructorii de căi ferate și despre mașinațiile trusturilor locale. Scrise o lungă scrisoare lui J. S. Mill, în Franța, în chestiunea imigrației și primi de la acesta un lung răspuns afirmativ. Iar printre noile sale preocupări de ordin politic, găsea timp pentru câte o aventură în cea mai bună tradiție jurnalistică: atunci când sosi în oraș vaporul *Sunrise* cu o poveste mușamalizată despre un căpitan de vas și un ofițer al său care se purtaseră atât de câinește cu echipajul lor încât doi marinari s-au aruncat peste bord aflându-și moartea în valuri, George și ziarul *Post* descâlciră ițele poveștii și izbutiră să-i aducă pe cei doi ofițeri în fața justiției.

Ziarul a fost apoi vândut iar Henry George reuși să obțină o sinecură politică — inspector al contoarelor de gaz. Nu că și-ar fi dorit o viață liniștită, dar începuse să-i citească pe marii economiști și interesul său central se conturase de-acum cu claritate — George era deja un fel de autoritate locală. Îi trebuia timp pentru studiu, pentru scris și pentru a ține conferințe în fața muncitorilor despre ideile marelui Mill.

Când la Universitatea din California s-a înființat o catedră de economie politică, mulți s-au gândit la el ca la un puternic candidat pentru acest post. Dar pentru a deveni

profesor, trebuia să țină o prelegere în fața corpului didactic și a studenților, cu care ocazie George a fost destul de nesăbuit pentru a da glas unor sentimente ca acestea: „Numele economiei politice a fost invocat mereu împotriva oricărui efort al păturilor muncitoare de a li se mări salariile", iar apoi, ca pentru a amplifica șocul, a adăugat: „Pentru studiul economiei politice n-ai nevoie de cunoștințe speciale, de o bibliotecă bogată, de vreun laborator costisitor. N-ai nevoie nici chiar de manuale sau de profesori, fiind de-ajuns să pui la contribuție propria-ți gândire."

Acesta a fost începutul și sfârșitul carierei sale universitare. Pentru ocuparea postului a fost găsit un candidat mai potrivit, iar George s-a întors la scrierea de pamflete și la studiu. Apoi dintr-o dată „în plină zi, pe o stradă din oraș, mi-a venit un gând, o viziune, o chemare — spuneți-i cum vă place... Asta e ceea ce m-a îndemnat să scriu *Progresul și sărăcia* și m-a sprijinit sufletește în momentele când altminteri m-aș fi dat bătut. Iar când am încheiat ultima pagină la o oră târzie din noapte, când eram cu totul singur, am căzut în genunchi și am plâns ca un copil".

După cum era de așteptat, a fost o carte scrisă din inimă, un strigăt în care se amestecau protestul și speranța. Și tot în acord cu ce s-ar fi putut aștepta, ea suferea de prea multă pasiune și prea puțină circumspecție profesională. Era în asemenea contrast cu textele serbede din epocă, încât nu-i de mirare că paznicii științei economice nu puteau lua serios în considerare raționamente expuse într-un stil ca acesta:

> „Luați acum... un om de afaceri hârșit, care nu știe teorie dar se pricepe să facă bani. Și ziceți-i așa: « Iată aici un sătuc; peste zece ani va fi un oraș mare — peste zece ani calea ferată va fi luat locul diligenței, iar lumina electrică va fi luat locul lumânării; orașul va avea tot soiul de mașini și de perfecționări tehnologice care multiplică enorm puterea muncii. Va crește cumva dobânda în acești zece ani? »

El va spune « Nu! »
Vor crește cumva salariile muncitorilor necalificați...?
El vă va spune « Nu, salariile muncitorilor necalificați nu vor crește defel... »
Dar atunci, ce va crește?
« Renta, valoarea pământului. Duceți-vă și cumpărați-vă o bucată de pământ și rămâneți proprietarul ei. »
Și dacă, în această situație, veți urma sfatul lui, altceva nu mai trebuie să faceți. Puteți sta liniștiți, trăgând din pipă; puteți să stați tolăniți pe jos, ca *lazzoroni* din Neapole sau ca *leperos* din Mexic; puteți să urcați în aer cu un balon sau să coborâți într-o groapă sub pământ; fără să mișcați un deget și fără să adăugați o iotă la avuția comunității, în zece ani veți fi niște oameni bogați! În noul oraș puteți să aveți un palat luxos, dar printre edificiile lui publice va fi un azil de săraci."

Nu-i nevoie să depănăm întregul raționament, încărcat emoțional, al lui George, esențialul e cuprins în acest pasaj. Autorul e scandalizat de priveliștea unor oameni ale căror venituri — uneori de-a dreptul fabuloase — provin nu din servicii aduse de ei comunității, ci din simplul fapt că au avut norocul să dețină un teren cu o poziție avantajoasă.

Ricardo, desigur, văzuse toate aceste lucruri cu mult înaintea sa. Dar Ricardo nu susținuse decât că tendința unei societăți în creștere de a-i îmbogăți pe proprietarii funciari se va răsfrânge negativ asupra capitaliștilor. Henry George însă nu se oprește aci. Nedreptatea rentelor nu-l lipsește doar pe capitalist de profitul său cinstit, ci apasă și pe umerii muncitorului. Ba mai rău încă, renta era, în concepția sa, și cauza acelor „paroxisme" industriale, cum le spunea el, care din când în când zguduiau din temelii societatea.

Raționamentul nu era prea clar articulat. El se baza în principal pe faptul că, renta fiind considerată din capul locului un fel de jecmăneală a societății, în mod firesc ea re-

prezenta o distribuire incorectă a produsului în favoarea latifundiarilor și în dauna muncitorilor și a industriașilor. Cât despre paroxisme, George era convins că renta ducea inevitabil la speculații deșănțate cu valori imobiliare (ceea ce se întâmpla pe Coasta de Vest) și tot așa de inevitabil până la urmă, la un colaps ce avea să antreneze și prăbușirea întregului edificiu al prețurilor.

O dată ce a descoperit adevăratele cauze ale sărăciei și principala piedică în calea progresului, nimic mai simplu pentru George decât să propună un remediu — un impozit unic și masiv. Acesta să fie un impozit asupra pământului, impozit ce urma să absoarbă toate rentele. După care, o dată îndepărtat cancerul din corpul societății, urma să înceapă vârsta de aur a omenirii. Impozitul unic nu numai că avea să înlăture nevoia oricărui alt fel de impozit sau taxă, dar o dată cu desființarea rentei aveau „să crească salariile, să sporească profiturile la capital, să fie extirpat pauperismul, să fie lichidată sărăcia, să se dea slujbe bine remunerate tuturor doritorilor, să se dea câmp liber de manifestare puterilor umane, să se purifice administrația, iar civilizația să atingă culmi și mai nobile". Impozitul unic avea să fie — alt cuvânt nu se potrivește — panaceul ultim.

Teza se dovedește lunecoasă când încercăm s-o evaluăm. Firește că este naivă, și numai unui spirit mesianic ca George i-a putut trece prin cap să pună semnul egalității între rentă și păcat. Tot așa, a da pe speculațiile imobiliare vina crizelor industriale înseamnă a exacerba un mic aspect al unei economii în expansiune, în totală disproporție cu realitatea: specula cu terenuri poate fi un lucru supărător, dar crize grave au avut loc și în țări unde valorile imobiliare nu erau câtuși de puțin ridicate.

Asupra acestui punct ar fi de prisos să mai stăruim. Când ajungem însă la corpul central al tezei, nu mai putem fi la fel de expeditivi. Căci în timp ce diagnosticul mecanic al lui George este superficial și greșit, miezul criticii sale so-

ciale este moral și nu mecanic. De ce trebuie să existe rentă? întreabă George. De ce un om trebuie să tragă foloase din simplul fapt al proprietății, fără să facă în schimb nici un serviciu societății? Putem justifica profitul unui industriaș ca pe o remunerație dată prevederii și inventivității sale, dar unde e prevederea omului al cărui bunic s-a întâmplat să posede o pășune pe care, două generații mai târziu, societatea a găsit cu cale să înalțe un zgârie-nori?

Întrebarea e incitantă, dar nu-i atât de lesne să condamni *de plano* instituția rentei. Pentru că latifundiarii nu sunt singurii beneficiari pasivi ai dezvoltării societății. Acționarul la o companie aflată în expansiune, muncitorul a cărui productivitate crește grație progresului tehnic, consumatorul al cărui venit real crește pe măsură ce națiunea prosperă, toți aceștia sunt și ei beneficiari ai progresului general. Toți beneficiem sub o formă sau alta de câștiguri nemuncite de felul celor ale proprietarului funciar înstărit. Problema nu se rezumă la rentele funciare, ci privește toate veniturile nemuncite; și cu toate că este vorba aici de o problemă serioasă, ea nu poate fi abordată adecvat doar prin prisma proprietății funciare.

Și apoi, problema rentei nu este atât de drastică cum o vedea Henry George. O cotă importantă din totalul rentelor revine micilor proprietari funciari, fermierilor, proprietarilor de imobile, cetățenilor de condiție modestă. Și chiar și în zona monopolistă a veniturilor din rentă — în operațiile cu bunuri imobiliare dintr-o metropolă — funcționează o piață oscilantă și fluidă. Rentele nu sunt înghețate în tipare arhaice, feudale, ci trec necontenit dintr-o mână într-alta o dată cu vânzarea și cumpărarea de terenuri, cu evaluarea și reevaluarea lor. E suficient să relevăm că veniturile din rente au scăzut în Statele Unite de la 6 la sută din venitul național, în 1929, la sub 2 la sută în prezent.

Indiferent însă dacă teza avea coerență logică sau dacă osânda morală rostită în temeiul ei era pe deplin justifica-

tă, cartea lui George a atins o coardă extrem de sensibilă. *Progresul și sărăcia* a devenit un *bestseller,* iar autorul ei a ajuns peste noapte o celebritate națională. „Consider *Progresul și sărăcia* drept cartea de căpetenie a acestei jumătăți de secol", scria recenzentul publicației *Argonaut* din San Francisco, iar ziarul newyorkez *Tribune* pretindea că această carte „nu are egal de la publicarea *Avuției națiunilor* a lui Adam Smith". Până și publicații ca *Examiner* și *Chronicle,* care o calificau drept „cel mai pernicios tratat de economie politică publicat de o bună bucată de timp încoace", nu făceau decât să-i amplifice faima.

George pleacă în Anglia, pentru un turneu de conferințe, revenind de acolo ca o personalitate de talie internațională. Candidează în alegerile pentru funcția de primar al New Yorkului și, în lupta electorală în trei, îl învinge pe Theodore Roosevelt pierzând doar la o diferență minimă în fața candidatului organizației centrale a partidului democrat.

Impozitul unic devenise de acum pentru el o religie. Organiza cluburi ale Pământului și Muncii și conferenția în fața unor auditorii entuziaste în America și Marea Britanie. Un prieten l-a întrebat odată: „înseamnă asta un război? Presupunând că cei în cauză nu sunt o categorie de oameni timorați, poți spera oare să le iei proprietarilor pământul fără luptă?" „Nu văd", răspunde George, „de ce ar fi numaidecât nevoie să se tragă focuri de armă. Dar dacă se va dovedi necesar un război, apoi să fie! N-a existat niciodată o cauză mai sfântă. Niciodată!"

„Era omul cel mai blând și mai cumsecade din lume", comentează prietenul său, James Russell Taylor, „care nici la mânie nu s-ar fi încumetat să tragă un foc, dar care, iată, era gata pentru un război general în caz că evanghelia sa nu era acceptată." Era curajul... care face din unul singur o majoritate.

E de prisos să mai spunem că doctrina lui George era privită cu oroare de lumea respectabilă. Un preot catolic

care se alăturase lui George în timpul bătăliei electorale pentru funcția de primar fu temporar excomunicat; însuși Papa dădu o enciclică privind chestiunea funciară, iar când George îi trimise răspunsul său elaborat și tipărit, acesta fu ignorat. „N-am de gând să-mi insult cititorii luând în discuție un proiect atât de înnămolit în infamie", scria indignat Francis A. Walker, un economist profesionist de frunte din Statele Unite; dar în timp ce oficialitatea privea cartea cu consternare sau cu un dispreț amuzat, autorul ei avea un mare succes de public. *Progresul și sărăcia* se vându în mai multe exemplare decât toate textele economice publicate până atunci în țară; în Anglia, numele lui Henry George era pe buzele tuturor. Mai mult decât atât, ideile sale — e drept, într-o formă de obicei diluată — deveniră parte integrantă din bagajul intelectual al unor oameni ca Woodrow Wilson, John Dewey, Louis Brandeis. Până și în ziua de astăzi George are discipoli devotați și activi.

În 1897, bătrân, suferind, dar tot nedomolit, a riscat să mai fie înscris o dată printre candidații în cursa pentru funcția de primar, deși știa prea bine că zbuciumul campaniei electorale avea să pună la grea încercare inima sa șubrezită. Așa s-a și întâmplat; a fost taxat drept, „jefuitor" „atentator la drepturile altora", „apostol al anarhiei și distrugerii", iar în preziua alegerilor a murit. La funeralii au luat parte mii de oameni. George a fost un om religios; să sperăm că sufletul său a suit drept la ceruri. Cât despre reputația sa, ea a coborât în subterana științei economice, unde sălășluiește și astăzi; un aproape-Mesia, pe jumătate scrântit care a pus în chip neliniștitor sub semnul întrebării moralitatea instituțiilor noastre economice.

În subterană se petrecea însă și altceva, mai important decât atacurile fulminante ale lui George Henry la adresa rentei și decât viziunea sa extatică despre o Cetate a lui Dumnezeu ce trebuia înălțată pe temelia impozitului unic.

Un spirit nou și viguros străbătea Anglia, continentul și chiar Statele Unite, spirit ce se manifesta în proliferarea unor sloganuri de felul „Rasa anglo-saxonă este negreșit predestinată să fie forța dominantă în istoria și civilizația lumii". Acest spirit nu se limita la hotarele Angliei: dincolo de Canalul Mânecii, Victor Hugo declara că „Omenirea are nevoie de Franța", în Rusia purtătorul de cuvânt al absolutismului, Konstantin Pobedonoștev, proclama menirea Rusiei de lider al Estului, ea nefiind atinsă de plaga decadenței occidentale. În Germania, *Kaiserul* explica cetățenilor săi cum că *der alte Gott* era de partea germanilor; iar în Lumea Nouă, Theodore Roosevelt se transforma în exponentul american al unei atare filozofii.

Începuse era imperialismului și cartografii aveau de lucru cu modificarea culorilor ce demarcau stăpânirile europene pe continentele populate de oameni cu fețe mai brune. Între 1870 și 1898, Britania a adăugat la imperiul său 4 milioane de mile pătrate și 88 de milioane de oameni; Franța a dobândit un teritoriu aproape egal, cu 40 de milioane de suflete; Germania a cucerit un milion de mile cu o populație de 16 milioane; Belgia a luat 300 000 mile și 30 de milioane de locuitori; până și Portugalia s-a înscris în această cursă, cu 800 000 de mile și 9 milioane de locuitori.

Adevărul e că, în răstimp de trei generații, s-a schimbat fața globului pământesc. În același timp s-a produs însă și o schimbare la fel de remarcabilă în atitudinea Occidentului față de acest proces de schimbare. Pe vremea lui Adam Smith, după cum ne amintim, filozoful scoțian privea cu dispreț încercările negustorilor de a-și aroga rolul de regi și susținea independența coloniilor din America. Acest dispreț al lui Adam Smith pentru colonii era larg împărtășit: James Mill, tatăl lui John Stuart Mill, numea coloniile „un vast sistem de asistență externă pentru păturile de sus" și până și Disraeli, în 1852, a rostit fraza, devenită cunoscu-

tă, „păcătoasele astea de colonii ne atârnă de gât ca niște pietre de moară".

Acum însă toate astea se schimbaseră. Britania își dobândise imperiul după cum s-a remarcat adesea, ca din nebăgare de seamă, dar acum, pe măsură ce imperialismul câștiga teren, locul nebăgării de seamă îl luase îndârjirea. Lordul Rosebery a dat o expresie laconică sentimentelor dominante numind imperiul britanic „cea mai mare agenție laică de binefacere pe care lumea a cunoscut-o vreodată". „Da", a spus odată Mark Twain în timp ce urmărea o procesiune jubiliară în cinstea reginei Victoria, unde erau etalate cu pompă posesiunile coloniale britanice, „de englezi era vorba în versetul biblic « Fericiți cei smeriți, căci ei vor moșteni pământul »."

Majoritatea oamenilor priveau aprobator lupta pentru imperiu. În Anglia, Rudyard Kipling era poetul său laureat, iar mentalitatea marelui public își afla expresie în cântecelul de music-hall:

Noi arțăgoși nu suntem, dar
De-o fi la o adică,
Avem soldați, vapoare, bani
Și nu ne este frică.

Un alt îndemn în același sens venea din partea celor ce erau de acord cu Sir Charles Crossthwaite că problema reală care se punea între Britania și Siam era de a se ști „cui îi va reveni comerțul cu această țară, și cum putem s-o folosim mai bine spre a găsi noi piețe pentru mărfurile noastre și plasament pentru acele articole excedentare din ziua de azi care sunt tinerii noștri".

Și apoi nu trebuie uitat că procesul de edificare a imperiului era aducător de prosperitate pentru cei ce depuneau străduințe în acest sens. O parte deloc neglijabilă din acea creștere a câștigurilor muncitorești pe care o consemna cu

satisfacție Comitetul pentru criză era obținută din truda și sudoarea populației din colonii, devenită acum proletariatul proletariatului. Nu-i de mirare că politica imperialistă se bucura de popularitate în metropole.

În decursul acestor evoluții, reprezentanții oficiali ai științei economice se țineau deoparte, observând cu calm procesul expansiunii imperiale și mărginindu-se să calculeze efectele pe care puteau să le aibă noile posesiuni asupra desfășurării comerțului. Și de data aceasta criticii din subterană au fost cei care și-au îndreptat atenția asupra acestui nou fenomen istoric. Căci privind cursa mondială pentru dominație, ei vedeau în aceasta și ceva mult diferit de simpla ciocnire spectaculoasă între politicile marilor state sau de niște capricii inexplicabile ale personalităților aflate la cârmă.

Ei vedeau o întreagă direcție nouă a derivei sistemului capitalist; în fapt vedeau în imperialism semnul unei schimbări ce privea caracterul fundamental al capitalismului însuși. Lucru și mai semnificativ, ei intuiau în noul și zbuciumatul proces de expansiune cea mai primejdioasă tendință pe care și-o dăduse în vileag până atunci capitalismul — o tendință ce ducea la război.

Primul care a formulat această acuzație a fost un eretic blând din fire, vlăstar, cum spunea el însuși, al „păturii de mijloc a clasei de mijloc dintr-un oraș de mărime mijlocie din zona de mijloc a Angliei". John A. Hobson era un bărbat mic de statură și uscățiv, foarte preocupat de propria-i sănătate și suferind de un defect de vorbire care-l făcea reticent în a ține cursuri. Născut în 1858, s-a pregătit la Oxford pentru cariera didactică; și, din câte știm despre originea și personalitatea sa (iar prea multe nu știm, pentru că acest om sfios și retractil a avut dibăcia de a evita să figureze în *Who's Who),* era destinat unei claustrate și anonime vieți de profesor într-o *public school.*

Dar au intervenit doi factori. A citit lucrările lui Ruskin, criticul și eseistul britanic ce-și bătea joc de canoane-

le monetare ale burgheziei victoriene și trâmbița că „Avuția este viața!" De la Ruskin, Hobson a dobândit ideea economiei politice ca știință umanistă și nu impersonală; drept care, în loc să se consacre rafinării doctrinei ortodoxe, începu să predice virtuțile unei lumi unde bresle de muncă cooperatiste ar da personalității umane o valoare mai mare decât lumea grosieră a salariilor și profiturilor. Proiectul său teoretic, susținea Hobson, era, „la fel de riguros ca o propoziție din Euclid".

Ca utopist ar fi putut să fie un autor respectabil — pentru că englezilor le plac oamenii excentrici. Fiind însă un eretic, lipsit de considerație pentru virtuțile tradiției, a devenit un paria al economiei. Hazardul l-a adus în tovărășia unei persoane pe nume A. F. Mummery, care era un gânditor independent, un om de afaceri eficient și un temerar alpinist (avea să-și afle moartea în 1895, pe muntele Nanga Parbat). „E de prisos să precizez", scrie Hobson, „că întâlnirea dintre noi nu s-a produs pe acest plan sportiv. El era însă și un alpinist al ideilor..." Mummery meditase asupra cauzei crizelor economice periodice care dăduseră de gândit lumii afacerilor încă de la începutul secolului al XVIII-lea, și-i veni, în ce privește originea lor, o idee pe care lumea academică a considerat-o, după cum zice Hobson, „echivalentă sub aspectul raționalității cu o încercare de a demonstra că Pământul e plat". Pentru că Mummery, reluând din raționamentele lui Malthus, găsea că depresiunile ar avea drept cauză *economisirea* excesivă, incapacitatea cronică a sistemului economic de a distribui suficientă putere de cumpărare pentru a reachiziționa propriile sale produse.

Hobson a încercat la început să-l contrazică pe Mummery, apoi s-a convins însă că acesta are dreptate. Cei doi scriseră *Fiziologia industriei,* dezvoltând în ea ideea lor eretică după care economisirea ar putea submina prosperitatea. Lumea oficială n-avea cum să admită așa ceva. Oare nu toți marii economiști, începând de la Adam Smith, au sub-

liniat faptul că economisirea nu era decât una din cele două fețe ale monedei de aur a acumulării? Fiecare act de economisire nu adăuga oare în chip automat la fondul de capital utilizat pentru a da de lucru la mai mulți oameni? A spune că economisirea putea să ducă la șomaj era nu numai o crasă absurditate, ci echivala și cu retezarea unuia din picioarele stabilității sociale — cumpătarea. Lumea universitară era șocată: Conferințele pentru public ale Universității londoneze găsiră că se pot dispensa pe viitor de prezența dlui Hobson; Societatea filantropică îi retrase invitația de a ține o conferință pentru membrii ei. Cărturarul devenise eretic iar ereticul devenea acum, vrând-nevrând, un proscris.

Toate astea par lucruri destul de străine de problema imperialismului. Dar ideile germinează în moduri neașteptate și sinuoase. Excluderea lui Hobson din lumea respectabilă l-a împins pe calea criticii sociale, iar criticul social și-a îndreptat acum atenția spre marea problemă politică a zilei: Africa.

Originile problemei africane erau complexe și cu încărcătură emoțională. Coloniștii olandezi își întemeiază așezările lor independente pe teritoriul Transvaalului în 1836, comunități înstărite de fermieri, „crescători de bivoli și cititori ai Bibliei". Dar pământul pe care se așezaseră ei, întins, însorit și dătător de voie bună, ascundea mai multe bogății decât se vedeau la suprafață. În 1869, în el se descoperiră diamante, iar în 1885, aur. În răstimp de câțiva ani, locul unei așezări umane pașnice și tradiționale fu luat de vânzoleala frenetică a unei comunități de speculatori. Pe scenă se ivi acum Cecil Rhodes cu proiectele sale feroviare și industriale; într-un moment de sminteală, el dădu aprobarea pentru un raid în Transvaal și atunci mânia mult timp înăbușită atât a englezilor cât și a olandezilor rupse zăgazurile. Începu războiul burilor.

Hobson fusese deja în Africa. Această „cea mai timidă dintre făpturile lui Dumnezeu", cum își spunea el singur,

a călătorit la Capetown și Johannesburg, a vorbit cu Kruger și Smuts și la urmă a cinat împreună cu Rhodes însuși în ajunul raidului din Transvaal. Rhodes era o personalitate complicată și derutantă. Cu doi ani înainte de aventura sa africană, un ziarist îi consemnase următoarea afirmație:

„Ieri am fost în cartierul londonez East End și am asistat la un miting al șomerilor. Am ascultat cuvântări furioase care toate cereau « pâine », « pâine » și iar « pâine », după care m-am dus acasă și am chibzuit la cele văzute... Ideea la care țin cel mai mult este rezolvarea problemelor sociale; adică, pentru a-i salva pe cei 40 de milioane de locuitori ai Regatului Unit de un sângeros război civil, noi, oamenii de stat răspunzători de colonii, trebuie să dobândim noi pământuri pe care să colonizăm populația excedentară, să asigurăm noi piețe pentru bunurile produse de ei în fabrici și mine. Imperiul, așa cum am spus-o întotdeauna, este o chestiune de pâine și unt."

Nu știm dacă îi va fi expus și lui Hobson aceleași crezuri; foarte probabil că da. De fapt acest detaliu n-ar fi avut mare importanță. Pentru că cele văzute de Hobson în Africa se potriveau într-un mod de-a dreptul uimitor cu erezia economică împărtășită de el și de Mummery: teoria supraeconomisirii.

Reveni în Marea Britanie pentru a scrie despre șovinism și despre războiul din Africa, iar în 1902, se înfățișă lumii cu o carte în care însemnările din Africa se amestecau în chip straniu cu vederile lui eretice.

Cartea purta titlul *Imperialismul,* era un volum devastator, cuprinzând cea mai importantă și mai necruțătoare critică adusă vreodată sistemului economic axat pe profit. Lucrul cel mai grav susținut de Marx a fost că acest sistem se va distruge singur; ceea ce sugera Hobson era că acest sistem ar putea să distrugă lumea. El vedea dezvoltarea imperialismului ca pe o tendință necurmată și nestăvilită a capitalismului de a ieși dintr-o dilemă generată de el însuși,

tendință ce antrena în chip necesar cucerirea de debușee comerciale externe și crea astfel în mod ineluctabil un permanent risc de războaie. Niciodată n-a fost rostit un mai profund rechizitoriu moral împotriva capitalismului.

Care era substanța acuzației formulate de Hobson?

Era un raționament aproape marxist sub aspectul impersonalității și al desfășurării inexorabile (deși Hobson nu nutrea nici un fel de simpatie pentru marxiști și pentru obiectivele lor). Capitalismul — susținea acest raționament — s-a văzut confruntat cu o dificultate internă insolubilă și a fost silit să apuce calea imperialismului nu din simplă poftă de cuceriri, ci pentru a-și asigura propria supraviețuire economică.

Acea dificultate internă a capitalismului era un aspect căruia în trecut i s-a acordat surprinzător de puțină atenție: repartiția inegală a avuției. Faptul că în funcționarea sa sistemul profitului ducea foarte adesea la o repartiție strâmbă a avuției a fost de multă vreme o temă de reflecție morală, dar până la Hobson nu i-au fost puse în evidență consecințele *economice*.

Consecința sesizată de el a fost una extrem de surprinzătoare. Inegalitatea dintre venituri ducea la o dilemă cât se poate de stranie — la o situație paradoxală în care nici bogații, nici săracii nu puteau să consume suficiente bunuri. Săracii nu puteau să consume destul pentru că veniturile lor erau prea mici, iar bogații nu puteau să consume destul pentru că veniturile lor erau prea mari! Cu alte cuvinte, spunea Hobson, spre a-și descongestiona propria piață, o economie trebuie să consume tot ceea ce produce: fiecare bun trebuie să aibă un cumpărător. Or, dacă săracii nu-și pot permite să ia decât bunurile absolut necesare, cine rămâne să ia restul? Evident, cei bogați. Bogații însă au, ce-i drept, bani, dar nu au capacitatea fizică de a consuma *atât* de mult: un om cu un venit de un milion de dolari ar trebui să consu-

me bunuri de o valoare de o mie de ori mai mare decât a celor cumpărate de un om cu numai o mie de dolari venit.

Încât, ca urmare a împărțirii inechitabile a avuției, cei bogați se vedeau *nevoiți* să economisească. Ei economiseau nu numai pentru că cei mai mulți dintre ei doreau oricum s-o facă, ci pur și simplu pentru că nu aveau încotro — veniturile lor erau prea mari pentru a putea fi consumate.

Necazurile veneau de la această economisire. Banilor economisiți automat de categoriile înstărite ale societății trebuia să li se dea o utilizare dacă se voia ca economia să nu sufere de pe urma efectelor dezastruoase pe care le produce insuficiența puterii de cumpărare. Problema era însă ce utilizare să li se dea. Răspunsul clasic era că trebuiau investiți în și mai multe fabrici, cu o producție și mai mare, ajungându-se astfel la un nivel și mai ridicat al producției și productivității: Smith, Ricardo, Mill, toți marii economiști erau de acord cu această soluție a problemei. Hobson însă sesiza în ea o dificultate. Căci dacă masa populației se afla *deja* în imposibilitate de a cumpăra toate bunurile aruncate pe piață din pricină că veniturile ei erau prea mici, atunci, întreba el, cum ar putea un capitalist cu scaun la cap să investească în utilaje ce aveau să reverse și mai multe mărfuri pe o piață suprasaturată? Ce s-ar câștiga, bunăoară, investind economiile într-o nouă fabrică de încălțăminte, să zicem, dacă piața este deja inundată cu mai mulți pantofi decât se pot vinde deocamdată? Ce era de făcut?

Hobson dădea un răspuns ai naibii de bine gândit. Economiile automate ale oamenilor bogați puteau fi investite într-un fel care să nu antreneze consecința indezirabilă a sporirii producției autohtone. Ele puteau fi investite în colonii.

Iată dar geneza imperialismului. El rezultă, scrie Hobson, „din strădania marilor controlori ai industriei de a lărgi canalul prin care se scurge avuția lor excedentară, căutând piețe externe și investiții externe care să preia bunurile și capitalul pe care ei nu le pot utiliza în țară".

Rezultatul e dezastruos. Pentru că nu o singură națiune își trimite peste hotare surplusul de avuție. Toate națiunile sunt în aceeași situație. Încât ia naștere între ele o cursă pentru împărțirea lumii, cursă în care fiecare națiune caută să rezerve pentru investitorii săi cele mai bogate și mai lucrative piețe pe care poate să pună mâna. Astfel, Africa devine o uriașă piață (și o sursă de materii prime ieftine) pe care și-o dispută capitaliștii din Anglia, Germania, Italia și Belgia; Asia devine o plăcintă uriașă ce trebuie tăiată felii între japonezi, ruși și olandezi. India devine o groapă de gunoi pentru industria britanică, iar China devine o Indie pentru Japonia.

Astfel, imperialismul netezește calea războiului — nu prin aventuri răsunătoare sau prin mari tragedii, ci printr-un proces sordid în care națiunile capitaliste se concurează între ele pentru debușee pe care să-și plaseze excedentul de avuție. O cauză mai puțin demnă pentru vărsarea de sânge abia de s-ar putea imagina.

E aproape de la sine înțeles că o astfel de teorie a violenței și luptei nu a prea beneficiat de încurajări în lumea oficială a economiștitor. Se spunea aici despre Hobson că „amestecă întruna analiza economică cu alte lucruri", și cum aceste „alte lucruri" nu prea sugerau o lume organizată în jurul căutării plăcerii, lumea oficială privea teoria imperialismului ca pe o expresie a deprinderilor urâte ce sunt de așteptat la un om care, în gândirea sa economică, nesocotea niște doctrine atât de rezonabile cum este cea privitoare la efectele sociale benefice ale cumpătării.

Doctrina fiind astfel evitată scrupulos de cei ce ar fi putut s-o supună unui examen inteligent, chiar dacă critic, ea a fost în schimb îmbrățișată fără rezerve de un alt sector al subteranei — de marxiști. În fond, ideea dezvoltată de Hobson nu era cu totul originală: variante ale ei fuseseră elaborate de un economist german pe nume Rodbertus și de Rosa Luxemburg, o înflăcărată revoluționară germană. Ana-

lizele lui Hobson erau însă mai ample și mai profunde, iar în mantia oficială a doctrinei marxiste avea să le îmbrace nimeni altul decât teoreticianul de frunte al marxismului — un exilat pe nume Vladimir Ilici Ulianov, mai cunoscut sub numele de Lenin.

Din acest nou botez al ei teoria ieșea întru câtva modificată. Hobson își bătuse capul cu întrebarea de ce națiunile capitaliste erau atât de avide de colonii după ce, timp de decenii, fuseseră mai mult sau mai puțin indiferente față de ele. Teoria imperialismului propusă de el nu era o dogmă, și mai puțin încă o predicție, care să se vrea riguroasă, a unui război absolut inevitabil. Hobson a exprimat chiar speranța că imperialismele rivale ar putea până la urmă să convină între ele asupra unei împărțiri definitive a lumii, după care să coexiste confom preceptului „trăiește și lasă și pe alții să trăiască".

În travestiul ei marxist însă, teoria dobândi o tonalitate mai amenințătoare și totodată mai inexorabilă. Nu numai că imperialismul deveni cheia de boltă a arcadei economice marxiste, dar el fu amplificat și lărgit dincolo de cadrul hobsonian, astfel încât să ofere o explicație întregii fizionomii sociale a capitalismului de dată recentă. Rezultatul fu un tablou înfricoșător.

> „Imperialismul, stadiul cel mai înalt al dezvoltării capitaliste, determină o creștere uriașă a forțelor de producție ale economiei mondiale, modelează întreaga lume după chipul său și târăște toate coloniile, toate rasele, toate popoarele în sfera de exploatare a capitalului financiar. În același timp, forma monopolistă a capitalului dă naștere tot mai mult unor elemente de degenerare parazitară și de putrefacție... Imperialismul acumulează bogății nemaiauzite din imensele supraprofituri pe care le stoarce de la milioane de muncitori și țărani din colonii. În cadrul acestui proces imperialismul creează tipul de stat rentier degenerat și putred și pături întregi de paraziți care trăiesc din

tăiatul cupoanelor. Epoca imperialismului, care încheie procesul de creare a premiselor materiale ale socialismului (concentrarea mijloacelor de producție, socializarea pe scară gigantică a muncii, întărirea organizațiilor muncitorești), ascute în același timp contradicțiile dintre « marile puteri » și provoacă războaie ce duc la prăbușirea economiei mondiale unice. Imperialismul este, așadar, capitalism în putrefacție, muribund. Este ultimul stadiu al întregii dezvoltări a capitalismului; este preambulul revoluției socialiste mondiale."

Cel ce vorbește astfel este Buharin; prilejul — Internaționala a III-a; anul, 1928. Indiferent de orator, prilej și dată, vocea pe care o auzim este a lui Lenin. Ceea ce e și mai neliniștitor este că această concepție leninistă a unui capitalism putred și pustiitor, corupt în interior și prădalnic în exterior, reprezintă *încă și acum** explicația sovietică oficială a lumii în care trăim.

Privitor la existența imperialismului nu încape nici o îndoială. Nici un om familiarizat cu istoria ultimei părți a secolului al XIX-lea și a începutului secolului al XX-lea nu poate să nu observe tendința de jaf, de expansiune teritorială și de colonialism opresiv ce traversează ca un fir roșu numeroasele incidente, suspiciuni, fricțiuni internaționale și conflicte armate dintre țări. Dacă în prezent nu mai e la modă ca primul război mondial să fie privit ca un conflict „pur" imperialist, rămâne totuși neîndoielnic că manevrele și rivalitățile imperialiste au contribuit mult la declanșarea lui.

Dar cuceririle și coloniile sunt practici ce datează de pe vremea Egiptului antic, iar după cum au arătat clar în vremuri mai recente invaziile rusești în Ungaria, Cehoslovacia și Afganistan, ele vor continua indiferent dacă se va putea

* Aprecierea datează din 1986. (*N. t.*)

invoca sau nu drept scuză existența capitalismului. Problema pe care ne-o pune în față teoria *economică* a imperialismului este de a ști dacă cuceririle din ultimii cincizeci de ani au avut o motivație diferită de cea a cuceririlor de dinainte și a celor ce ar mai putea să vină. Setea de putere a unui stat dinastic este un lucru simplu de înțeles. Imperialismul ne cere să ne întrebăm dacă forțele mai impersonale ale economiei de piață pot duce finalmente la același rezultat.

Apologeții sistemului colonial au susținut că nu. Însuși Bismarck scria, în 1868: „Toate pretinsele avantaje atribuite metropolei sunt în cea mai mare parte niște iluzii. Anglia e pe cale de a-și abandona politica colonială; o găsește prea costisitoare." Iar alți apărători ai sistemului s-au făcut ecoul remarcilor sale: ei au căutat să arate că „nu-i rentabil" să ai colonii; că acțiunea de colonizare n-a fost întreprinsă de plăcere, ci a fost impusă marilor puteri în virtutea misiunii lor civilizatoare în lume; că mai mult au avut de câștigat coloniile decât metropola etc.

Astfel de argumentări însă nu-și ating ținta. E adevărat că unele colonii nu au rentat — în 1865, un Comitet al Camerei Comunelor a și recomandat, de altfel, abandonarea tuturor posesiunilor britanice cu excepția coastei de vest a Africii pe motiv că ele constituiau niște întreprinderi extrem de neprofitabile. Dar dacă *nu toate* coloniile aduceau profituri, *unele* erau fabulos de rentabile: bunăoară, plantațiile de ceai din Ceylon aduceau, într-un an cu recoltă record, dividende de cincizeci la sută la capitalul investit. Și dacă *nu toată* industria avea foloase de pe urma pieților de peste mări, *unele* industrii importante abia dacă ar fi putut să subziste fără acestea: exemplul clasic îl constituie dependența industriei britanice a bumbacului de piața indiană. Iar pentru Anglia în ansamblu, investițiile în străinătate au oferit o supapă profitabilă pentru sumele de bani economisite: între 1870 și 1914, *jumătate* din economiile englezești

au fost investite peste hotare, iar afluxul de dividende și dobânzi din investițiile din străinătate a reprezentat zece la sută din venitul național britanic.

De bună seamă, motivului pur economic i s-au adăugat cu generozitate alte motive, iar efectul economic compensatoriu al imperialismului n-a fost chiar atât de simplu cum l-a descris J. A. Hobson. Vorbind însă în linii mari, cu greu s-ar putea găsi o explicație a intruziunii puterii europene în Africa și Asia care să nu degaje cât de cât și o aromă de avantaj economic. În cazul Olandei, de exemplu, uriașele plantații din Java și Sumatra au oferit un câmp pentru investiții profitabile de mare importanță pentru capitalul din metropolă; Malaya, cu neprețuitele și ieftinele ei materii prime, i-a asigurat lui John Bull* un monopol internațional rentabil; în cazul Orientului Mijlociu era vorba de petrol și de controlul strategic asupra navigației prin Canalul de Suez. „Ceea ce le lipsește industriilor noastre... ceea ce le lipsește din ce în ce mai mult sunt piețele", spunea un ministru francez în 1885; iar în 1926, dr Schacht, guvernatorul de atunci al Băncii naționale germane, declara: „Lupta pentru materii prime joacă un rol de căpetenie în politica mondială, un rol și mai mare decât înainte de război. Singura soluție pentru Germania este de a dobândi colonii." Motivele puteau să difere de la o țară la alta, dar în toate se regăsea ca numitor comun avantajul economic.

Înseamnă asta că imperialismul e într-adevăr o parte inseparabilă a capitalismului? Răspunsul nu e simplu de dat. Cu siguranță, capitalismul a fost un sistem expansiv încă de la începuturile sale, un sistem a cărui forță motrice rezidă în efortul de a acumula cantități tot mai mari de capital. Așa se face că, de la bun început, firmele capitaliste au privit spre teritorii străine, atât în căutarea de piețe, cât și

* Personificare a Angliei. (*N. t.*)

de materii prime ieftine; și, ceea ce e la fel de important, de regulă, guvernele țărilor capitaliste i-au sprijinit și protejat pe întreprinzătorii lor privați în aceste acțiuni de peste mări.

Acest element din scenariul imperialist pare mai presus de îndoială. În prezent însă am ajuns să privim acest proces de expansiune capitalistă într-un mod întru câtva deosebit de cel în care îl priveau Hobson sau Lenin. Forța sa motrice nu pare să rezide în excesul de economii acumulate acasă și nedigerate, care se cer investite peste hotare. Mecanismul de propulsare subiacent se vădește a fi mai degrabă extraordinara capacitate a manierei capitaliste de organizare economică de a înlocui alte moduri și de a se implanta în medii necapitaliste. Există ceva ce ține de orientarea tehnologică, de eficiență, de dinamismul ca atare al modurilor de producție capitaliste și care face „irezistibilă" expansiunea sistemului.

Astfel, astăzi noi înclinăm să considerăm procesul imperialismului ca parte a *internaționalizării capitalului,* un proces început încă înainte de deplina închegare a capitalismului și care nu s-a încheiat încă. Aici se cere făcută însă o distincție importantă între internaționalizările din diferite zone. Imperialismul de felul celui care a contribuit la izbucnirea primului război mondial n-a fost doar o transplantare a unor moduri de producție capitaliste în Africa, Asia și America Latină. El a fost asta plus ingerință politică nedisimulată, exploatare crâncenă, forță militară și desconsiderare totală a intereselor țărilor mai sărace. Ceea ce sare în ochi când e vorba, de exemplu, de investițiile britanice din India, făcute către sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, este faptul că ele s-au bazat pe și s-au călăuzit în bună parte după nevoile Angliei, nu după cerințele Indiei. Când e vorba de Congoul belgian sau de Indiile olandeze, în loc de „în bună parte" se poate citi „în întregime".

O parte din acest imperialism de modă veche dăinuie încă și astăzi deși formele sale exterioare de manifestare s-au schimbat. Cel de-al doilea război mondial a marcat sfârșitul sistemului de relații coloniale înăuntrul căruia s-a exercitat mai vechea hegemonie economică. Acolo unde înainte de război existau doar colonii letargice au apărut după război națiuni independente; și cu toate că multe din aceste națiuni au fost (și sunt încă) sărace și slabe, statutul lor național a făcut cu neputință ca națiunile europene să mai exercite asupra lor acea dominație arogantă care se întâlnea mai peste tot în prima jumătate a secolului.

Lucrurile se prezintă întru câtva diferit în cazul Statelor Unite. Aici forța armată a fost folosită de mai multe ori de la război încoace împotriva unor țări subdezvoltate — împotriva Cubei, a Vietnamului și Nicaraguei, între altele — astfel încât Statele Unite au primit neinvidiatul titlu de principală putere imperialistă a lumii. Însă motivele care au stat la baza aventurilor imperialiste ale SUA n-au mai fost acum cele care în secolul al XIX-lea trimiteau pușcașii marini în republicile bananiere sau canonierele în China. Acum nu proprietățile americane trebuiau protejate, ci ideologia americană. Precum guvernanții englezi în perioada Revoluției franceze, guvernanții americani s-au simțit amenințați de o imensă forță revoluționară — de forța comunismului mondial, față de care cele mai expuse păreau a fi țările șubrede și instabile din lumea a treia. Drept urmare, SUA au reacționat la aproape orice tendință socialistă din aceste țări, ca și cum ar fi însemnat un început de implantare a unui regim comunist aflat sub o dominație străină, și au acordat sprijin oricărui guvern reacționar din aceste țări, ca parte a aceleiași lupte împotriva comunismului.

La ce va duce în cele din urmă această politică de intervenție defensivă, dar agresivă ca orientare. Rămâne de văzut. E posibil ca Statele Unite să izbutească să mențină o lume în care capitalismul să fie ferit de primejdii, folosind

forța economică sau pe cea militară împotriva regimurilor socialiste care apar în lumea subdezvoltată. E posibil ca o asemenea politică să le aducă până la urmă americanilor frustrare și demoralizare. Oricare va fi însă rezultatul, acest aspect al imperialismului stă într-o relație mai apropiată cu problema apărării unei mari puteri față de influența lumii din afară — problemă la fel de veche precum China sau Roma antică — decât cu sprijinirea directă a întreprinderilor economice, care a constituit motivul mărturisit al puseului imperial din secolul trecut. Este o formă politică directă a dominației străine, și nu una economică indirectă.

Există apoi și un al doilea aspect al imperialismului în schimbare, care este în mod cert economic. Am în vedere afirmarea spectaculoasă a corporației multinaționale ca principal agent de mișcare a capitalului din țara de origine spre lumea din afară.

Multinaționalele sunt niște corporații gigantice ca IBM, General Motors, Unilever sau Royal Dutch Shell, având procesele de fabricație sau prelucrare implantate în numeroase țări. O asemenea corporație poate să extragă petrolul în Orientul Mijlociu sau în Africa, să-l rafineze în Europa sau America și să-l vândă în Japonia; sau să extragă minereu în Australia, să-l prelucreze în Japonia și să transporte laminate finite în Statele Unite.

Multinaționalele au adus două schimbări în internaționalizarea de ansamblu a capitalului. Întâi, au schimbat fluxurile lui geografice. În perioada imperialismului clasic. După cum am văzut, obiectivul expansiunii capitaliste a fost în principal dobândirea accesului la materii prime sau la debușee pentru bunuri de bază cum sunt textilele. Multinaționalele și-au schimbat orientarea de la aceste bunuri de bază spre o serie de produse de înaltă tehnologie la care au statut de lideri mondiali, cum ar fi calculatoarele și produsele farmaceutice. Rezultatul a fost o modificare puternică

a modului de plasare a capitalului în străinătate. În 1897, aproape jumătate din capitalul american din străinătate era investit în plantații, căi ferate sau proprietăți miniere. Astăzi, aceste domenii reprezintă doar o cincime din investițiile externe americane. În schimb, grosul capitalului destinat străinătății s-a mutat în industria prelucrătoare; iar trei sferturi din fluxul investițiilor internaționale se îndreaptă spre Europa, Canada și alte țări capitaliste dezvoltate. La fel și investițiile internaționale franceze, japoneze sau germane au ca destinație precumpănitoare regiuni din lumea dezvoltată (inclusiv Statele Unite) și nu părțile odinoară coloniale ale globului.

O a doua consecință economică a afirmării corporațiilor multinaționale este remarcabila lor capacitate de a combina înalta tehnologie cu forța de muncă ieftină și necalificată. Mecanismele incredibil de complicate pe care se sprijină viața economică actuală, cum sunt componentele pentru calculatoare sau subansamblurile TV pot fi produse la Hong Kong, în Coreea de Sud sau în Thailanda, cu folosirea unor mașini sofisticate la care lucrează femei și bărbați veniți de-a dreptul din orezării. Efectul e, din punctul de vedere al imperialismului, doconcertant. Capacitatea de a transplanta procese întregi de producție în regiuni ale globului care până mai ieri aveau economii agrare a izbutit într-o măsură fără precedent să transporte acolo și instituțiile sociale ale capitalismului. Întocmai cum în cursul marii revoluții economice despre care am vorbit în capitolele introductive, înșiși factorii producției s-au format dintr-un mediu social precapitalist, tot așa astăzi o nouă revoluție economică aduce economia de piață în regiuni ce până acum au fost doar forte pasive și nu active în economia mondială. În acest sens, imperialismul modern a fost o mare forță de vitalizare a capitalismului peste hotare.

În același timp, noul imperialism a intensificat mult competitivitatea sistemului în țările lui de obârșie, dezvoltate.

Acesta nu este numai rezultatul întrepătrunderii dintre pieţele acestora, discutată mai sus, ci și al faptului că avanposturile prelucrătoare ale multinaționalelor din regiunile subdezvoltate pot să tragă înapoi către țările-mamă baraje de artilerie formate din mărfuri ieftine. Statele Unile știu mai bine ca oricare altă țară că televizoarele fabricate în Hong Kong sau Taiwan sau automobilele construite în Coreea de Sud sau asamblate în Mexic pot șubrezi ușor, grație prețurilor lor mai scăzute, poziția pe piață a produselor corespunzătoare fabricate în California sau în Vestul Mijlociu al Statelor Unite.

Este încă prea devreme să anticipăm consecințele acestei internaționalizări și intensificări a concurenței. Ceea ce pare neîndoielnic este că am înaintat în direcția unei economii planetare în care întreprinderi noi cu ramificații în întreaga lume coexistă oarecum jenat cu vechi frontiere sau prerogative naționale. E o încheiere ironică la analiza problemei imperialismului constatarea că mișcarea ale cărei origini erau legate de relaxarea presiunilor exercitate asupra capitalului a sfârșit prin a spori și mai mult aceste presiuni.

John Hobson a murit în 1940; în ziarul londonez *Times,* un necrolog de o circumspecție judicios dozată nota deopotrivă ideile sale prin care a anticipat unele evoluții viitoare, cât și faptul că nu s-a bucurat de o recunoaștere generală.

De recunoaștere, într-adevăr, n-a avut parte. Lumea victoriană a acordat cea mai largă recunoaștere unui economist total diferit de Hobson: Alfred Marshall — pe atât de reflexiv, de ponderat și de „oficial" pe cât fusese Hobson de intuitiv, de extremist și de, ca să spunem așa, neautorizat. Este totuși nimerit să încheiem acest periplu prin zonele mohorâte ale subteranei revenind la lumina de zi victoriană. Poate că economiștii care lucrau în această lumină n-au văzut priveliștile neliniștitoare ce s-au revelat sufletelor mai aventuroase, dar ei au făcut un lucru pe care

acești critici nu l-au făcut: au expus didactic lumii lor — și chiar lumii noastre — „știința ei economică".

Uitându-te doar la portretul lui Alfred Marshall, ți se descoperă numaidecât stereotipul dascălului: mustață albă, șuvițe de păr cărunt, ochi blânzi și luminoși — o fizionomie eminamente profesorală. În 1924, anul morții sale, când cei mai mari economiști din Anglia îi omagiau memoria, unul dintre ei, profesoml C. R. Fay, a zugrăvit acest portret de neuitat al profesorului victorian *chez lui:*

> „Pigou mi-a spus că trebuie să mă duc la el acasă pentru a stabili tema disertației mele pentru gradul de agregat. Așa se face că într-o bună zi, către seară, m-am dus la Balliol Croft. « Poftim, poftim » îmi strigă profesorul venind în fugă dintr-un mic vestibul și am urcat scările după el. « Te-ai gândit până acum la vreo temă? » mă întrebă. Am răspuns: nu. « Bun, atunci ascultă », îmi zise, scoțând de undeva o cărțulie cu coperte negre. Începu să citească o listă de teme după ce mi-a poruncit în prealabil să ridic mâna în sus atunci când aud una care-mi place. Fâstâcit cum eram, am încercat să mă opresc chiar la prima, dar Marshall n-a observat că ridicasem mâna și a continuat să citească. Pe la jumătatea paginii a doua ajunse la « Recenta criză financiară germană ». Cum îmi petrecusem o vară la Greifswald, am făcut semnul de consimțire. « N-ar fi defel potrivită pentru dumneata », zise dânsul. Am mai ascultat fără să mă mișc preț de încă vreo cinci minute, după care, auzind cuvântul « Argentina », făcui iar semn să se oprească. Singurul meu motiv era că doi din unchii mei se ocupau de afaceri în acea țară. « Ai fost personal acolo? » întrebă dânsul. Nu răspunsei eu, iar el continuă să citească. După câteva momente se opri din citit și spuse: « Ai găsit vreo temă care să-ți placă? » Nu știu, începui eu. « Așa se întâmplă cu toți — zise dânsul — dar asta-i metoda mea. La drept vorbind, ce ți-ar plăcea să faci? » O comparație între forța de muncă germană și cea engleză, îngăimai eu. El atunci (fiindcă între timp se făcuse întuneric de-a binelea) scoase o mică lanternă electrică de buzunar și înce-

pu să scotocească prin rafturi, întinzându-mi unul după altul volume în engleză și germană — von Nostitz, Kuhlman, vreo treizeci cu totul. « Acum — zise dânsul — te las să adulmeci; când termini, dă-ne de știre și Sarah o să-ți aducă un ceai. »"

Toate astea sunt foarte departe de încleștarea africană ce-l tulburase pe Hobson ori de vehemența speculațiilor americane în ambianța cărora au încolțit ideile lui Henry George. Marshall, aidoma contemporanului său Edgeworth, a fost prin excelență produsul unei universități. Deși a călătorit în America, și chiar a traversat-o până la San Francisco, viața sa, punctul său de vedere — și, inevitabil, gândirea sa economică — emanau acel aer de tihnă și rafinament propriu mediului cambridgean.

Care era, mai precis, conținutul prelegerilor sale? Cuvântul ce rezumă preocuparea de bază a lui Marshall este unul pe care l-am identificat deja drept însemn al noii viziuni victoriene despre știința economică — termenul „echilibru". În contrast cu Bastiat, care fusese atras de aspectele irațională ale sofisticii economice, sau cu Henry George, care vedea nedreptățile vieții ascunse după paravanul explicațiilor economice, sau cu Hobson, care în procesele impersonale din economia capitalistă deslușea latente tendințe destructive, Marshall a fost preocupat mai ales de natura autoadaptivă, autocorectivă a lumii economice. După cum avea să scrie mai târziu cel mai strălucit elev al său, J. M. Keynes, el a creat „un întreg sistem copernican, în care toate elementele universului economic sunt menținute în locurile lor prin contrapondere reciprocă și interacțiune".

Multe din aceste lucruri fuseseră, desigur, spuse înaintea sa. Adam Smith, Ricardo, Mill descriseseră toți sistemul de piață ca pe un mecanism cu autoreglare de o mare complexitate și eficiență. Dar între viziunea de ansamblu și elaborările migăloase ale detaliilor rămânea un întins teritoriu neexplorat și o sumedenie de lucruri insuficient lim-

pezite: teoria echilibrului pieței moștenită de Marshall era mult mai impunătoare privită de la distanță decât de aproape. Existau puncte neclare până și în chestiuni atât de importante ca aceea de a ști dacă prețurile realmente reflectă cheltuielile de producție ale unui bun sau gradul final de satisfacție pe care acest bun o procură — cu alte cuvinte, sunt atât de scumpe diamantele pentru că sunt greu de găsit sau pentru că oamenilor le place să le poarte. Probabil că astfel de întrebări nu-l pot pasiona decât pe economist, dar fapt e că atâta timp cât ele rămâneau neelucidate, era greu de promovat o gândire clară în multe probleme pe care știința economică dorea să le abordeze.

Marshall s-a aplecat asupra acestor aspecte cețoase ale teoriei economice. În vestitele sale *Principii ale științei economice* el a combinat un spirit de precizie matematică cu un stil domol, discursiv, presărat cu exemple familiare și de o admirabilă limpezime. Chiar și un om de afaceri putea să înțeleagă *acest* fel de analiză economică, pentru că toate demonstrațiile logice dificile erau alungate cu grijă în subsolul paginilor (astfel încât potrivit unei remarce ireverențioase a lui Keynes, pentru orice economist era preferabil să citească subsolurile și să uite textul, decât viceversa). Oricum, cartea a înregistrat un succes răsunător; publicată inițial în 1890, ea figurează și astăzi în bibliografia obligatorie pentru studenții ce aspiră să devină economiști.

Care a fost, în fond, marea contribuție a lui Marshall la descâlcirea harababurii conceptuale din știința economică? Principala sa contribuție — cea la care Marshall însuși avea să revină în repetate rânduri — a fost sublinierea importanței *timpului* ca element chintesențial în realizarea procesului de echilibrare.

Pentru că echilibrul, arăta Marshall, își modifică semnificația sa de bază după cum procesul de adaptare a economiei are loc într-o perioadă scurtă sau în una mai lungă. Pe termen scurt, cumpărătorii și vânzătorii se întâlnesc pe pia-

ță ca să se tocmească. Dar tocmeala se desfășoară în jurul unei cantități fixe de bunuri — diamantele aduse în valize de către negustori. Pe termen mai lung însă, cantitatea de diamante nu este fixă. Dacă cererea e mare, se pot deschide noi mine, după cum o ofertă excedentară poate duce la închiderea unora dintre vechile mine. Din această pricină, pe termen foarte scurt, influența cea mai directă asupra prețului de piață al diamantelor o exercită utilitatea lor psihică — adică cererea de diamante; pe când pe termen lung, pe măsură ce fluxul recurent al ofertei se adaptează la cerințele consumatorilor, cheltuielile de producție revin iarăși pe primul plan. Desigur că nici cheltuielile, nici utilitatea nu pot fi vreodată excluse total din determinarea prețului; după cum se exprima Marshall însuși, cererea și oferta sunt asemeni „celor două lame ale foarfecelor", încât întrebarea dacă numai cererea sau numai oferta reglează prețul este la fel de oțioasă cum ar fi întrebarea dacă lama superioară a foarfecelor sau cea inferioară este cea care taie. Pe de altă parte, deși ambele lame taie, una dintre ele este, așa-zicând, muchia activă și una cea pasivă — muchia utilitate-cerere fiind activă atunci când tăietura era executată în intervalul scurt de timp al pieței date iar muchia cheltuieli-ofertă, atunci când tăierea dura o perioadă mai lungă, în cuprinsul căreia volumul și structura producției puteau suferi schimbări.

Ca tot ce atingea inteligența analitică a lui Marshall aceasta era o idee importantă, clarificatoare. Din *Principii* emana însă nu doar strălucire teoretică. Fiind cel mai subtil spirit teoretic al științei economice „oficiale", Marshall era totodată inteligența ei cea mai pătrunsă de compasiune. O sinceră preocupare pentru muncitorimea nevoiașă, pentru „bieții oropsiți" pe care-i întâlnea în drumurile sale prin mahalalele Londrei, pentru studiul economic ca instrument de ameliorare socială — toate acestea apar inextricabil împletite în cartea sa. Știința economică, așa cum o înțelegea el, era „un instrument pentru descoperirea adevărului", dar

adevărul particular spre care el îndrepta acest instrument privea cauza — și remediile — sărăciei.

De ce, atunci, Marshall nu ocupă în istoria gândirii economice locul important pe care se pare că ar fi trebuit să i-l asigure ideile sale strălucite și cumpănite? În mod ironic, răspunsul rezidă tocmai în acel element al analizei marshalliene care a constituit cel mai important prinos al său la analiza economică — elementul timp. Căci pentru Marshall, timpul era timp abstract; era timpul în care se desfășoară curbele matematice și în care pot fi efectuate și repetate experimente teoretice, dar nu era timpul în care *se petrece* realmente ceva. Altfel spus, nu era fluxul ireversibil al timpului istoric — și, mai presus de orice, nu era timpul istoric în care el însuși a trăit. Să ne gândim o clipă la câte s-au petrecut sub ochii săi: o violentă revoluție anticapitalistă în Rusia, un război ce a cuprins întreaga lume, primele bubuituri ale anticolonialismului. Și să ne mai gândim la ce avea să mai urmeze curând după aceea: declinul capitalismului într-o bună parte a Europei, o schimbare la scară planetară în concepția despre guvernare, o criză în Statele Unite care a zguduit lumea. Or, nici Marshall, nici, cu atât mai puțin, colegii săi oficiali n-au înțeles nimic sau aproape nimic din relevanța științei economice pentru aceste schimbări copleșitoare. *Natura non facit saltum* — natura nu face salturi bruște — era motoul *Principiilor* la prima lor ediție, în 1890, și a rămas și la ultima, în 1920. Faptul că istoria putea face salturi bruște, că lumea gândirii economice ar putea fi inseparabil legată de lumea istoriei, că termenele lungi și cele scurte de care se vorbea în manuale puneau în joc o concepție despre „timp" total diferită de ticăitul fără odihnă al ceasornicului social — toate acestea erau extrem de departe de ideile de echilibru pe care Marshall le plasase în centrul cercetării sale economice. Nu i se poate reproșa nimic din ce a spus, pentru că a fost un om cu un crez nobil și cu convingeri adânc simțite. Atâta doar că nici una dintre spusele sale nu mergea îndeajuns de departe.

Chiar și asta i s-ar putea trece cu vederea, retrospectiv, de n-ar fi lucrul următor. În timp ce Marshall și colegii săi se osteneau să rafineze delicatul lor mecanism al echilibrului, câțiva gânditori neortodocși subliniau ideea că nu echilibrul, ci schimbarea — schimbarea violentă — caracteriza lumea reală și trebuia să constituie obiectul de căpetenie al cercetării economice. În viziunea lor, războiul, revoluția, criza și tensiunea socială erau probleme de bază ale studiului economic — nu echilibrul și procesele cuminți de adaptare a unei societăți stabile, din manualele de școală. Atunci însă când acești eretici și amatori au semnalat asta oficialității academice victoriene, vociferările lor au fost întâmpinate cu ostilitate, la avertismentele lor s-a ridicat din umeri, recomandările lor au fost tratate cu dispreț.

Această automulțumire a lumii oficiale nu a fost doar un simptom trist al acelei epoci; ea a fost o adâncă tragedie intelectuală. Căci dacă gânditorii academici ar fi acordat atenție subteranei, dacă Marshall ar fi avut viziunea neliniștitoare a unui Hobson sau dacă Edgeworth ar fi avut simțul lui Henry George pentru relele sociale, poate că marea catastrofă a secolului al XX-lea n-ar fi erupt peste o lume total nepregătită pentru schimbări sociale radicale. Această tragedie ne învață, retrospectiv, că ideile, fie cât de eretice, nu pot fi ignorate fără riscuri grave — mai cu seamă de către toți aceia ale căror interese sunt conservatoare, în sensul cel mai bun al acestui cuvânt de care s-a abuzat.

VIII

SOCIETATEA SĂLBATICĂ A LUI THORSTEIN VEBLEN

Trecuseră de acum o sută douăzeci și cinci de ani de la apariția, în 1776, a *Avuției națiunilor* și se părea că în acest răstimp nici un aspect al lumii nu scăpase atenției marilor economiști: măreția și abjecția ei, laturile ei surâzătoare sau altele sinistre, realizările ei grandioase în domeniul tehnologiei, ca și carențele ei adesea lamentabile la capitolul valorilor umane. Dar aceste numeroase fețe ale lumii, cu zecile de interpretări ce li s-au dat, aveau totuși un numitor comun: erau ale lumii europene. Cu toată înfățișarea ei socială schimbătoare, era vorba în cele din urmă de Lumea Veche, cu inevitabila ei doză de formalism și pedanterie.

Nu este, bunăoară, lipsit de semnificație faptul că Dick Arkwright, ucenicul de bărbier, după ce a făcut avere cu mașina sa de tors, s-a metamorfozat în Sir Richard; amenințarea ce se crea astfel pentru supremația tradițională a aristocrației pe solul Angliei a fost înlăturată elegant prin promovarea cu toptanul a unor asemenea parveniți în comunitatea celor de obârșie înaltă și de maniere alese. Parveniții, nu-i vorbă, aduceau cu ei un balast de atitudini burgheze, ba chiar și o fărâmă de pornire antiaristocratică, dar aduceau, tot așa, recunoașterea umilă a faptului că exista un strat social superior celui la care îți dădea acces simpla bogăție. Așa cum depuneau mărturie nenumărate comedii de moravuri din acea vreme, exista o deosebire între magnatul berii, cu toate milioanele lui și cu tot blazonul lui cumpărat, și aristocratul scăpătat dar ereditar din casa de alături. Burghezul prosper european putea fi bogat precum Cresus, dar satisfacția pe care i-o procura bogăția nu putea fi

deplină când știa că aceasta reprezenta doar un pas în sus — și nicidecum cel din urmă — pe scara socială.

În această privință, în America, lucrurile se prezentau total diferit. Nu numai că această țară fusese întemeiată de oameni profund ostili discriminărilor bazate pe obârșii și blazoane, dar spiritul independenței individuale și al reușitei individuale impregnase adânc folclorul ei. În America, un om valora atât cât izbutea să dovedească a valora, iar succesul său nu se cerea validat de un genealogist. Așa se face că în timp ce întreprinderile întunecoase și imunde din Noua Anglie nu se deosebeau prea mult de sumbrele stabilimente industriale din Vechea Anglie, când era vorba de manierele și comportarea stăpânilor lor asemănarea era ceva mai mică. Pentru că, în timp ce capitalistul european era prins încă în umbra unui trecut feudal, burghezul american se scălda în soare — apetitul său de putere sau delectarea exuberantă cu bogăția nu cunoșteau nici un fel de inhibiții. În atmosfera clocotitoare a ultimei jumătăți a secolului al XIX-lea, banul era în Statele Unite mijlocul de dobândire a recunoașterii sociale, încât o dată intrat în posesia pașaportului de om bogat, milionarul american nu avea nevoie de nici o altă viză pentru a pătrunde în rândul claselor superioare.

Aceasta explică faptul că jocul agoniselii era în Lumea Nouă mai dur și mai puțin manierat decât lupta concurențială de peste ocean. Miza era mai mare și tot așa și șansele de succes. Iar sportivitatea, în mod corespunzător, conta mai puțin.

Prin 1870, de exemplu, Cornelius Van Derbilt, un geniu fabulos al transportului naval și comerțului, băgă de seamă că propriii săi asociați de afaceri îi amenințau interesele. Drept care, le făcu o scrisoare:

„Domnilor,
V-ați pus în gând să mă distrugeți. N-am să vă dau în judecată, pentru că justiția se mișcă greoi. Am să vă distrug eu.

Cu sinceritate
Cornelius Van Derbilt"

Ceea ce și făcu. „Ce-mi pasă mie de lege? Nu am puterea?", întreba comandorul. Ceva mai târziu, J. Pierpont Morgan va exprima același sentiment, într-o formă nițel mai cizelată. Atunci când asociatul său, expertul Gary, depuse o contestație în justiție — lucru ce nu le stătea în fire — Morgan sări ca ars: „Nu văd la ce mi-ar trebui un jurist care să-mi spună ce n-am voie să fac. Eu îl plătesc ca să-mi spună cum pot să fac ceea ce vreau să fac."

Americanii îi întreceau pe colegii lor europeni nu doar în nesocotirea subtilității juridice; când era cazul să se lupte cu cineva ei abandonau floreta de gentleman și puneau mâna pe ghioagă. Un exemplu în acest sens l-a oferit lupta pentru controlul căii ferate Albany–Susquehanna, o verigă de importanță vitală într-un sistem pe care și-l disputau Jim Fisk și patricianul Morgan. Morgan ținea sub stăpânirea sa un terminal al liniei, iar celălalt terminal era fortăreața lui Fisk. Disputa a fost rezolvată prin aceea că fiecare dintre părți a pus câte o locomotivă pe șine la terminalul său, cele două mașini fiind apoi izbite frontal una de alta ca două jucării gigantice. Și nici după aceea cei care au pierdut nu s-au dat bătuți, ci s-au retras cât au putut mai bine, scoțând în urma lor șinele și stricând podurile.

În această încleștare bezmetică pentru supremație industrială, adversarii nu se dădeau înapoi de la nimic. N-a fost neglijată uneori nici folosirea dinamitei, când trebuia eliminat vreun concurent deosebit de incomod al grupului Standard Oil, în timp ce mijloacele mai puțin violente, de felul răpirilor de persoane, uimeau lumea nu atât prin imoralitatea lor cât prin ingeniozitatea cu care erau executate. În 1881, când un viscol cumplit a rupt liniile de telegraf din New York, Jay Gould, stăpânul nemilos al pieței financiare, s-a văzut silit să-și transmită dispozițiile către agentul său de schimb printr-un curier. Inamicii săi simțiră că li s-a ivit o șansă și acționară în consecință: îl răpiră pe curier, îi substituiră unul ce-i semăna binișor și timp de câteva săp-

tămâni Gould nu s-a putut dumiri cum Dumnezeu de izbuteau adversarii săi să-i afle parcă dinainte toate mișcările.

E de prisos să mai spunem că piraţii care recurgeau la astfel de mijloace ca să-şi rupă gâtul unul altuia nu erau mult mai delicaţi nici în raporturile lor cu publicul. Escrocarea şi jecmănirea acţionarului credul erau socotite lucruri de la sine înţelese, iar bursa era privită ca un fel de cazinou privat pentru bogaţi, unde publicul punea mizele, iar titanii finanţelor aranjau roata crupierului. Ce se întâmpla în aceste condiţii cu restul pariurilor — asta îi privea pe participanţii la joc, cu atenţia sau neatenţia lor, atitudine ce ar fi fost mai lăudabilă dacă zişii titani n-ar fi fost tot ei aceia care ademeneau publicul să vină în sala de jocuri.

Oamenii, s-o spunem cinstit, nu se lăsau rugaţi; de cum „se afla" că Gould sau Rockefeller sunt pe cale să cumpere vreo cale ferată, mine de cupru ori oţelării, dădeau buzna ca să nu scape chilipirul. Faptul că de atâtea ori rămâneau cu buzele umflate nu le zdruncina câtuşi de puţin încrederea, şi pe temeiul acestei încrederi devenea posibilă o virtuală scamatorie financiară. Un exemplu năucitor l-a constituit cumpărarea firmei Anaconda Copper Company de către Henry Rogers şi William Rockefeller fără ca ei să cheltuiască nici un singur dolar. Iată cum au procedat:

> 1. Rogers şi Rockefeller au dat un cec de 39 milioane de dolari lui Marcus Daly pentru proprietăţile Anaconda, sub condiţia de a-l depune la National City Bank şi de a nu se atinge de el pentru o perioadă specificată.
> 2. Au înfiinţat după aceea o organizaţie pe hârtie sub numele de Amalgamated Cooper Company având ca directori fantomă unii din propriii lor angajaţi, iar această companie a cumpărat întreprinderea Anaconda — nu cu numerar, ci cu acţiuni Amalgamated în valoare de 75 milioane dolari, tipărite anume în acest scop.
> 3. Acum Rogers şi Rockefeller împrumută de la National City Bank 39 milioane de dolari cu care acoperă cecul dat

lui Marcus Daly, folosind drept garanție pentru acest împrumut cele 75 de milioane de dolari în acțiuni Amalgamated.
4. Vând pe piață acțiunile Amalgamated pentru 75 de milioane (după ce le-au făcut o reclamă corespunzătoare prin agenții lor de la bursă).
5. Cu suma încasată rambursează creditul de 39 milioane luat de la National City Bank iar restul de 36 milioane îl bagă în buzunar ca profit din tranzacțiile operate.

Se înțelege că în această competiție dezmățată cinstea era pe ultimul plan. A. B. Stickney, președintele companiei feroviare Chicago, St. Paul and Kansas, spunea odată că în calitatea lor de gentlemeni avea toată încrederea în confrații săi președinți de companii feroviare, dar că în calitatea lor de președinți de companii nu s-ar încumeta să-și lase ceasornicul pe masă în prezența lor și să întoarcă o clipă capul în altă parte. Cinismul acesta nu era nicidecum nemotivat. La o întrunire a căpeteniilor feroviare convocată spre a se conveni asupra unor tarife comune pentru trenurile de marfă, care să scutească pe viitor căile ferate de jocul sinucigaș al subminărilor reciproce, unul dintre președinți se strecură afară într-o pauză a lucrărilor spre a telegrafia la biroul său tarifele convenite, astfel încât linia sa ferată să poată fi prima care să facă o reducere și să atragă astfel clientela celorlalte. Întâmplarea făcu ca telegrama sa să fie interceptată, și la reuniunea următoare celui în cauză i se oferi proba incontestabilă că onoarea nu are trecere nici măcar printre hoți.

Este o epocă la care suntem obișnuiți să privim cu jenă. O epocă ce avea, de bună seamă, unele extravaganțe grotești (la unele sindrofii se fumau țigări înfășurate în bancnote de o sută de dolari, spre a gusta emoția inhalării bogăției) și un spirit războinic aproape medieval. Să ne ferim totuși de a răstălmăci spiritul acelor vremuri. Stăpânii bogățiilor se purtau, nu-i vorbă, brutal cu publicul dar la fel de necruțători erau și unii cu alții, iar comportamentul lor neobrăzat

și lipsit de principii nu era atât o ticăloșie calculată sau o batjocorire conștientă a idealurilor creștine, cât o energie nezăgăzuită ce nu cunoștea stavila conștiinței morale și a manierelor alese. „Eu nu datorez publicului nimic", a spus odată Morgan, și nu rostea aceste cuvinte ca pe o sfidare cruntă adresată lumii, ci ca pe un crez, al filozofiei sale, rostit fără emfază. Afacerile în această epocă de apariție a magnaților erau afaceri brutale, iar conduita morală putea echivala cu înfrângerea.

Ce au scos din toate astea economiștii?

Nu cine știe ce. Economiștii americani de profesie au călcat pe urmele profesorilor lor europeni și au încercat să înghesuie lumea americană într-un calapod ce n-a fost niciodată făcut pentru ea. Jocul monetar îndrăcit, pe viață și pe moarte, era descris drept un proces de „economisire și acumulare"; frauda fățișă, drept „inițiativă"; luxul afișat și extravagant, drept un banal „consum". În limbajul economiștilor, lumea se înfățișa epurată și îmblânzită până la nerecunoaștere. Puteai citi lucrări reputate ca *Repartiția avuției* de John Bates Clark fără să afli vreodată că America era o țară de milionari: sau să parcurgi cu toată atenția *Știința economică (Economics)* a lui F. H. Taussig fără să întâlnești undeva mecanismul bursei de valori; uitându-te prin articolele profesorului Laughlin din *Atlanlic Monthly* aflai că marile averi se datorau „sacrificiului, sârguinței și priceperii" și ți se spunea că fiecare om avea dreptul „să se bucure în exclusivitate de roadele străduințelor sale" — ceea ce includea, pesemne, și dreptul de a cumpăra nu doar diamante, ci și corpuri legiuitoare.

Într-un cuvânt, știința economică oficială era apologetică și desprinsă de realități; ea își întorcea privirea de la excesele și abundența ce constituiau esența însăși a scenei americane, zugrăvind în locul lor un stereotip în linii sobre și culori mate. Fără a fi lipsită de onestitate, curaj sau

competență intelectuală, ea suferea de ceea ce Malthus numise odată „părtinirea rece a poziției și interesului". Economiștii americani erau prea prinși în curentul acestor vremuri entuziaste pentru a putea avea distanța necesară față de obiectul studiat și pentru a-l putea privi cu detașare și limpezime.

Era nevoie de ochiul unui străin — al cuiva ca Tocqueville sau Bryce, care să poată privi scena cu plusul de claritate și de perspectivă de care beneficiază cel ce vine din afară. Un asemenea ochi a apărut în persoana lui Thorstein Bunde Veblen — un american prin naștere, dar prin fire un locuitor al țării Nicăieri.

Thorstein Veblen era o figură stranie. Avea înfățișare de țăran, de fermier norvegian. Într-o fotografie ni se arată cu părul lins și moale, despărțit pe mijlocul unui cap gnomoid și căzut ca un V întors peste o frunte îngustă și teșită. Ochii de țăran, isteți și vicleni, privesc iscoditor din spatele unui nas bont. O mustață hirsută îi ascunde gura, iar o barbă scurtă și inegal crescută îi învăluie bărbia. E îmbrăcat într-un costum de stofă groasă și necălcată iar de vestă stă prins un mare ac de siguranță, care fixează ceasornicul de buzunar. În fotografie nu se văd alte două ace de siguranță, prinse de pantaloni, care susțin șosetele, și ea ne dă doar o sugestie a trupului zvelt și vânos, cu umblet ușor, vânătoresc.

Înfățișarea bizară ascundea o personalitate și mai bizară. Ochii iscoditori puteau să-ți sugereze o minte așijderea, iar ținuta rustică te putea face să te aștepți la o judecată greoaie. Nici un semn exterior nu trăda însă dominanta lăuntrică a vieții lui Veblen: înstrăinarea sa de societate.

Înstrăinarea este de multe ori un fenomen maladiv și după standardele noastre curente Veblen trebuie să fi fost într-adevăr o fire nevrotică. Pentru că tindea spre o izolare aproape perfectă. Trecea prin viață de parcă ar fi coborât dintr-o altă lume, iar întâmplări și fenomene care în ochii

contemporanilor treceau drept cât se poate de naturale, lui i se păreau picante, exotice și curioase, așa cum par unui antropolog „ritualurile unei comunități sălbatice. Alți economiști — între care și Adam Smith și Karl Marx — nu numai că trăiseră în societatea lor, dar îi și aparținuseră, fiind uneori plini de admirație pentru lumea din jur, iar alteori plini de disperare și de furie față de ceea ce vedeau. Thorstein Veblen, nu. În comunitatea gregară, agitată și expansivă în care trăia, el se ținea deoparte: neimplicat, distant, superior, dezinteresant — într-un cuvânt, străin.

Fiind un străin, era un neconformist, dar nu un radical. Lui Veblen lumea din jur îi părea neprimitoare și respingătoare; se adapta la ea cam ca un misionar într-o țară de primitivi, refuzând să devină băștinaș, dar păstrându-și integritatea cu prețul unei groaznice singurătăți. Mulți l-au admirat și chiar l-au iubit, dar prieteni intimi n-a avut; nu era nici un bărbat căruia să i se fi adresat cu numele de botez și nici o femeie pe care s-o fi iubit din tot sufletul.

După cum era de așteptat, cumula excentricități de tot felul. Refuzase să i se instaleze telefon, cărțile și le ținea puse grămadă pe lângă pereți în ambalajele de carton în care le cumpărase și socotea fără rost să-și strângă zilnic așternutul de pe pat; dimineața dădea cuvertura la o parte, iar seara când se culca o trăgea la loc. De lene, lăsa farfuriile nespălate, luând din bufet altele până la ultima, după care punea furtunul pe toată grămada deodată. Taciturn, putea sta ore în șir fără să deschidă gura, în timp ce toți musafirii erau dornici să-l audă vorbind. Nesocotind convențiile, obișnuia să dea tuturor studenților săi aceeași notă, indiferent de cât s-a străduit fiecare, dar când se întâmpla ca vreun student să aibă nevoie, pentru bursă, de o notă mai mare, era gata să i-o modifice corespunzător. *Enfant terrible* având pică pe administrațiile colegiilor, își făcuse obiceiul (atunci când autoritățile impuneau) să strige catalogul cu o scrupulozitate exagerată, așezând tacticos deoparte fi-

șele studenților absenți, după care, când grâul era separat de neghină, „din nebăgare de seamă" amesteca iarăși cele două grămezi. Uneori manifesta un sadism bizar, era în stare câteodată să se preteze la glume proaste și absurde — bunăoară, împrumutând un sac de la vreun fermier aflat în trecere și apoi înapoindu-i-l cu un cuib de viespi înăuntru. Capricios peste măsură, a spus odată unei fetișcane care-l întrebase ce înseamnă inițialele sale T. B., că înseamnă Teddy Bear (Ursul Teddy); după care ea începu să-i spună așa, dar nimeni altcineva n-a îndrăznit s-o imite. Fire enigmatică, refuza să adopte o poziție fermă în indiferent ce chestiune; când a fost întrebat odată ce crede despre textele publicate de un sociolog într-o revistă editată de Veblen, a răspuns „Numărul mediu de cuvinte pe o pagină este de 400. La profesorul respectiv este de 375". Dar poate că lucrul cel mai straniu din toate era că acest bărbat sardonic și țepos ca un arici avea calitatea indefinibilă de a plăcea femeilor. Tot timpul avea câte o legătură amoroasă, nu întotdeauna din inițiativa lui. „Ce poți să faci dacă femeia dă buzna peste tine?", exclamă el o dată.

O personalitate complexă și descumpănitoare, zăvorâtă în sine și cu o singură cale de exprimare: scria într-o engleză tăioasă ca briciul, într-un stil ce-i semăna de aproape, alambicat și încărcat cu informație și terminologie ezoterică, un fel de stil chirurgical ce jupuia lumea de toată pielea, dar fără să-i producă cea mai mică sângerare, atât de ascuțit îi era briciul. Scria despre filantropie numind-o „încercări de romantism pragmatic; despre religie, caracterizând-o drept „confecționare de imponderabile vandabile în a *n*-a dimensiune". Pentru principalele organizații eclezias-tice folosea expresia de „magazine cu sucursale" iar pentru biserica individuală, sintagma „piață de desfacere cu amănuntul" — metafore crude dar grăitoare. Bastonul de promenadă îl descria drept „aviz că mâinile purtătorului sunt ocupate altfel decât cu un efort util, dar nota totodată că acesta era și o armă: „Mânuirea unui mijloc de atac atât de

tangibil și de primitiv dă un puternic sentiment de siguranță oricărui ins dăruit cu o doză fie și minimă de ferocitate." *Dăruit* cu ferocitate! Ce expresie sălbatică și totuși curios de seacă.

Dar ce are a face asta cu economia politică? Nimic, în sensul convențional al cuvântului. Știința economică n-avea, pentru Veblen, nici o legătură cu jocul manierat și precis al victorienilor, în care fenomenele ce se petreceau în lume erau justificate în termenii calculului diferențial, și ea se înrudea prea puțin cu eforturile economiștilor mai vechi de a explica în ce fel se rezolvau lucrurile de la sine. El voia să știe altceva, și anume de ce lucrurile erau din capul locului așa cum erau. De aceea, investigația sa pornea nu de la jocul economic, ci de la jucători, nu de la mecanismul jocului, ci de la întreg ansamblul de obiceiuri și moravuri ce dădeau naștere genului de joc numit „sistemul de piață"*.

Într-un cuvânt, el s-a apucat să sondeze natura omului economic și riturile și ritualurile lui economice, iar din această perspectivă aproape antropologică, pentru el era la fel de important să observe că domnii purtau bastoane de promenadă și se duceau la biserică, ca și faptul că latifundiarii primeau ceva ce societatea numea rentă. El căuta să deslușească adevărata natură a societății în care trăia și cutreierând astfel prin hățișul de minciuni și convenții, era preocupat să culeagă indicii și probe oriunde erau de găsit: în îmbrăcăminte, maniere, limbaj sau deprinderi. Aidoma psihanalistului, el se oprea stăruitor chiar și asupra unor detalii mărunte atunci când i se părea că ele reprezintă proiecții ale unei realități importante, dar ascunse în profunzime, și tot aidoma psihanalistului, căuta semnificații de care adesea simțul comun era străin sau chiar le repudia.

Analiza veblenianã a societății este, după cum vom vedea, necruțătoare. Causticitatea ei vine însă nu atât din do-

* În original, „the business system". (*N. t.*)

rința de a denigra, cât din luciditatea rece cu care sunt supuse judecății ideile noastre cele mai dragi. E ca și cum lui Veblen nimic nu i-ar fi familiar, ca și cum nimic nu ar fi prea banal pentru a merita atenția sa și deci nimic sustras judecății. În fond, doar un spirit extrem de detașat putea să vadă într-un baston de promenadă atât o reclamă deghizată a lipsei de ocupație, cât și o armă de barbar.

Detașarea pare să-l fi caracterizat încă de mic copil. Veblen s-a născut în 1857, la o fermă din vecinătatea unei frontiere*, fiind al patrulea băiat și al șaselea copil al unei familii de imigranți norvegieni. Tatăl său, Thomas Veblen, era un ins rezervat și distant, greoi la minte și independent; Veblen îl va descrie mai târziu ca fiind cea mai subțire inteligență pe care a întâlnit-o vreodată. Mama sa, Kari, era o fire caldă, iute și pătimașă; de la ea a învățat Thorstein tradițiile islandeze și legendele norvegiene care aveau să-l pasioneze toată viața. Dar încă de la început a fost un copil ciudat, leneș, care prefera să citească în podul casei în loc să ajute în gospodărie, inventa poreclele care prindeau și dovedeau o uimitoare precocitate în gândire. Un frate mai tânăr avea să spună mai târziu: „Când eram încă foarte mici, eram convins că știe totul. Puteam să-i pun orice întrebare și el se pricepea să mă lămurească detaliat în toate. Mai târziu am putut să-mi dau seama că o bună parte din ce-mi spunea era exact, dar și când mințea o făcea cu cap."

La aceste date personale neobișnuite s-a adăugat o educație care l-a separat de lumea din afară și l-a deprins s-o privească cu detașare. A avut o copilărie de pionier: simplă, austeră, necocoloșită. Purta haine făcute în casă, fiindcă în zonă stofa era necunoscută, iar mantalele se confecționau din piele de vițel. Cafeaua și zahărul erau articole de lux, după cum era și maioul. Mai important e însă că a avut o adolescență de străin, de venetic. Norvegienii din America

* Linie de demarcație între regiunile cultivate și cele încă virgine. (*N. t.*)

alcătuiau comunități separate bine sudate, în care se vorbea norvegiana și Norvegia era socotită adevărata lor patrie. Veblen a trebuit să învețe engleza ca pe o limbă străină, pe care n-a stăpânit-o perfect înainte de a ajunge în colegiu și este tipic pentru acea comunitate patriarhală și voit închisă că tânărul Veblen a aflat pentru prima dată că se duce la colegiu în momentul când a fost chemat de la câmp și și-a văzut lucrurile gata împachetate și așezate în căruță.

Avea atunci șaptesprezece ani iar familia alesese pentru el College Academy din Carleton, un mic avanpost al culturii și învățământului pe Coasta de Est, lângă localitatea Minnesota, unde familia Veblen își avea ferma. Îl duseseră acolo și cu gândul că ar putea deveni pastor luteran, iar el găsi într-adevăr orășelul Carleton impregnat de spirit religios. Slabe speranțe însă de a îmblânzi acest intelect deja activ și iconoclast sau de a-l deprinde cu o atmosferă de cucernicie. La declarația săptămânală, în loc să țină un discurs convențional despre necesitatea convertirii păgânilor, Veblen stârni un tărăboi în facultate printr-o „Pledoarie pentru canibalism" și o „Apologie a beției". Întrebat dacă se gândise într-adevăr să apere aceste grave metehne, Veblen răspunse politicos că el se mărginea să facă observații științifice. Profesorii îi recunoșteau capacitatea intelectuală, dar îi cam luaseră frica. John Bates Clark, profesorul său (care avea să devină unul din economiștii academici de frunte ai țării) îl simpatiza dar îl socotea „inadaptat".

Acestui inadaptat straniu dar foarte dotat îi ieși în cale la Carleton un noroc cu totul neașteptat. Între el și Ellen Rolfe, nepoata directorului colegiului, se înfiripă o idilă. Ellen era și ea o intelectuală și o personalitate strălucită, încât o gravitație naturală îi apropie unul de altul. Veblen îi citi din Spencer, o converti la agnosticism și o convinse că era o descendentă a primului erou viking, Gange Rolfe.

S-au căsătorit în 1888, dar căsnicia avea să le fie plină de hurducături. Acest bărbat, care n-avea prea multă afecțiu-

ne de dăruit, pare să fi simțit nevoia de o femeie care să-i poarte de grijă, și, cu puține excepții (o junică frumoasă care l-a etichetat „cimpanzeu"), a găsit amatoare din belșug. Nu ținea însă chiar atât de mult ca acest rol să revină neapărat unei anumite femei și nu alteia; Veblen nu pare să-i fi fost prea fidel lui Ellen, care, drept urmare, avea să-l părăsească în repetate rânduri, uneori pentru astfel de infidelități, alteori din pricina cruzimii cu care o trata, iar alteori din frustrarea pe care o încerca neputând să pătrundă în acest suflet opac și baricadat. Timp de mulți ani totuși Veblen însuși avea să caute un *rapprochement*, ducându-se neanunțat la ea acasă cu câte o pereche de ciorapi negri petrecuți peste braț și întrebând-o: „Articolul acesta vestimentar nu cumva e al dumitale, doamnă?"

La plecarea sa din Carleton, Veblen se hotărâse pentru o carieră universitară. De fapt însă din acest moment începu un lung, un șir nesfârșit de frustrări ce aveau să-i marcheze viața profesională. Nu era, de bună seamă, un om care să-și urmărească cu îndârjire interesele, și totuși un fel de ghinion avea să-l pândească la tot pasul: astfel, s-a întâmplat o dată să-l roage pe un fost student al său să-i caute o slujbă la o organizație de asistență civică din New York, și respectivul se interesă, într-adevăr, de acest post, dar numai că să-l ocupe el însuși. Acest episod s-a petrecut însă mult mai târziu. Deocamdată Veblen obținu un post la minuscula Monona Academy din Wisconsin, iar când, după un an, Monona își închise pentru totdeauna porțile, se duse la Universitatea John Hopkins, în speranța de a primi o bursă pentru studii de filozofie. În pofida recomandărilor mai mult decât călduroase cu care venise, bursa nu se materializează. Veblen se transferă la Yale, unde absolvi universitatea în 1884 cu un Ph. D. (doctor în filozofie — *n. t.*) cu distincție, dar fără nici un viitor și nici o perspectivă imediată.

Se întoarse acasă bolnav de malaria ce o contractase la Baltimore și având nevoie de un regim alimentar special.

Numai că el n-avea cum să fie un pacient cuminte. Îi scotea din fire pe ai casei luând calul și trăsura când aceștia aveau mai mare nevoie de ele și zicându-le că sunt cu toții tuberculoși și că nu vor face niciodată nici o scofală pentru că nu sunt destul de necinstiți. Îi plăcea să zacă tolănit sau să umble hai-hui prin împrejurimi. „A avut norocul", scria un frate al său, „că făcea parte dintr-un neam și o familie pentru care atașamentul și solidaritatea familială erau ca o religie... Thorstein a fost singurul leneș dintr-o comunitate de oameni de ispravă... Nu făcea altceva decât să citească și să trândăvească, iar apoi a doua zi, să trândăvească și să citească."

Citea, în mod sigur, de toate: studii politice, economie politică, sociologie, cărți de imnuri luterane, tratate de antropologie. Inactivitatea sa îi agrava însă izolarea de societate, făcându-l și mai înverșunat și închistat. Făcea ocazional treburi bizare, invenții fără folos, comentarii sucite la evenimentele solemne ale zilei, aduna plante rare, discuta cu tatăl său, scria câte un articol și căuta o slujbă. Nu se ivi nici una. N-avea studii teologice și ca atare nu putea fi primit la nici un colegiu religios, iar altele nu-l agreau din pricina ținutei și a manierelor sale. Atunci când s-a însurat cu Ellen, mariaj ce a contrariat serios familia acesteia, a făcut-o în parte și pentru a căpăta mai lesne o posibilitate de a-și câștiga existența; speraseră ca el să obțină un post de economist la compania feroviară Atchison, Topeka și Santa Fe, al cărei președinte era un unchi al lui Ellen.

Ghinionul n-a lipsit nici de data asta. Compania se înglodă în dificultăți financiare și fu preluată de un comitet de bancheri, iar postul de economist dispăru. Apăru între timp un altul, la Universitatea din Iowa; având în vedere Ph. D.-ul său, scrisorile de recomandare pe care le avea, legăturile de familie ale soției sale, numirea părea sigură. Totuși nu s-a materializat — lipsa lui de dinamism și agnosticismul lui au cântărit greu în defavoarea sa; iar mai apoi un

post la Sf. Olaf's îi fu refuzat în ceasul al unsprezecelea. Era ca și cum soarta s-ar fi înverșunat împotriva sa, silindu-l să rămână mai departe izolat.

Această izolare a durat șapte ani, răstimp în care Veblen n-a făcut practic nimic altceva decât să citească. Până la urmă se ținu un consiliu de familie. În fond, tânărul ajunsese la vârsta de treizeci și patru de ani fără să fi avut vreodată o poziție respectabilă. Se luă hotărârea ca el să-și reia studiile universitare spre a face o nouă încercare pe linia carierei universitare.

El alese Universitatea Cornell și, în 1891, păși în biroul lui J. Laurence Laughlin, rostind cuvintele „Eu sunt Thorstein Veblen". Laughlin, un stâlp al gândirii economice conservatoare, trebuie să fi tresărit un pic; cel ce-i vorbise purta o șapcă din blană de raton și pantaloni de catifea reiată. Ceva din făptura lui l-a impresionat totuși pe bătrânul profesor. El se duse la rectorul universității și obținu o aprobare specială să-l numească pe Veblen membru al corpului profesoral, iar în anul următor, când Universitatea din Chicago își deschise porțile și îl angajă pe Laughlin ca șef al departamentului de științe economice, acesta îl luă cu sine pe Veblen cu un salariu anual de 520 de dolari. Am putea adăuga că la moartea lui Laughlin, principala sa contribuție în domeniul economiei politice a fost considerată aducerea lui Veblen la Chicago.

Universitatea din Chicago n-a fost doar primul loc de muncă al lui Veblen — la vârsta de treizeci și cinci de ani — ci era și o instituție care reflecta în felul său societatea pe care el urmă să o disece. Ea fusese fondată de Rockefeller, iar un cântecel pe atunci la modă printre studenții din Chicago suna așa:

John Rockefeller să trăiască,
E-un om și jumătate,
Că-și dă bișnarii de prisos
Ca noi să facem carte.

Universitatea din Chicago nu era, cum s-ar fi putut crede, un bastion al gândirii conservatoare. Dimpotrivă, ea era, în sferă învățământului, incarnarea acelui imperiu ce se edifica în lumea afacerilor. Rectorul ei era William Rainey Harper un bărbat ambițios în vârstă de numai treizeci și cinci de ani, pe care Walter Hines Page l-a caracterizat în mod foarte inspirat drept un cavaler al industriei. Era un om extrem de întreprinzător, care nu pregeta să jefuiască alte colegii de cele mai valoroase cadre, fluturându-le pe dinainte teancuri de bacnote, încât asemeni grupului Standard Oil, care o patrona, Universitatea din Chicago izbuti, grație puterii sale financiare, să acapareze o parte însemnată din capitalul intelectual al Americii. Mai târziu, toate lucrurile acestea aveau să fie descrise de pana caustică a lui Veblen, dar până una alta, el a putut beneficia aci de un mediu de intelectuali propice. Îi avea alături pe un Albert Michelson, cel ce avea să determine viteza luminii cu o precizie necunoscută până atunci; pe fiziologul Jacques Loeb; pe sociologul Lloyd Morgan; avea la dispoziție o imensă bibliotecă și i s-a încredințat editarea unei noi reviste economice.

Veblen începu să se facă remarcat. Deveni renumit pentru imensa sa erudiție. „Uite-l colo pe dr Veblen, care cunoaște douăzeci și șase de limbi", zicea câte un student. James Hayden Tufts, un distins profesor, nimeri o dată într-o sală unde Veblen ținea examen și povesti următoarele: „Când am intrat eu în încăpere, examenul începuse și o persoană pe care n-o cunoșteam punea întrebări. Vorbea atât de tărăgănat cum nu mai auzisem până atunci, încât până ajungea la sfârșitul întrebării abia izbuteam să-mi amintesc începutul. După un timp însă începui să-mi dau seama că mă aflam în prezența unei inteligențe subtile care pătrundea în probleme fundamentale fără a-și da în vileag propriul punct devedere, hotărâtă doar să coboare până în străfundul lucrurilor."

Personalitatea sa izolată rămânea însă impenetrabilă. Nimeni nu știa ce convingeri împărtășește într-o chestiune sau alta. Câte unul o întreba pe soția sa dacă era într-adevăr un socialist; răspunsul era că nici ea nu știe. Nu se arăta niciodată cu viziera deschisă; o obiectivitate politicoasă, supravegheată, care dezbrăca lumea de orice conținut afectiv și-i ținea la distanță pe cei care erau dornici să străbată dincolo de armura ce-i acoperea personalitatea. „Spuneți-mi, domnule profesor", l-a întrebat odată un student, „dumneavoastră luați vreun lucru în serios?" „Da, răspunse el în șoaptă, conspirativ, dar să nu spui la nimeni."

În clasă — acest detaliu ține de o fază mai târzie din viața sa, dar pune în lumină felul său de a fi — venea tras la față și scofâlcit, după o noapte lungă pe care o petrecuse cufundat în cărți și, trântind pe catedră un volum nemțesc, gros cât o cărămidă, începea să întoarcă paginile cu degetele-i nervoase și îngălbenite de singura-i vanitate — slăbiciunea pentru țigări scumpe. Reverendul Howard Woolston, studentul lui de altădată, descria scena astfel: „Cu o voce joasă și hârâită începea să povestească despre economia rurală a vechilor germani. Curând ajungea la câte o ficțiune juridică nedreaptă impusă de nobilii în ascensiune și sancționată de cler. Atunci i se ivea pe buze un zâmbet sardonic; în ochi îi scăpărau fulgere îndrăcite. Începea să disece cu un sarcasm mușcător ideea strâmbă că voința aristocrației coincide cu voința divinității. Găsea corespondențe ale acestei prezumții în instituțiile moderne și ricana discret. Apoi, revenind la istorie, își continua expunerea."

Nu toată lumea era însă încântată de metodele lui didactice. În ce privește participarea studenților, părerea lui sinceră era că cu cât sunt mai puțini, cu atât e mai bine și nu făcea nici o încercare de a anima discuția; mai că ai fi zis că avea plăcerea să-i alunge. O dată a spus unei studente evlavioase cam la cât se ridică valoarea bisericii ei socotind în butoiașe de bere, iar uneia care nota zelos fiecare cuvânt spus

de el și care l-a rugat o dată să repete un cuvânt, i-a spus că nu crede că ar merita repetat. Mormăia, divaga, se lansa în digresiuni. Numărul studenților ce veneau să-l asculte scădea întruna. La una din grupe rămase cu un singur student, iar mai târziu, la o altă universitate, plăcuța de la ușă pe care inițial scria „Thorstein Veblen, Luni, Miercuri, Vineri, între 10 și 11, fu schimbată mereu până când ajunsese la „Luni între 10 și 10 și cinci minute".

Dar acei puțini care ascultau cu atenție acea voce plictisită și monotonă erau răsplătiți din plin pentru răbdarea de a-i fi suportat ciudățeniile. Un student aduse într-un rând cu el un invitat, care mai târziu avea să spună: „Era ceva înfiorător. Ai fi zis că-i vocea unui om mort care continua încet să vorbească, iar dacă lumina ar fi dispărut de sub pleoapele acelea căzute, s-ar fi simțit oare vreo deosebire? Dar", adăuga studentul, „cine stătea să asculte zi de zi ajungea să-și dea seama că acest mod neobișnuit de a vorbi se potrivea de minune unui intelect detașat și ușor sardonic care plana deasupa lucrurilor. Intelectul său detașat și predispus la divagații te atrăgea, dar părea să trădeze o personalitate mutilată. Erudiția sa era uluitoare și te umplea de încântare. Memoria sa era populată cu o cantitate de detalii care pe alții i-ar fi strivit sub greutatea ei și ar fi devenit un scop în sine, însă nu pierdea niciodată din vedere liniamentele mari ale tabloului... Vocea sa stinsă putea într-o clipă să plaseze cu dibăcie o expresie argotică de ultimă oră sau un refren dintr-o poezie de doi bani, ca să scoată în relief o anume opinie, pentru ca în clipa următoare să se apuce a recita în latină stanțe din vreun imn medieval."

Economia sa domestică era la fel de încâlcită ca economia politică în care ca profesor căuta să pună ordine. Trăia în Chicago cu soția sa, Ellen, dar asta nu-l împiedica să aibă diverse știute escapade, ce-l deranjau pe rectorul Harper. Când merse până acolo încât să facă o călătorie în străină-

tate cu o altă femeie, situația sa în campus deveni intolerabilă. Începu să-și caute un alt loc de muncă.

Petrecuse la Chicago paisprezece ani, ajungând în 1903 la magnificul salariu de o mie de dolari. Nu era vorba însă nicidecum de niște ani irosiți, pentru că spiritu-i iscoditor și care acumula cu lăcomie începu până la urmă să dea roade. Printr-o serie de strălucite articole și prin două remarcabile cărți dobândi reputație națională — deși, pesemne, mai mult pentru elementul insolit din ele decât pentru altceva.

Prima sa carte a scris-o la vârsta de patruzeci și doi de ani. Era încă un umil dascăl și în anul acela se dusese la rectorul Harper pentru a-i solicita obișnuita majorare de câteva sute de dolari la salariu. Harper i-a răspuns că nu făcea destulă reclamă universității, iar replica lui Veblen fu că nici n-avea atare intenții. Dacă nu intervenea Laughlin, Veblen ar fi plecat, în care caz Harper ar fi pierdut cea mai strălucită reclamă. Pentru că Veblen era pe punctul de a publica *Teoria clasei neproductive (The Theory of the Leisure Class*)*.

Nimic nu arată că s-ar fi așteptat ca lucrarea sa să facă o impresie deosebită; o citise unora din studenții săi, observând sec că o vor găsi „polisilabică", și trebui să o rescrie de mai multe ori înainte ca editorii să o accepte. În mod neașteptat însă cartea făcu senzație. William Dean Howells îi consacră două ample recenzii și, peste noapte, cartea deveni *vademecum* pentru *inteligheția* de atunci: după cum îi spuse lui Veblen un eminent sociolog, „Ea a stârnit zarvă în hulubăriile de pe Coasta de Est."

Nu-i de mirare atenția pe care a suscitat-o, pentru că niciodată până atunci o carte de analiză sobră nu fusese scrisă într-un stil atât de condimentat și caustic. La orice pagină ai fi deschis-o, te delecta cu observațiile-i malițioase, cu expresiile-i înțepătoare și cu o viziune corozivă a societății,

---

* Sintagma „leisure class" desemnează aici nu doar pe cei ce nu lucrează în sfera producției materiale, ci, mai general, categoria socială a celor ce nu-și câștigă existența muncind. (*N. t.*)

în care elemente de ridicol, cruzime și barbarie se împleteau la tot pasul cu lucruri ce contau drept de la sine înțelese și intrate în obișnuință. Efectul era electrizant, grotesc, șocant și amuzant, iar cuvintele alese cu înalt meșteșug. Iată o mică probă:

> „...Un anume rege al Franței... se zice că și-ar fi pierdut viața din exces de zel moral în cultivarea etichetei. În absența dregătorului însărcinat cu mutatul posteriorului majestății sale, regele șezu răbdător în fața focului până când augusta-i persoană fu prăjită în mod irecuperabil. Dar procedând așa, dânsul salvă preacreștineasca-i majestate de atingerea unor mâini mojice."

Majorității cititorilor cartea li s-a părut a nu fi decât o astfel de satiră a manierelor clasei aristocratice și un atac izbutit la adresa absurdităților și metehnelor celor bogați. La suprafață, asta și părea să fie. În proza sa pitorească, Veblen avansa teza potrivit căreia clasa neproductivă își afișa superioritatea prin cheltuieli care atrag atenția — ostentativ sau discret — și că însemnul ei caracteristic — trândăvia — îi procura mai multă delectare atunci când era expus în văzul public. Pe sute de exemple supunea unui examen necruțător ideea că „mai scump" însemna neapărat „mai bun". Astfel, de exemplu:

> „Noi ne simțim cu toții în mod sincer și nesmintit înălțați în duh dacă, chiar și în intimitatea propriei gospodării, ne luăm masa zilnică folosind tacâmuri de argint lucrate manual, din vase de porțelan chinezesc pictate manual (cu sau fără gust artistic) rânduite pe o față de masă cât mai scumpă. Un rabat cât de neînsemnat față de standardul de viață pe care ne-am obișnuit să-l socotim pe măsura noastră în această privință l-am resimți ca pe o lezare a demnității noastre."

O bună parte din carte era consacrată unor atare investigații de psihopatologie economică a vieții cotidiene americane: canoanele monetare erau demontate cu migala și curiozitatea cu care un arheolog s-ar fi aplecat asupra unui străvechi vestigiu recent dezgropat. Astfel de lucruri erau savurate de toți cititorii cărții lui Veblen; într-o țară a reclamei, o țară în care fiecare era obsedat de a fi mereu în pas cu ultimele noutăți, nu puteai decât să clatini din cap și să admiri infailibilul autoportret.

Descrierea propensiunii americanilor spre ostentație, oricât de amuzantă și de inspirat-veridică, nu constituie totuși decât materialul ilustrativ al cărții. Căci după cum o arăta limpede titlul, ea dorea să ofere o *teorie* a clasei neproductive. Cu toate popasurile făcute în drum de către Veblen spre a zugrăvi câte o priveliște locală mai izbitoare, interesul său era ațintit spre punctul final al călătoriei, spre întrebări de felul: Care este natura omului economic? Cum se face că el își înjghebează comunitatea în așa fel încât în ea să existe o clasă neproductivă? Care este semnificația economică a acestui mod de a trăi?

Economiștii clasici ar fi răspuns la asemenea întrebări apelând la gândirea comună. Lor, lumea li se înfățișa ca o mulțime de indivizi ce caută pe căi raționale să-și promoveze interesele personale. Uneori, ca în cazul tezei lui Malthus privind înmulțirea exasperantă a celor din păturile muncitoare, accentul era pus pe natura umană brută, în general însă omenirea era descrisă ca o mulțime de ființe raționale. În lupta de concurență unii izbuteau să urce către vârf, în timp ce alții rămâneau la fund, iar cei ce aveau destul noroc și istețime ca să prospere era firesc să profite apoi de avutul agonisit pentru a mai scăpa de muncă. Totul părea astfel foarte simplu și perfect rezonabil.

Veblen refuza să accepte o atare viziune. Nu i se părea deloc sigur că forța care realiza coeziunea societății era jocul și împletirea intereselor personale rațional calculate și nu era convins nici măcar de faptul că nemunca era în mod

intrinsec preferabilă muncii. Din vastele sale lecturi aflase câte ceva despre mentalitățile unor populații puțin cunoscute, precum indienii din America, populația Ainu din Japonia, triburile Todas de pe colinele Nilgiri sau băștinașii din Australia. Aceste populații, cu viața lor economică foarte simplă, păreau a nu avea defel clase neproductive. Lucru și mai izbitor în asemenea comunități unde munca era condiția *sine qua non* a supraviețuirii, toată lumea muncea, nu se simțea umilită indiferent de îndeletnicirea ce i-ar fi revenit. Mobilul propulsor al acestor economii nu ținea de câștig sau de pierdere, ci de mândria firească de a putea face ceva și de sentimentul patern al grijii pentru generațiile viitoare. Oamenii se străduiau să se întreacă unii pe alții în efectuarea treburilor zilnice ce li se repartizau, iar abținerea de la muncă — trândăveala — dacă era, în genere, tolerată, în mod sigur nu se bucura de respect.

Atenția lui Veblen fusese atrasă însă și de un alt tip de comunități. Polinezienii și vechii irlandezi, precum și șogunatul din Japonia feudală, exemplificau un alt gen de societate preindustrială: aici existau clase neproductive bine definite. Aceste clase, trebuie subliniat, nu erau formate din indivizi trândavi. Dimpotrivă, ei se numărau printre membrii cei mai activi ai comunității. Dar toată „munca" lor era prădalnică: ei *acaparau* avuția prin forță și viclenie și nu luau parte defel la crearea efectivă de avuție prin trudă sau iscusință.

Dar deși clasele neproductive se înfruptau fără a presta în schimb vreun serviciu productiv, ele făceau acest lucru cu deplinul consimțământ al comunității. Pentru că aceste societăți erau nu doar suficient de bogate pentru a-și putea permite să aibă o clasă neproductivă, dar erau și suficient de agresive pentru a-i admira pe membrii acesteia; departe de a fi priviți ca niște risipitori sau spoliatori, cei ce izbuteau să intre în rândul neproductivilor erau socotiți puternici și capabili.

Drept urmare, aici s-a produs o schimbare fundamentală în atitudinile față de muncă. Activitățile clasei neproductive — acapararea de bogății prin forță — ajunseră să capete nimbul onoarei și demnității. În schimb, prin contrast, munca propriu-zisă căpătă stigmatul umilinței. Lehamitea de a munci, pe care economiștii clasici o credeau inerentă naturii umane ca atare, era interpretată de Veblen ca o degradare a unui mod de viață altă dată stimat, sub impactul unui spirit prădalnic; o comunitate care admiră și exaltă forța și vitejia brută nu poate să prețuiască truda omenească.

Dar ce aveau toate acestea cu America și cu Europa? Mult! Pentru că, în viziunea lui Veblen, omul modern nu era decât la o unghie distanță de strămoșii săi barbari. Bietul Edgeworth s-ar fi cutremurat auzind așa ceva, pentru că asta însemna ca în locul mașinilor sale de calculat plăceri să pui războinicii, căpeteniile de trib, vracii, vitejii în zale, iar mai jos de ei, o masă de oameni umili, pătrunși de frică și venerație pentru cei dintâi. „Disciplina vieții sălbatice", scria Veblen într-un eseu de mai târziu, „a fost faza culturală de departe cea mai lungă și probabil cea mai dură din toată istoria omenirii; încât, prin ereditate, natura umană mai este încă și va rămâne cu necesitate încă cine știe cât timp o natura umană sălbatică."

Veblen vedea, așadar, în viața modernă moștenirea trecutului. Clasa neproductivă și-a schimbat îndeletnicirile, și-a rafinat metodele, dar scopul i-a rămas același — acapararea prădalnică de bunuri fără muncă. Acum, firește, nu o mai preocupă vânarea prăzii sau răpirea femeilor altora; *atât* de barbară nu mai este. O preocupă în schimb banii, iar acumularea de bani și etalarea lor deșănțată sau subtilă devenise pandantul modern al scalpurilor atârnate de cortul războinicului irochez. Și nu doar că noua clasă neproductivă se încadra în vechiul tipar prădalnic, dar se perpetuaseră și vechile atitudini de admirație față de puterea personală, care o sprijineau. În ochii societății, membrii clasei neproductive

contau încă drept cei mai războinici și mai de temut membri ai societății, iar ceilalți, oamenii de rând, căutau, în consecință, să imite această tagmă de aleși. Tot omul, fie el muncitor, cetățean din pătura de mijloc sau capitalist, căuta printr-o cheltuială ostentativă de bani — ba chiar printr-o risipă ostentativă — să-și demonstreze cutezanța prădalnică. „Pentru a te plasa favorabil în ochii comunității", explica Veblen, „este musai să ajungi la un anumit nivel de avere convențional și nu prea precis definit; întocmai cum în mai vechiul stadiu prădalnic, barbarul trebuia neapărat să ajungă la nivelul de rezistență fizică, de viclenie și de dibăcie în mânuirea armelor, caracteristice tribului său." În mod asemănător, în societatea modernă nu numai că fiecare se zbate pentru a se remarca în ochii semenilor săi, ci, ca parte a aceluiași proces, fiecare simte „instinctiv" umilința ce însoțește mijloacele de agoniseală neprădalnice, de felul muncii.

Sună cumva exagerat? Nu suntem obișnuiți să gândim despre noi că am fi niște barbari, comparația ne deranjează și ne repugnă. Oricât ar fi însă de stranii, observațiile lui Veblen cuprind un sâmbure de adevăr. Fapt e că există o anume desconsiderare socială a muncii fizice brute prin opoziție cu îndeletnicirile mai „curate", de birou. Fapt este, tot așa, că acumularea de avuții — cel puțin în cazul indivizilor ce se descurcă bine în funcții de conducere — merge cu mult dincolo de limita nevoilor și trebuințelor raționale. Nu trebuie neapărat să acceptăm explicația antropologică a lui Veblen (aflată parțial în discordanță cu rezultatele unor cercetări contemporane asupra comunităților primitive) pentru a avea dreptul să profităm de ideea sa principală — că mobilurile comportamentului economic pot fi mult mai bine înțelese prin prisma unor factori iraționali sădiți adânc în om decât prin prisma unui comportament uman înfrumusețat de economiștii secolului trecut prin ideea rezonabilității și a bunului-simț.

Care anume sunt acești factori irațională și dacă sunt de natură psihologică sau antropologică, asta putem lăsa aici deoparte. E suficient să notăm faptul că atunci când încercăm să identificăm sursele acțiunilor noastre, trebuie să coborâm într-un substrat îngropat mult mai adânc decât nivelul la care se plasează cuvintele explicații ce apelează la calculele pe care și le fac niște ființe rezonabile. În clasicul lor studiu despre *Middletown* (orașul de mărime mijlocie — *n. t.*), de pildă, Robert și Helen Lynd au constatat că în timpul Marii Crize păturile muncitoare, exceptând doar segmentul lor cel mai sărac, preferau să-și diminueze cheltuielile la capitolele mâncare și îmbrăcăminte decât să renunțe la anume bunuri de lux „necesare"; iar azi în comportamentul claselor de mijloc și superioare, standardul ostentației de dragul ostentației îți sare în ochi din paginile de reclamă ale oricărei reviste. Nimeni nu e ferit de virusul emulației concurențiale, iar atitudinile barbarilor prădalnici ai lui Veblen ne ajută, fie și numai pe plan literar, să înțelegem propriile noastre atitudini.

Și mai e de tras o ultimă concluzie. Ideea că omul de azi nu-i decât un barbar cu un pospai de civilizație poate servi nu doar la explicarea existenței clasei neproductive și a acceptării ostentației ca normă pentru cheltuirea bugetului personal. Ea ne furnizează și un element pentru înțelegerea coeziunii sociale înseși. Pentru că economiștii mai vechi n-au prea izbutit să explice ce anume ținea laolaltă diferitele componente ale societății contracarând forțele centrifuge generate de interesele divergente ale claselor din care e alcătuită. Dacă, de exemplu, ar fi fost corectă viziunea lui Marx, conform căreia proletariatul este în mod ireconciliabil și diametral opus capitaliștilor, ce împiedica izbucnirea imediată a revoluției? Veblen dă la asta un răspuns. Clasele de jos nu se află „la cuțite" cu cele suprapuse; între ele acționează ca un liant intangibil dar puternic anumite atitudini comune. Muncitorii nu aspiră să ia locul managerilor lor; ei caută

să fie *emulii* lor. Aderă și ei la judecata generală că munca pe care o fac ei este întru câtva mai puțin „de soi" decât munca stăpânilor lor, iar scopul pe care-l urmăresc nu este de a se elibera de o clasă superioară, ci de a urca la nivelul acesteia. În teoria clasei neproductive rezidă sâmburele unei teorii a stabilității sociale.

După apariția, în 1899, a *Clasei neproductive,* Veblen a dobândit o reputație — deși mai mult în calitate de satiric decât de economist. Radicalii și intelectualii îl adorau, dar el le disprețuia elogiile. Colegii săi economiști se întrebau în continuare dacă Veblen este sau nu socialist și nu-și dădeau prea bine seama dacă e cazul sau nu să-l ia în serios. Erau pe bună dreptate descumpăniți: într-o frază Veblen îl lăuda pe Marx pentru ca în fraza următoare să-l critice, iar judecățile sociale cele mai serioase pe care le emitea erau adesea învesmântate într-un fel de comicărie intelectuală ce putea fi luată fie drept umor morbid, fie drept o opțiune de o desăvârșită sinceritate.

Între timp însă, Veblen lucra la o altă carte, unde urma să ofere propria sa definiție a sistemului economiei de piață. „Cartea, mi se spune cu sinceritate", scria el către o cunoștință a sa, dna Gregory, „este și mai « pe alături » sau, cum zic prietenii mei care au citit-o, ne-la-obiect. Se cheamă *Teoria întreprinderii capitaliste* (*The Theory of the Business Enterprise*) — subiect cu privire la care pot să teoretizez cu toată detașarea pe care mi-o dă imunitatea față de fapte."

Noua carte apăru în 1904. Factuală sau nu, ea era și mai scânteietoare și mai bizară decât prima. Căci punctul de vedere susținut în ea părea să nu se sinchisească nici măcar de bunul simț. Toți economiștii, începând de la Adam Smith, făcuseră din capitalist personajul dinamizator al tabloului economic; toți admiseseră, aprobator sau reprobator, că el era generatorul central al progresului economic. Veblen însă bulversa această reprezentare. Omul de afaceri rămânea și

la el personajul central, dar nu mai constituia forța motrice. Acum el era prezent ca *saboteur* al sistemului!

Inutil să spunem cât de stranie trebuia să fie viziunea despre societate care putea genera o idee atât de deconcertantă. Veblen nu pornea, precum Ricardo sau Marx sau precum victorienii, de la conflictul de interese dintre oameni, ci pornea de la o treaptă mai de jos, din substratul nonuman al tehnologiei. Ceea ce îl fascina era mașina. Societatea îi apărea dominată de mașină, prinsă în standardizarea ei, ajustată la ciclul ei regulat de funcționare, aliniată rigorilor ei de acuratețe și precizie. Mai mult chiar, el concepea însuși procesul economic ca având un caracter în esență mecanic. Economia însemna producție, iar producția însemna angrenarea cvasimecanică a societății în producerea de bunuri. O atare mașină necesita, firește, personal specializat — tehnicieni și ingineri care să efectueze ajustările necesare spre a asigura o cooperare cât mai eficientă între părți. Dar dintr-un punct de vedere global, societatea putea fi cel mai bine descrisă drept un mecanism gigantic dar cât se poate de prozaic, ca un fel de mașinărie umană extrem de specializată și impecabil coordonată.

Care ar fi însă locul omului de afaceri în acest angrenaj? Pentru că interesul lui este să facă bani, în timp ce mașina și specialiștii ce lucrează la ea nu știu decât să producă bunuri. Dacă mașina funcționează bine și componentele ei sunt bine ajustate, care mai e rostul omului ce are ca unic scop profitul?

La modul ideal, nici unul. Mașinii nu-i pasă de valori și de profituri; ea debitează bunuri. Omului de afaceri, așadar, nu-i rămâne nici o funcție de îndeplinit — decât dacă se transformă în inginer. Dar ca membru al clasei neproductive, pe el nu-l interesează ingineria, el vrea să acumuleze. Iar mașina nu a fost defel proiectată pentru așa ceva. În consecință, omul de afaceri își atinge scopul nu lucrând în cadrul mecanismului social, ci conspirând împotriva aces-

tuia! Funcția sa nu este de a contribui la producerea de bunuri, ci de a produce dereglări în fluxul producției, astfel încât valorile să fluctueze, iar el să se folosească de confuzia creată pentru a scoate profit. Astfel, deasupra aparatului efectiv de producție, care altminteri ar funcționa precum o mașină, omul de afaceri înalță o suprastructură de credite, împrumuturi și capitalizări imaginare. Dedesubt societatea își continuă mersul său mecanic de rutină; deasupra, edificiul finanțelor, dominator, sucește și învârtește. Și după cum se balansează acest pandant financiar al lumii reale, apar, dispar și reapar întruna șanse de profit. Prețul acestei preocupări pentru profit este însă ridicat: necontenita perturbare, dereglare și chiar o voită orientare greșită a eforturilor societății de a-și satisface trebuințele.

La prima vedere, e o teză destul de șocantă. Că oamenii de afaceri acționează *împotriva* intereselor producției — afirmația sună mai rău decât o erezie. Sună ca o sminteală.

Înainte însă de a respinge teoria lui Veblen ca nefiind decât produsul unei minți extrem de sucite și de încrâncenate, să mai privim o dată peisajul din care el și-a extras ideea. Era, să ne amintim, acea epocă a industriei americane pe care Matthew Josephson a numit-o inspirat epoca magnaților-tâlhari. Am întâlnit ceva mai sus exemple ale acelei aroganțe, ale acelei puteri nesăbuite și fruste pe care titanii din lumea afacerilor o mânuiau aidoma unor căpetenii barbare, și am văzut până unde erau în stare să meargă pentru a-și atinge scopurile lor prădalnice. Dar deși toate acestea oferă material pentru argumentarea lui Veblen, ele ca atare nu justifică îndeajuns teza sa privind sabotajul. Pentru asta trebuie să evidențiem încă o meteahnă a acestor magnați-tâlhari: acești oameni *nu erau interesați să producă bunuri.*

Am putea ilustra afirmația cu un accident petrecut în 1868. Pe vremea aceea Jay Gould se războia cu Van Derbilt pentru stăpânirea liniei ferate Erie, Gould și ai săi fiind siliți în episodul cu pricina al istoriei industriale să fugă în-

tr-o barcă peste fluviul Hudson și să se baricadeze într-un hotel din New Jersey. Dar nu răfuiala lor de primitivi ne interesează aici, ci totala lor lipsă de preocupare pentru calea ferată ca atare. Căci în timp ce se lupta cu Van Derbilt, Gould primi o scrisoare de la un supraveghetor în care i se comunica:

> „Șinele sunt crăpate, aplatizate și uzate peste măsură, încât pe tronsonul dumneavoastră între Jersey City și Salamanca sau Buffalo abia dacă a mai rămas o milă pe unde ar putea să ruleze în siguranță un tren cu viteza obișnuită a unui personal sau mărfar, iar anumite porțiuni din traseu pot fi parcurse în siguranță doar reducând viteza tuturor trenurilor la 10–15 mile pe oră."

Când accidentele s-au înmulțit, unul dintre vicepreședinții companiei a zis: „Publicul să-și mai poarte de grijă și singur. Eu atâta pot face pentru binele acestei linii" — înțelegând prin asta să consolideze în pripă terasamentul financiar șubrezit al companiei.

Și Gould nu a fost o excepție. Prea puțini dintre eroii epocii de aur a finanțelor americane se preocupau cu adevărat de realitățile solide ce stăteau dedesubtul eșafodajelor lor de acțiuni, obligațiuni și credite. Mai târziu, un Henry Ford putea să inaugureze era cavalerilor industriei intens preocupați de producție, dar alde Harriman, Morgan, Frick și Rockefeller erau cu mult mai interesați de manipularea unor mase uriașe de avuție intangibilă decât de plicticoasa îndeletnicire a fabricării de bunuri. Despre Henry Villard, de exemplu, se trâmbițase peste tot, în 1883, ca despre un erou din lumea afacerilor; în anul cu pricina, el bătuse bulonul de aur la joncțiunea marii sale linii transcontinentale de pe coasta Pacificului. Mulțimile aclamau; căpetenia Sitting Bull (Taurul care șade — *n. t.*), eliberat special din penitenciar în acest scop, ceda oficial căii ferate terenurile de vânătoare ale triburilor sale sioux; iar economiștii de-

clarau că micile păcate financiare ale lui Villard erau o nimica toată în comparație cu geniul său organizatoric. Poate însă admiratorii săi ar fi avut o părere diferită dacă ar fi avut cunoștință de o scrisoare a lui James Hill, un magnat rival din lumea căilor ferate. Acesta studiase imperiul lui Villard cu un ochi mai puțin entuziast și iată ce declara: „...liniile sunt amplasate într-un ținut convenabil, parte din el bogat și cu mare potențial productiv, sumele investite însă sunt cu mult prea mari față de cum arată lucrarea, iar alegerea traseelor și declivităților e sub orice critică. *Practic, ar trebui reconstruită toată linia.*"

Și un ultim exemplu: înființarea, în 1901, a firmei United States Steel Corporation. Privit prin ochii lui Veblen, acest combinat siderurgic era un uriaș mecanism social de producere a oțelului, un asamblaj de uzine, furnale, linii ferate și mine având o administrație comună, în vederea unei coordonări mai eficiente. Acesta era însă un considerent minor în ochii celor ce au „creat" U. S. Steel. Viitorul monstru industrial avea active patrimoniale în valoare de circa 682 milioane de dolari, pentru care fuseseră vândute însă obligațiuni în valoare de 303 milioane, acțiuni preferențiale de 510 milioane și acțiuni obișnuite de încă 508 milioane. Cu alte cuvinte, compania financiară era de două ori mai „umflată" decât cea reală, iar în spatele acțiunilor ei obișnuite nu se afla nimic în afară de esența intangibilă a „bunelor intenții". Dar prin crearea acestor „intangibile", J. P. Morgan și Compania încasaseră 12,5 milioane iar profiturile de subscripție ale promotorilor de bază ajunseseră la 50 de milioane. În total, punerea pe roate a întreprinderii costase 150 milioane. Toate acestea puteau fi trecute cu vederea dacă noul monopol ar fi fost folosit în scopul vizat de Veblen — ca o mașină enorm de eficientă pentru producerea oțelului. Dar n-a fost așa. Timp de treisprezece ani, șinele de oțel au fost cotate la 28 dolari tona, în vreme ce fabricarea lor costa mai puțin de jumătate din această sumă. După cum

se vede, întreg folosul adus de unificarea tehnologică a fost aservit scopului de a susține un eșafodaj financiar dubios.

Privită în lumina acelei epoci, teoria lui Veblen nu pare chiar atât de exagerată. Textul ei era usturător pentru că descria aproape ca pe un ritual sălbatic niște practici ce treceau pe atunci drept culmea rafinamentului în afaceri. Teza sa esențială avea o documentare faptică cum nu se poate mai temeinică: funcția marilor oameni de afaceri era într-adevăr foarte diferită de funcțiile oamenilor care asigurau efectiv mersul mecanismului economic. În mod cert, jocul temerar și fără scrupule al stratagemelor financiare avea ca efect deopotrivă promovarea și perturbarea fluxului de bunuri.

În mod destul de curios, cartea a produs mai puțină vâlvă decât *Teoria clasei neproductive. Întreprinderea capitalistă* n-a depășit niciodată cercurile recenzenților spre a lua cu asalt, cum făcuse predecesoarea ei, *inteligheția* țării. Era o carte mai grea, mai tehnică, cuprindea chiar și ceva formule, probabil pentru a dovedi economiștilor academici că autorul, dacă ar fi vrut, *putea* scrie și economie „tehnică". De sub proza ei detașată, rece, răzbate însă un mesaj inconfundabil. Pentru Veblen, oamenii de afaceri erau în esență niște ființe prădalnice, oricât și-ar fi drapat ei înșiși sau apologeții lor activitățile în rafinate pretexte de ofertă și cerere sau de utilitate marginală. Mai târziu, într-un eseu intitulat „Cavalerul industriei", Veblen l-a descris pe omul de afaceri așa cum îl vedea el; pasajul explică înțelesul sintagmei „așteptare vigilentă" folosită spre a caracteriza funcția antreprenorială:

> „Neîndoielnic că această expresie va fi fost folosită în primul rând pentru a caracteriza mentalitatea de broscoi ajuns la vârsta înțelepciunii și care s-a postat convenabil pe lângă vreo umblătoare pe unde trec mulțime de muște și de păianjeni în drum spre împlinirea destinului către care-i cheamă voia atotvăzătoarei și miloasei Providențe; s-a întâmplat însă ca expresia să se potrivească și drept caracte-

rizare a tagmei cavalerilor industriei călăuziți de sănătoasele principii ale economiei de piață. Pe fața unui broscoi astfel circumscris radiază o anume suficiență afabilă, în timp ce grațioasa-i corpolență inspiră siguranța unei stabilități piramidale a principiilor."

Teoria întreprinderii capitaliste s-a ferit însă de o atare retorică, pentru că Veblen își propusese aci un obiectiv serios — acela de a prezenta o teorie a schimbării sociale. Era vorba, mai precis, de teoria declinului final al oamenilor de afaceri și al sistemului pe care se sprijineau. Veblen credea că zilele fruntașilor businessului erau numărate, că în ciuda puterii lor, aveau în față un adversar redutabil. Nu proletariatul (deoarece *Clasa neproductivă* arătase că populația de jos urmărea să-i imite pe cei aflați la cârmă), ci un dușman și mai implacabil: mașina.

Pentru că mașina, gândea Veblen, „elimină deprinderile de gândire antropomorfe". Ea îi silește pe oameni să gândească realist, în termeni preciși, măsurabili, dezbărați de superstiție și animism. Încât celor ce ajung în contact cu procesul mașinist le vine tot mai greu să se împace cu prezumțiile „legii naturale" și ale diferențierii sociale de care este înconjurată clasa neproductivă. În consecință, societatea se împarte, nu opunând pe cei săraci celor bogați, ci pe tehnicieni oamenilor de afaceri, pe mecanici stăpânilor războiului, pe oamenii de știință, ritualiștilor.

Într-o serie de cărți scrise ulterior, mai cu seamă în *Inginerii și sistemul prețurilor* și *Proprietatea absenteistă și întreprinderea privată,* el a expus mai detaliat preconizata „revoluție". Din sânul societății urma a se recruta până la urmă un corp de ingineri spre a prelua și pune ordine în haosul afacerilor. Ei dețineau deja în mâinile lor puterea reală a producției, dar deocamdată încă nu erau conștienți de incompatibilitatea afacerilor cu un sistem al adevăratei industrii. Într-o bună zi însă, aveau să cadă la înțelegere între ei, să se dispenseze de „locotenenții proprietății absenteiste" și

să așeze economia pe principiile unui mecanism de producție gigantic și bine orânduit. Dar dacă nu o vor face? Atunci categoria oamenilor de afaceri va deveni tot mai prădalnică, până când totul va degenera într-un sistem de forță nudă, de privilegii nedisimulate, de comandă samavolnică, unde în locul omului de afaceri se va instala vechiul dictator militar. Noi am numi un asemenea sistem fascism.

Lui Veblen însă, care scria în 1921, lucrurile astea îi apăreau ca ținând de un viitor îndepărtat. Ultima frază din *Inginerii și sistemul prețurilor* sună așa: „Pentru moment, nimic nu e de natură să răscolească sensibilitățile paznicilor sau pe cele ale masei de cetățeni înstăriți ce alcătuiesc trupa proprietarilor absenteiști; zic: pentru moment." Acest „pentru moment" e o expresie tipic veblenian. În pofida stilului voit impersonal, un anume ferment pasional răzbate din scrisul său. Nu e vorba însă de o animozitate personală și nici de ranchiuna unui om ce a suferit un afront ca individ, ci de detașarea amuzată și ironică a unui om ce stă deoparte și observă, a unui om care vede că toate astea sunt lucruri trecătoare și că în timp vor ceda locul la altceva.

Nu-i încă vremea să facem o apreciere a spuselor sale; o vom face mai târziu. Am putea nota însă aici o comparație curioasă. Modul general de gândire al lui Veblen ne reamintește de o figură cât se poate de nevebleniană — acel socialist utopic pe jumătate țicnit, contele Henri de Saint-Simon. Să ne amintim că și acesta îl exalta pe producător și îl zeflemisea pe funcționarul ornamental. Pentru că vom judeca cu mai puțină asprime disprețul veblenian față de marele cavaler din lumea afacerilor dacă ne gândim că, la vremea sa, ireverențioasa expresie saint-simoniană „dl fratele Regelui" trebuie să fi șocat la fel de mult sentimentul public.

Anul 1906 a fost ultimul petrecut de Veblen la Chicago. Începuse să fie cunoscut în străinătate; participase la un banchet la care a fost prezent regele Norvegiei și, într-o revărsare de sentimente ce altminteri nu-i stătea în fire, trimisese

mamei sale meniul de la banchet, iar ea a fost adânc impresionată de faptul că fiul său se întâlnise cu un rege. Acasă însă lucrurile nu stăteau tot atât de bine. Mersese prea departe cu isprăvile sale donjuaniste, încât, în pofida cărților publicate și a faptului că fusese promovat lector *(assistant professor)*, conduita sa nu era de natură să facă o reclamă bună universității în felul preconizat de rectorul Harper.

Își căută un nou loc de muncă. Faima sa însă însemna mai mult notorietate decât reputație, încât îi fu foarte greu să găsească un alt post în învățământ. Până la urmă se duse la Stanford. Reputația sa ajunsese între timp și aici: erudiția-i redutabilă, firea distantă, propensiunile extraconjugale. Toate astea erau bine știute. I-a impresionat pe acei puțini colegi ai săi care au putut să suporte enervantul său refuz de a-și declara ferm vreo opțiune, și deveni cunoscut drept „ultimul om care știe totul". În viața lui personală dăinuia însă aceeași dezordine ca înainte: într-o anumită ocazie un prieten al său, plin de tact, se referi la o tânără doamnă care locuia în casa lui Veblen ca nepoată a acestuia. „Nu mi-e nepoată", zise Veblen. Alte lămuriri nu dădu.

Soția a divorțat de el în 1911. Probabil fusese un soț imposibil (obișnuia să lase prin buzunarele hainelor scrisorile de la admiratoare, soția neavând cum să nu dea de ele) și cu toate acestea, ea a fost cea care a nutrit speranța că lucrurile se vor drege până la urmă de la sine. Ceea ce nu s-a întâmplat decât în răstimpuri; într-un rând, când Ellen s-a crezut gravidă, Veblen, panicat, o trimise acasă. Se considera total nepotrivit pentru postura de tată și își raționaliza spaimele cu argumente antropologice privind rolul minor al bărbatului în cadrul menajului. Până la urmă divorțul deveni de neevitat. „Deși potrivit învoielii", scria Ellen în finalul unei lungi scrisori în care se autocompătimea, „dl Veblen s-a obligat să-mi asigure 25 de dolari pe lună, probabil că nu o va face." Biata femeie nu s-a înșelat.

În anul divorțului, el se mută din nou, de astă dată la Universitatea din Missouri. Aici locui în casa unui prieten al său, Davenport, un bine cunoscut economist — trăind aci ca un om însingurat și plin de ciudățenii și scriind în pivniță. Aceasta a fost totuși pentru Veblen o perioadă de mare productivitate. Rememora anii petrecuți la Chicago și, în cel mai caustic comentariu scris vreodată despre sistemul universitar american, vorbea despre pervertirea centrelor de învățământ în centre ale unor foarte puternice relații publice și echipe de fotbal. Noua carte se intitula *Învățământul superior în America.* Pe când lucra încă la ea, Veblen spusese o dată, pe jumătate în serios, că avea să-i pună ca titlu „Studiu asupra stricăciunii totale".

Lucrul mai important este că acum și-a întors privirea spre Europa, unde războiul devenise iminent. Comparând statul german dinastic și războinic cu o tenie, scrise următoarele cuvinte vitriolante: „...relația acestui parazit cu organismul-gazdă nu-i un lucru lesne de zugrăvit în vorbe frumoase și nici de expus într-un mod atât de convingător încât tenia să fie reținută bucuros în organism pe temeiuri de nevoie și de utilitate." Cartea despre *Germania imperială* a avut o soartă ciudată; deși oficiul de propagandă al guvernului voia s-o folosească pentru scopuri de război, Direcția poștei găsi în ea atâtea remarce neconvenabile la adresa Angliei și a Statelor Unite, încât opri expedierea ei prin poștă.

Când, în sfârșit, veni războiul, Veblen își oferi serviciile: omul acesta, pentru care patriotismul nu era decât unul dintre simptomele unei culturi barbare, nu era el însuși lipsit de un atare sentiment. La Washington însă fu plimbat de colo-colo; toată lumea auzise de el, dar nimeni nu-l voia. Până la urmă îl plasară într-un post neimportant din Administrația alimentară. Aici se comportă așa cum îi stătea în fire: întocmea rapoarte despre urgentarea strânsului recoltei — dar întrucât sugestiile sale implicau o reorganizare totală a vieții economice și sociale din mediul rural, ele erau

apreciate ca „interesante" și apoi nimeni nu le mai băgă în seamă. A propus și o taxă drastică pentru persoanele ce angajau servitori domestici, taxă menită să elibereze mâna de lucru; nici acestei propuneri nu i s-a dat curs. Fusese o propunere tipic veblenianã: majordomii și lacheii, zicea el, „sunt prin excelență indivizi apți fizicește, ce pot deveni buni descărcători și hamali după ce munca zilnică le va fi fortificat întru câtva mușchii și le va fi subțiat osânza".

În 1918, se duse la New York să scrie pentru revista liberală *The Dial.* Publicase cu puțin timp în urmă o *Cercetare privind natura păcii,* unde afirmase ritos că Europa nu avea drept alternative decât perpetuarea vechii ordini cu toate pornirile ei barbare spre război sau abandonarea sistemului de afaceri însuși. La început, acest program a dat loc la ceva discuții, după care a ieșit din modă; Veblen încercă să-l popularizeze prin *The Dial* dar vânzarea revistei scăzu număr de număr. Fu solicitat să conferențieze la recent înființata *New School for Social Research*, în compania unor celebrități ca John Dewey, Charles A. Beard, Roscoe Pound. Dar și aici treaba ieși prost; el continua cu felul său mormăit de a vorbi, iar auditoriul, care la început umplea sala până la refuz, se reduse curând la o mână de oameni.

Era un straniu amestec de celebritate și eșec. H. L. Mencken a scris că „veblenismul era în plină strălucire. Existau veblenișți, cluburi Veblen, remedii vebleniene pentru tot felul de necazuri ale lumii. La Chicago existau Veblen Girls — pesemne niște Gibson Girls* ajunse între două vârste și căzute pradă disperării. Situația lui Veblen însuși rămânea însă în continuare echivocă. Văzându-și într-o bună zi bustul expus în holul de la New School, fu atât de descumpănit încât piesa cu pricina fu mutată până la urmă într-un loc mai discret, în bibliotecă. Personal, era aproape neajutorat, în problemele traiului de zi cu zi purtându-i de grijă

* Gibson girl — fata americană a anilor 1890–1900 așa cum era reprezentată de desenatorul Charles Dana Gibson. (*N. t.*)

câțiva dintre foștii săi studenți, între care Wesley Mitchell și Isadore Lubin, de acum deja ei înșiși economiști importanți. O vreme așteptase cu înfrigurare să apară semnele unei lumi noi pe cale de a se naște: ale unei epoci de ingineri și tehnicieni, și sperase că Revoluția din Rusia ar putea să inaugureze o asemenea eră. Fu însă dezamăgit de ceea ce văzu, iar Horace Kallen de la New School notă în acest sens: „Văzând că așteptările nu i se împlinesc, începu să dea semne ale unei anumite slăbiri a voinței și interesului, semne că, parcă, gândul îi era de-acum la moarte..."

Într-un târziu i se oferi președinția Asociației Economice Americane. Declină oferta, zicând: „Nu mi-au oferit-o atunci când aș fi avut nevoie." Până la urmă reveni în California. Joseph Dorfman, într-o biografie completă și scrisă cu multă acuratețe, povestește despre Veblen cum a sosit în mica sa cabană din Vest și i s-a părut, la sosire, că cineva ar fi acaparat pe nedrept parcela sa de pământ. „Puse mâna pe o toporișcă și se apucă metodic să spargă ferestrele, cu o înverșunare obtuză, vecină cu demența, cu înverșunarea unui ins leneș din fire pe care mânia l-a umplut dintr-o dată de energie și zel." Fusese vorba, de fapt, de o simplă neînțelegere, încât locatarul revenit se instală în cabană, printre mobilele rustice executate în casă, care trebuie că-i redeșteptau amintirile din copilărie, îmbrăcat în haine aspre muncitorești, cumpărate prin poștă de la Sears, Roebuck, netulburând nimic în natura înconjurătoare, nici măcar o buruiană și lăsând în voie șobolanii și sconcșii să i se frece de picioare și să-i exploreze cabana în timp ce el ședea nemișcat, cufundat în gânduri distante și mohorâte.

N-avea în urma sa o viață fericită sau încununată de succes. O a doua soție, cu care se căsătorise în 1914, suferea de mania persecuției și fusese internată în spital; prietenii îi erau departe; contribuțiile sale științifice și le însușiseră niște diletanți, în timp ce de către economiști era îndeobște desconsiderat, iar de către ingineri, necunoscut.

Ajunsese de acum septuagenar și încetase să mai scrie. „Am decis să nu mai întrerup sabatul", obișnuia să spună. „E un sabat atât de plăcut." Dintre studenții săi veneau unii să-l viziteze și îl găseau mai distant ca oricând. Nu ducea lipsă de adulări și primea scrisori de la discipoli autoproclamați. „Spuneți-mi, vă rog, în care casă din Chicago v-ați elaborat primele scrieri și, dacă se poate, în care cameră?", întreba unul. Altul, după ce terminase de citit *Teoria întreprinderii capitaliste,* îi cerea într-o scrisoare sfaturi despre cum ar putea să facă avere.

Muri în 1929, cu câteva luni înainte de izbucnirea marii crize. Lăsase un testament și următoarea dispoziție scrisă cu creionul și nesemnată: „Doresc, de asemenea, ca, atunci când voi muri, să fiu incinerat, dacă se poate, cât mai expeditiv și mai necostisitor, fără nici un fel de ritual sau ceremonie; cenușa mea să fie aruncată în ocean sau într-un curs de apă de oarecare mărime, care se varsă în ocean; nici o piatră funerară, lespede, epitaf, efigie, placă, inscripție sau monument de indiferent ce natură să nu fie puse în amintirea mea sau a numelui meu nicăieri și niciodată; să nu fie tipărite sau publicate, și nici reproduse, copiate sau răspândite în vreun alt fel nici un necrolog, notă comemorativă, portret sau biografie a mea și nici vreo scrisoare scrisă de mine sau către mine."

Așa cum se întâmplă întotdeauna, rugămintea sa a fost ignorată; a fost incinerat și cenușa i-a fost împrăștiată deasupra Pacificului, dar numaidecât începu să se scrie despre el și opera lui.

Ce ar trebui să spunem în final despre această stranie figură?

Ar fi de prisos să mai subliniem că a fost un om al extremelor. Bunăoară, caracterizarea făcută de el clasei neproductive a fost în unele porțiuni ale ei o capodoperă portretistică, iar în altele, o caricatură. Atunci când în canoanele

noastre de frumusețe deslușește componenta discretă a bogăției, când menționează insinuant că „luciul impecabil al unei pălării de gentleman sau al unor pantofi din piele veritabilă n-are mai multă frumusețe intrinsecă decât un luciu similar de pe o mânecă zdrențuită" trebuie să admitem temeinicia judecății sale și să acceptăm cu smerenie verdictul de snobism pronunțat cu privire la gustul nostru. Atunci însă când scrie că „sugestia vulgară de prosperitate, care e aproape inseparabilă de imaginea vacii, constituie o obiecție permanentă față de utilizarea decorativă a acestui animal", Veblen frizează absurdul. Cu verva-i irezistibilă, Mencken i-a dat aici o replică de pomină: „Oare genialul profesor, cumpănind asupra marilor probleme de care era muncit, o fi făcut vreodată o plimbare la țară? Și în cursul acestei plimbări, va fi traversat vreodată o pajiște pe care să se fi aflat o vacă? Iar în timpul traversării, va fi trecut cumva pe dinapoia acestei vaci? Și trecând astfel dinapoia ei, i se va fi întâmplat cumva să calce cu nebăgare de seamă și —?"

O critică foarte asemănătoare ar putea fi îndreptată împotriva caracterizării făcute de Veblen omului de afaceri sau, mai general vorbind, clasei neproductive. Că titanul financiar din zilele faste ale capitalismului american era un magnat tâlhar nu încape îndoială, iar portretul pe care i l-a zugrăvit Veblen, deși necruțător, este din păcate îndeajuns de veridic. Dar, asemeni lui Marx, Veblen n-a explicat serios în ce măsură afacerile, întocmai ca monarhia Angliei, au capacitatea de a se adapta la o lume în care s-au produs ample schimbări. Vorbind mai concret — și mai aplicat la teoria veblenianã — el nu și-a dat seama că mașina, acest factor de reașezare totală a rosturilor lumii, avea să schimbe natura funcției antreprenoriale la fel de mult cum avea să modifice procesele de gândire în capul muncitorului și că însuși omul de afaceri avea să se remodeleze într-o figură

mai birocratică grație îndatoririlor sale de manager al unui uriaș mecanism cu funcționare neîntreruptă.

E adevărat că pasiunea oarbă a lui Veblen pentru mașină ne pune un pic pe gânduri; e o notă discordantă la un filozof altminteri atât de lipsit de lirism. Se prea poate ca mașinile să ne facă să gândim pozitiv și prozaic — dar la ce? Charlie Chaplin, în *Timpuri noi*, nu era un om fericit sau bine adaptat. Nu e defel exclus ca un corp de ingineri să poată realiza o conducere mai eficientă a societății noastre, dar dacă această conducere ar fi și mai umană, e o problemă diferită.

Veblen însă a pus degetul pe un proces de schimbare de importanță centrală, proces ce se desena cu o amploare mai mare decât oricare alt proces din acea epocă dar care, lucru ciudat, era ignorat în toate cercetările economiștilor contemporani. *Este vorba de afirmarea tehnologiei și a științei ca forțe ce aveau să stea în fruntea schimbării istorice din secolul al XX-lea.* Veblen a înțeles că frontiera istorică ce marca începutul erei tehnologice era dintre cele mai importante din istorie și că pătrunderea treptată a mașinilor în cele mai fine interstiții ale vieții, ca și în cele mai mari compartimente ale ei realiza o revoluție comparabilă cu cea în cadrul căreia oamenii învățaseră să domesticească animale sau să trăiască în orașe. Ca orice mare descoperitor al unui lucru care era evident, dar rămăsese până atunci neremarcat, Veblen a fost mult prea nerăbdător; procese ce aveau să necesite generații sau chiar secole, el aștepta să se maturizeze în răstimp de câteva decenii, dacă nu de câțiva ani. Este însă meritul său de a fi recunoscut în mașină factorul primordial al vieții economice din vremea sa, iar pentru această unică și strălucită revelație el trebuie așezat în galeria filozofilor lucrurilor pământești.

Mai trebuie spus, apoi, că el a dăruit științei economice o nouă pereche de ochi cu care să privească lumea. După descrierea necruțătoare făcută de Veblen moravurilor vie-

ții cotidiene, a devenit tot mai greu de susținut imaginea neoclasică în care societatea se înfățișa ca o reuniune amicală de oameni cumsecade și manierați. Disprețul său față de școala victoriană a fost exprimat odată în următoarele cuvinte caustice: „O ceată de băștinași din Insulele Aleutine care, înarmați cu greble și intonând incantații magice, scormonesc prin năclăiala de nămol și alge aduse la mal de valuri, în căutare de scoici și crustacee... sunt văzuți ca îndeletnicindu-se cu o echilibrare hedonistă de rente, salarii și dobânzi"; și la fel cum ridiculiza încercarea clasică de a explica încleștarea umană primitivă înghesuind-o într-un calapod teoretic descărnat și anemiat, tot așa denunța găunoșenia încercărilor de a înțelege acțiunile omului modern printr-o grilă alcătuită din preconcepții demodate și deficitare. Omul, zicea Veblen, nu poate fi înțeles prin prisma unor sofisticate „legi economice" în care ferocitatea lui înnăscută și deopotrivă creativitatea lui sunt acoperite sub un văl de raționalizări. El poate fi studiat și înțeles mai bine folosind vocabularul, mai puțin măgulitor dar mai important, al antropologului sau al psihologului: ca o făptură cu pulsiuni puternice și irațională, credul, frust, ritualist. Lăsați deoparte ficțiunile măgulitoare, le cerea el economiștilor, și căutați să aflați de ce omul se comportă în fapt așa cum se comportă.

Elevul său, Wesley Clair Mitchell, el însuși un mare cercetător al fenomenului economic, l-a descris lapidar în următoarele cuvinte: „A venit influența răscolitoare a lui Thorstein Veblen — acest oaspete sosit dintr-o altă lume, care diseca locurile comune pe care studentul și le însușise în mod inconștient, ca și cum gândurile sale zilnice cele mai familiare ar fi fost niște produse cuvioase vârâte în el de niște forțe din afară. Științele sociale n-au cunoscut niciodată o personalitate care să fi făcut atât de mult în direcția emancipării spiritelor de subtila tiranie a împrejurărilor și care să fi lărgit în așa măsură domeniul cercetării."

IX

EREZIILE LUI JOHN MAYNARD KEYNES

Cu câțiva ani înainte de a muri, Thorstein Veblen făcuse ceva ce era în discrepanță cu felul său de a fi: își încercase norocul la bursă. Un prieten îi recomandase să cumpere acțiuni petroliere, iar Veblen, cu gândul la problemele financiare ale senectuții, a decis să-și rișteo parte din economii. La început se alese cu un mic câștig, dar ghinionul, care toată viața se ținuse scai de el, nu-l uită nici de astă dată: abia apucase să crească un pic valoarea acțiunilor sale, când firma în cauză se pomeni implicată în obișnuitele scandaluri legate de petrol. Investiția lui Veblen își pierdu orice valoare.

Incidentul în sine e lipsit de importanță, exceptând doar faptul că a dat la iveală încă o fisură subțire în armura celebrului economist. Într-un alt context însă, pățania sa este deosebit de revelatoare. Pentru că Veblen însuși a căzut victimă irezistibilei momeli ce lua ochii Americii: dacă cel mai dezabuzat dintre observatorii ei a cedat ispitei de a lua o înghițitură, mai e oare de mirare că țara era îmbătată de elixirul prosperității?

Semnele prosperității, nu-i vorba, erau vizibile pretutindeni. Către sfârșitul anilor '20, America găsise slujbe pentru 45 de milioane dintre cetățenii ei, cărora le plătea circa 77 miliarde de dolari sub formă de salarii, rente, profituri și dobânzi — un șuvoi de venituri cum lumea nu văzuse până atunci. Când Herbert Hoover spunea cu sinceră convingere „Cu ajutorul lui Dumnezeu, nu mai e departe ziua în care sărăcia va fi izgonită din această țară", poate că nu era

tocmai perspicace — dar oare cine era? — avea însă în sprijinul prorocirii sale faptul de necontestat că familia americană medie trăia mai bine, mânca mai bine, se îmbrăca mai bine și se bucura de mai multe desfătări ale vieții decât orice familie medie de până atunci din toată istoria lumii.

Țara se afla sub vraja unei noi viziuni, superioară idealurilor piratерești ale magnaților tâlhari. John J. Raskob, președintele Partidului Democrat, i-a dat o expresie precisă în titlul unui articol pe care l-a scris pentru *Ladie Home Journal*: „toată lumea are datoria de a fi bogată". „Dacă un om economisește 15 dolari pe săptămână", scria Raskob, „și investește în acțiuni obișnuite bune, după douăzeci de ani va avea cel puțin 80 000 de dolari și un venit din investiții de circa 400 de dolari pe lună. Va fi un om bogat."

Acest mic exercițiu aritmetic presupune doar că insul în cauză își va reinvesti neîncetat dividendele, socotite la circa 6 la sută pe an. Exista însă o cale și mai ispititoare spre îmbogățire. Dacă un adept al formulei lui Raskob își *cheltuia* dividendele, lăsând banii săi să se înmulțească o dată cu creșterea prețurilor la bursă, el avea să atingă scopul de îmbogățire la fel de repede, dar cu mult mai puține sacrificii. Să presupunem că, în 1921, cumpăra acțiuni cu cei 780 de dolari acumulați prin economisiri săptămânale de câte 15 dolari. În 1922 suma sa s-ar fi ridicat la 1092 dolari. Adăugând apoi anual câte 780 de dolari, în 1925, ar fi avut 4 800, în anul următor 6 900, după încă un an, 8 800, iar în 1928, incredibila sumă de 16 000 de dolari. Incredibil? Prin luna mai a anului 1929, avuția sa pământească s-ar fi ridicat la peste 21 000 — sumă ce valora pe atunci de zece ori mai mult decât în anii '80. Și cum la Marea Bursă valorile cunoscuseră timp de o jumătate de generație o creștere aproape neîntreruptă, mai puteai face cuiva o vină din faptul că socotea aceasta drept calea regală spre bogăție? Frizer sau lustragiu, bancher sau om de afaceri, toată lumea lua parte la joc și

toată lumea câștiga, unica întrebare ce-i frământa pe mulți fiind cum de nu s-au gândit mai din timp să facă treaba asta.

Privitor la ceea ce a urmat, abia dacă mai e cazul să stăruim. În groaznica săptămână a sfârșitului de octombrie 1929, piața acțiunilor s-a prăbușit. Agenții de schimb aflați în clădirea Bursei trebuie să fi avut senzația că au năvălit apele Niagarei prin ferestre, pentru că un nestăvilit potop de vânzări a inundat piața. Scoși din minți și epuizați, agenții de bursă plângeau și își sfâșiau gulerele de la cămăși; priveau stupefiați cum averi imense se topeau ca niște șomoioage de vată de zahăr; scoteau răcnete răgușite, încercând fiecare să atragă atenția vreunui cumpărător. Glumele macabre care au circulat pe atunci vorbesc de la sine: se spunea că pe lângă fiecare acțiune de-a lui Goldman Sachs primeai ca supliment și un pistol, iar când te duceai la hotel să închiriezi o cameră, erai întrebat la recepție: „Pentru dormit sau pentru sărit pe fereastră?"

După ce fură măturate cioburile, priveliștea era înspăimântătoare. În două luni bezmetice, piața a pierdut tot terenul pe care-l câștigase în doi ani fești; valori totalizând 40 de miliarde de dolari dispăruseră pur și simplu. După trei ani, teoretica avere de 21 000 de dolari a investitorului nostru scăzuse cu 80 la sută; economiile sale inițiale de 7 000 de dolari abia dacă mai valorau 4 000. Viziunea „Fiecare om un bogătaș" se dovedise a fi fost o halucinație.

Retrospectiv, cele întâmplate atunci ne apar a fi fost inevitabile. Bursa fusese edificată pe un fagure de împrumuturi incapabil să suporte greutatea așezată pe el. Ba mai mult, în chiar fundamentul ce susținea magnificul decor al prosperității se găseau grinzi putrede și cherestea lipsită de rezistență. Rețeta președintelui Raskob era, aritmetic, aproape impecabilă, nimic de zis, numai că dumnealui omisese să-și pună întrebarea cum putea economisi 15 dolari un om care primea în medie un salariu de numai 30 de dolari.

Șuvoiul de venituri pe ansamblul națiunii era, de bună seamă, impunător, dar dacă-i urmăreai cursul până la pârâiașele în care finalmente se distribuia, vedeai fără dificultate că diferitele părți ale națiunii beneficiau extrem de inegal de debitul său. Un număr de vreo 24 000 de familii aflate în vârful piramidei sociale primeau o cotă de venit de trei ori mai mare decât 6 milioane de familii strivite la baza piramidei — venitul mediu al unei familii bogate de la vârf era de 630 *de ori* mai mare decât venitul mediu al unei familii de la bază. În vacarmul prosperității nelimitate rămâneau nebăgați în seamă două milioane de cetățeni fără loc de muncă, iar băncile, ascunse vederii de fațetele lor din marmură clasică, falimentaseră în ritmul de două pe zi, timp de *șase ani* înainte de marele crah. Mai era, pe lângă asta, și faptul că americanul mediu își folosise prosperitatea de o manieră sinucigașă: se ipotecase până la gât, își suprasolicitase în mod primejdios resursele ispitit de cumpărăturile cu plata în rate, după care și-a pecetluit definitiv soarta cumpărând cu aviditate cantități fantastice de acțiuni — vreo 300 de milioane cu totul — dar cu bani împrumutați și garantați cu bunuri.

Inevitabil sau nu, deznodământul era departe de a fi fost vizibil la început. Aproape că nu trecea zi în care câte o personalitate să nu dea publicului asigurări privind vigoarea economică a națiunii. Până și un economist eminent ca Irving Fisher de la Universitatea Yale s-a lăsat îmbătat de indiciile superficiale ale prosperității, declarând că țara pășea „pe un platou mereu mai înalt" — figură de stil devenită o probă de umor macabru când la numai o săptămână după ce fusese pronunțată, acțiunile se rostogoliră frenetic de pe buza platoului.

Oricât a fost de dramatic, nu declinul vertiginos al bursei a minat cel mai tare încrederea unei generații ce îmbrățișase ferm convingerea într-o prosperitate fără sfârșit. Ci ceea ce se petrecea la oameni acasă. Câteva exemple din acei

ani lugubri ne pot da o idee despre asta. În orășelul Muncie din statul Indiana — ajuns, celebru prin faptul că a fost ales ca „oraș mijlociu" reprezentativ —, la sfârșitul anului 1930, la fiecare patru muncitori industriali, unul își pierduse slujba. La Chicago, majoritatea muncitoarelor câștigau mai puțin de 25 de cenți pe oră, iar o pătrime dintre ele, mai puțin de 10 cenți. La New York, numai pe Bowery Street două mii de șomeri făceau zilnic coadă la primirea ajutoarelor. La scara întregii țări, construcția de locuințe scăzuse cu nouăzeci și cinci la sută. Nouă milioane de conturi la casele de economii au fost pierdute. Optzeci și cinci de mii de firme au dat faliment. Volumul salariilor pe țară s-a redus cu patruzeci la sută; al dividendelor, cu cincizeci și șase la sută; al câștigurilor pentru angajări pe termen scurt, cu 60 la sută.

Aspectul cel mai deprimant al Marii Crize a fost că părea a fi fără sfârșit, fără întoarcere, fără speranță. În 1930, națiunea mai fredona încă bărbătește „Curând va fi iarăși bine", dar venitul național scăzu abrupt de la 87 miliarde de dolari la 75 miliarde. În 1931, țara cânta „Am câștigat cinci dolari", iar venitul coborî în picaj la 59 de miliarde. În 1932, cântecul la modă era mai sumbru: „Frățioare, ai vreun sfanț?" — venitul național coborâse la jalnica sumă de 42 de miliarde.

În 1933, națiunea era efectiv vlăguită. Venitul țării coborâse la 39 miliarde de dolari. Peste jumătate din proprietatea existentă cu doar patru ani înainte se aneantizase; nivelul de trai mediu revenise acolo unde se afla cu douăzeci de ani în urmă. Pe străzi, în case, în orașele construite în timpul administrației Hoover erau 14 milioane de șomeri. Părea că, în America, elanul mândru al speranței fusese zdrobit pentru totdeauna.

Cel mai greu de suportat era șomajul. Milioanele de oameni rămași fără un loc de muncă erau asemeni unei embolii în sistemul circulator al națiunii; și în timp ce existența

lor incontestabilă dovedea mai convingător decât orice text că ceva era în neregulă cu funcționarea sistemului, economiștii își frângeau mâinile, își storceau creierii și invocau duhul lui Adam Smith, dar nu izbuteau să stabilească nici diagnosticul, nici tratamentul de aplicat. Șomajul — acest gen de șomaj — pur și simplu nu figura pe lista posibilelor boli ale sistemului; era absurd, nerezonabil și deci imposibil. Dar era real.

Ar părea logic ca omul pornit să caute dezlegarea acestui paradox, al unei producții neîndestulătoare coexistentă cu o masă de oameni ce caută zadarnic de lucru, să fi fost un gânditor de stânga, un economist cu puternice simpatii față de proletariat, un ins furios. Nici pomeneală! Omul care s-a apucat să rezolve această păcătoasă problemă era aproape un diletant, și un ins deloc pus pe harță. Adevărul e că talentele sale mergeau în toate direcțiile. Bunăoară, scrisese o foarte abstrusă carte de teorie matematică a probabilităților, despre care Bertrand Russell avea să declare că e „de o valoare ce nu poate fi îndeajuns subliniată"; apoi continuase prin a combina dibăcia sa în materie de logică abstractă cu flerul de a face bani, și acumulă o avere de 500 000 lire sterline, pe cea mai perfidă dintre căile de îmbogățire: manevrând cu monede și bunuri internaționale. Ceea ce e și mai impresionant este că și-a scris tratatul de matematică oarecum „printre picături", pe când lucra într-un serviciu guvernamental, iar averea adineauri menționată a făcut-o mobilizându-se doar câte o jumătate de oră pe zi, dimineața, înainte de a se scula din pat.

Dar acesta nu este decât un exemplu al multilateralității sale. El era, firește, un economist — profesor la Cambridge, cu întreaga demnitate și erudiție ce însoțesc acest titlu; când fu vorba să-și aleagă o soție, evită cercul domnișoarelor studioase și se opri asupra primei balerine din celebra companie a lui Deaghilev. Izbutea performanța de a fi concomitent răsfățatul cercului de la Bloomsbury, grup

avangardist format din eminențe intelectuale, și președintele unei companii de asigurări pe viață, poziție ce rareori se asociază cu o devorantă pasiune intelectuală. Era un pilon al stabilității în delicatele chestiuni ale diplomației internaționale, dar corectitudinea sa oficială nu-l împiedica să posede despre ceilalți politicieni europeni cunoștințe referitoare inclusiv la amantele lor, ori la nevrozele și prejudecățile lor financiare. Începuse să colecționeze lucrări de artă modernă înainte ca aceasta să fi ajuns o îndeletnicire la modă, dar în același timp era un clasicist cu cea mai valoroasă colecție particulară de scrieri ale lui Newton din câte existau în lume. Înființă un teatru și, pe de altă parte, ajunse director al Băncii Angliei. Îi cunoștea pe Roosevelt și pe Churchill, dar și pe Bernard Shaw și pe Pablo Picasso. Juca bridge ca un speculator preferând un joc spectaculos unui contract sigur, iar *solitaire* juca precum un statistician, urmărind cât de mult dura jocul până când să se repete o anumită configurație. Iar într-o anumită ocazie a spus că nu regreta în viață decât un singur lucru — că nu a băut mai multă șampanie.

Se numea John Maynard Keynes, un vechi nume britanic ce cobora în trecut până la un anume William de Cahagnes, trăitor pe la 1066. Keynes era un tradiționalist; îi plăcea să creadă că noblețea și valoarea sunt ereditare, și adevărul e că propriul său tată a fost John Neville Keynes, și el un bine cunoscut economist. Simpla ereditate nu putea însă să explice înzestrările de excepție ale fiului; era ca și cum, printr-un fericit accident, o cantitate de talente ce ar fi fost de-ajuns pentru o jumătate de duzină de oameni s-ar fi îngrămădit într-o singură persoană.

S-a născut în 1883, în exact anul morții lui Marx. Dar acești doi economiști, ale căror vieți erau contigue în timp și care aveau să exercite, fiecare, o influență de maximă profunzime asupra filozofiei sistemului capitalist, erau cum nu

se poate mai diferiți unul de altul. Marx era încrâncenat, încolțit, greoi și decepționat; după cum știm, a fost profetul capitalismului muribund. Keynes iubea viața și naviga optimist pe valurile ei, relaxat și copleșit de succese, urmând să devină arhitectul capitalismului viabil. Pentru că ar trebui să punem în legătură pătimașa profeție funebră a lui Marx cu eșecul nevrotic ce a marcat întreaga sa viață practică; iar atunci, optimismul reconstructiv al lui Keynes ar trebui să-l punem pe seama bunei dispoziții și a reușitei care au marcat-o pe a sa.

A avut parte de o copilărie și o adolescență victoriene, de școală veche, ce prevesteau cariera strălucită de mai târziu. La vârsta de patru ani și jumătate își frământa deja mintea cu semnificația economică a dobânzii; la șase, încerca să-și lămurească în ce mod lucrează creierul; la șapte ani era pentru tatăl său, după cum avea s-o spună acesta, „un interlocutor admirabil". Frecventa școala pregătitoare a unui anume domn Goodchild, unde vădi semne ale priceperii de a-și manipula semenii: avea un „sclav" care îi căra ascultător ghiozdanul și pe care, drept recompensă, îl ajuta la făcutul temelor mai dificile, iar cu un alt băiat, ce-i era antipatic, încheiase un „tratat comercial", prin care el se obliga să-i dea săptămânal câte o carte din bibliotecă, în timp ce cealaltă parte contractantă consimțea să nu se apropie niciodată la mai puțin de 15 yarzi de el.

La vârsta de cincisprezece ani solicită și obține o bursă la colegiul Eton. Aci, contrar poveștilor de groază despre faimoasele „public schools" engleze, n-a fost tratat cu sadism și nici nu i-a fost înăbușit intelectul. S-a dezvoltat nestânjenit; a primit note superlative; a câștigat puzderie de premii; și-a cumpărat o jiletcă de culoarea lavandei; a prins gustul șampaniei; a crescut înalt și cam adus de spate, și-a lăsat și mustață; a practicat canotajul, a devenit un polemist redutabil; și fără a deveni un snob, ajunse un entuziast al colegiului Eton. O scrisoare trimisă tatălui său pe când nu

avea decât șaptesprezece ani atestă însă un discernământ neobișnuit la această vârstă. Războiul cu burii ajunsese la apogeu și directorul școlii ținuse un discurs pe această temă; Keynes îl descrise impecabil în cinci propoziții laconice: „Marfă știută. Datorăm recunoștință; să nu uităm demnitatea școlii; orice facem să fie a-ntâia; ca totdeauna înainte."

Colegiul Eton a însemnat un mare succes; Colegiul regal de la Cambridge urma să fie un triumf. Alfred Marshall l-a rugat să-și ia ca studiu principal științele economice; profesorul Pigou — prezumtivul succesor al lui Marshall — îl invita o dată pe săptămână să ia împreună micul dejun. A fost ales secretarul Uniunii, post ce antrena în mod automat după sine ascensiunea ulterioară la președinția uneia din cele mai vestite organizații de dezbateri neguvernamentale din lume; era căutat de Leonard Woolf și de Lytton Strachey (al cărui iubit avea să devină), închegându-se astfel nucleul faimosului mai apoi grup de la Bloomsbury; făcea alpinism (Strachey se plângea de „multitudinea acelor imbecili de munți"); cumpăra cărți; stătea la discuții până la ore târzii din noapte; avea strălucire. Era un fenomen.

Dar până și fenomenele trebuie să mănânce, drept care i se puse întrebarea ce să facă în continuare. Bani avea foarte puțini, iar perspectiva unei cariere academice oferea și mai puțini. Iar el avea viziuni mai largi. „Vreau să administrez o cale ferată, să organizez un trust sau cel puțin să pungășesc un pic publicul investitor", îi scria el lui Strachey; „e atât de ușor și de fascinant să stăpânești principiile acestor lucruri".

Nu s-a găsit nimeni să-i ofere o cale ferată sau un trust, iar „pungășeala" nu făcea decât să dea în vileag o fațetă mai năstrușnică a imaginației lui Keynes. Încât se decise s-o apuce pe drumul public către succes. Dădu examenele cerute pentru ocuparea unui post de funcționar în administrație, cu o aparentă indiferență ce o făcu pe sora lui Strachey să se întrebe dacă această nepăsare nu era cumva doar o poză.

Nu, el socotise totul foarte exact și ca atare n-avea de ce să se frământe; era sigur că va reuși, și a reușit. Ocupă locul al doilea în ordinea notelor obținute, nota cea mai mică fiind cea la cunoștințe economice. „Evident că știam mai multă economie decât examinatorii mei, explica el mai târziu, remarcă ce ar fi fost impardonabil de prezumțioasă dacă n-ar fi fost, în cazul de față, perfect adevărată.

Iată-l, așadar, în 1907, la India Office*.

Keynes își detesta slujba de aici. Energia intelectuală și-o consuma acasă lucrând la o primă variantă a tratatului său de matematică, iar postul de mărunt slujbaș la un serviciu public i se părea de-a dreptul umilitor comparativ cu ceea ce ar fi însemnat administrarea unei căi ferate. După doi ani era sastisit. Eforturile sale, declara el, constaseră în a expedia cu vaporul la Bombay un taur cu pedigree, și tot ce putuse să constate într-o slujbă guvernamentală era că dacă făceai cumva o observație pripită, te puteai aștepta să fii „bruftuluit." Își dădu deci demisia și se înapoie la Cambridge. Era însă cu neputință ca cei doi ani cât a lucrat ca funcționar să nu-i fi folosit la nimic. Din cele aflate despre chestiunile indiene, scrise în 1913 o carte despre *Moneda și finanțele Indiei,* despre care toată lumea fu de părere că e o mică capodoperă, iar atunci când, în același an, luă ființă o Comisie regală menită să examineze problema monedei indiene, Keynes, în vârstă de 29 de ani, fu solicitat să facă parte din ea, ceea ce însemna o onoare remarcabilă.

Cambridge-ul era mai pe placul său. Cunoscu un succes imediat, și, ca semn al prețuirii de care se bucura, i se încredință funcția de redactor-șef la *Economic Journal*, cea mai influentă publicație economică din Marea Britanie, funcție pe care o păstra apoi timp de treizeci și trei de ani.

Și mai pe placul său decât Cambridge era Bloomsbury. Bloomsbury era un loc și deopotrivă o stare de spirit; micul grup de intelectuali căruia Keynes îi aparținuse încă din

* Ministerul Indiilor (în Marea Britanie, până în 1947). *(N. t.)*

vremea studenției dobândise acum un cămin, o filozofie și o reputație. Acest cerc fermecat pare să nu fi cuprins niciodată mai mult de douăzeci sau treizeci de persoane, dar opiniile lor fixau standardele artistice ale Angliei — căci nu trebuie uitat că din el făceau parte Leonard și Virginia Woolf, E.M. Forster, Clive Bell, Roger Fry, Lytton Strachey. Era de ajuns un zâmbet aprobator la Bloomsbury pentru ca un poet să dobândească recunoaștere; sau o încruntare din sprâncene, pentru a fi îngropat. Se spune că grupul de la Bloomsbury avea vreo duzină de intonații diferite în rostirea cuvântului „really" (realmente, într-adevăr — *n. t.*) dintre care cea de plictiseală sofisticată nu era nicidecum cea mai de jos. Era un grup deopotrivă idealist și cinic, curajos și fragil. Și un pic nebun; a rămas de pomină episodul cunoscut drept păcăleala cu cuirasatul (Dreadnought Hoax), când Virginia Woolf (pe atunci Stephen) și câțiva conspiratori s-au costumat ca împăratul Abisiniei și suita sa, fiind escortați cu onoruri la una dintre cele mai strașnic păzite nave de război ale Majestății Sale.

În acest grup, Keynes era o figură centrală — sfătuitor, consilier, arbitru. Putea vorbi despre orice cu o desăvârșită siguranță: compozitorul William Walton, coregraful Frederik Ashton și mulți alți artiști sau specialiști ajunseseră să se obișnuiască cu replica keynesiană „Nu, nu, în privința asta greșiți în mod categoric...." Porecla sa, am putea adăuga, era Pozzo, după numele unui diplomat corsican cunoscut pentru diversitatea preocupărilor sale și pentru faptul că mereu punea ceva la cale.

A fost un debut mai degrabă diletant pentru un om care mai târziu avea să pună energic în ordine lumea capitalistă.

Anii de război au dispersat întru câtva grupul de la Bloomsbury. Keynes a fost chemat la Trezorerie și pus să se ocupe de finanțele britanice din străinătate. Probabil că și aici a fost privit ca un fenomen. Un vechi coleg avea să

povestească mai târziu o anecdotă în acest sens: „A apărut o dată o nevoie urgentă de *pesetas* spaniole. Cu greutate s-a izbutit strângerea unei mici sume. Keynes raportă regulamentar acest lucru unui secretar al Trezoreriei care, ușurat, zise că acum, cel puțin pentru scurtă vreme, avem o rezervă de *pesetas.* « Ba nu! », răspunse Keynes. « Cum adică?! » exclamă speriat superiorul. « Le-am vândut pe toate; mi-am pus în gând să sparg piața. » Ceea ce a și făcut."

Curând deveni un personaj-cheie la Trezorerie. Primul său biograf, Roy Harrod, care lucra și el acolo ca economist, ne spune că oameni cu judecată matură ziceau despre Keynes că a contribuit la câștigarea războiului mai mult decât oricare altă persoană din viața civilă. Că o fi fost așa sau nu, fapt e că izbutea să-și facă timp și pentru alte îndeletniciri. Aflându-se o dată cu o misiune financiară în Franța, îi veni ideea că balanța de plăți a acestei țări cu Anglia s-ar putea echilibra în parte dacă francezii ar vinde ceva din tablourile lor către National Gallery. Astfel ajunse să cumpere pentru Anglia, de o sută de mii de dolari, lucrări de Corot, Delacroix, Forain, Gauguin, Ingres și Manet, iar pentru sine făcu rost de un Cézanne: tunurile germane cu bătaie lungă bombardau Parisul și prețurile operelor de artă coborâseră la un nivel ispititor. Înapoiat la Londra, se ducea la spectacole de balet; Lidia Lopokova dansa în rolul frumoasei din „The Good-Humored Ladies" și avea un succes nebun. Familia Sitwell o invită la o serată, unde îl cunoscu pe Keynes. Ni-l putem imagina pe Keynes cu engleza lui clasică și pe Lidia cu clasicele ei poticneli în engleză. „Nu-mi place să stau la țară în luna august", zicea ea, „pentru că sunt o puzderie de *barristers** care mă mușcă de picioare."

Toate acestea erau însă tangențiale față de lucrul principal — reglementarea postbelică din Europa. Keynes era

---

* Barrister = avocat pledant. Lidia, evident, credea că vorbește despre țânțari. *(N. t.)*

de acum un personaj important — unul dintre acei oameni nenominalizați, pe care-i vedem stând în spatele scaunelor șefilor de stat spre a le șopti când este nevoie câte un cuvânt de ghidaj. A fost trimis la Paris în calitate de locțiitor al ministrului britanic de finanțe în Consiliul Economic Suprem, având depline puteri decizionale, și ca reprezentant al Trezoreriei la chiar Conferința de Pace. Făcea totuși parte doar din eșalonul secund; ședea pe un loc din tribuna întâi, dar fără împuternicirea de a interveni direct în desfășurarea jocului. Trebuie să fi suferit teribil, simțindu-se frustrat și neputincios, pentru că și-a dat seama că în înfruntarea directă dintre marile căpetenii Wilson este manevrat de Clemenceau, ambiția unei păci omenoase fiind înlocuită cu impunerea uneia vindicative.

„Au trecut, cred, săptămâni întregi de când n-am mai scris nimănui", îi scria el mamei sale în 1919, „pentru că m-am simțit extrem de epuizat, parte din pricina muncii de aici, parte datorită deprimării pe care mi-a pricinuit-o răul pe care-l vedeam în jur. Niciodată nu m-am simțit atât de nefericit ca în ultimele două–trei săptămâni. Tratatul de pace este scandalos și imposibil și nu va putea aduce decât nenorociri."

Bolnav cum era, se scula din pat cum putea spre a se duce să protesteze împotriva a ceea ce el a numit „asasinarea Vienei", dar n-a putut stăvili curentul. Pacea avea să fie una cartagineză, Germania fiind supusă la plata unor despăgubiri atât de mari încât aceasta avea s-o împingă la practici dintre cele mai incorecte în comerțul internațional spre a câștiga lirele, francii și dolarii pe care-i avea de plătit. Aceasta, firește, nu era opinia populară, dar Keynes vedea în Tratatul de la Versailles imboldul dat în mod involuntar spre o și mai formidabilă resurecție a autarhiei și militarismului german.

Exasperat, își dădu demisia; apoi, cu trei zile înainte ca tratatul să fie semnat, își începu polemica împotriva lui. I-a

dat titlul *Consecințele economice ale păcii*; când cartea apăru, în decembrie (a scris-o cu maximă viteză și furie), ea făcu din Keynes un nume cunoscut.

Era o carte strălucit scrisă și zdrobitoare. Keynes îi văzuse pe protagoniști la lucru și în descrierea lor combina arta de romancier cu analiza tăioasă a unui critic de la Bloomsbury. Despre Clemenceau scria că „N-are decât o iluzie — Franța; și o singură deziluzie — omenirea, unde intrau, de bună seamă, și interlocutorii săi"; iar despre Wilson că „...asemeni lui Odiseu, arăta mai înțelept atunci când stătea jos". Portretele erau zugrăvite cu măiestrie, dar analiza răului ce fusese făcut era de neuitat. Deoarece Keynes vedea în Conferința de Pace o finalizare necruțătoare a unei animozități politice, cu o totală desconsiderare a problemei presante a momentului — renașterea Europei ca un tot tinzând spre integrare și apt să funcționeze:

> „Consiliul celor Patru n-a acordat nici o atenție acestor probleme, fiind preocupat de altele — Clemenceau de înăbușirea vieții economice a dușmanului său, Lloyd George să încheie o afacere și să aducă acasă ceva care să fie acceptabil timp de o săptămână, iar președintele, să nu facă nimic care să nu fie corect și drept. E un lucru extraordinar că problemele fundamentale ale unei Europe amenințate sub ochii lor de foamete și dezintegrare au fost singurul subiect ce n-a izbutit să stârnească interesul Celor Patru. Despăgubirile au fost principalul lor excurs în domeniul economic, și ei le-au rezolvat ca pe o problemă de teologie, de politică, de șicană electorală — din toate punctele de vedere, exceptând pe cel al viitorului economic al statelor ale căror destine le puneau la cale."

După care formula următorul avertisment solemn:

> „Pericolul cu care ne confruntăm este, așadar, rapida scădere a nivelului de trai al populațiilor europene, până la un punct ce va însemna pentru unii foamete efectivă (punct

atins deja în Rusia și foarte apropiat în Austria). Oamenii nu se vor resemna totdeauna să moară fără crâcnire. Pentru că foamea, care pe unii îi aduce într-o stare de letargie și de neputincioasă deznădejde, împinge alte firi la o instabilitate nervoasă numită isterie și la o deznădejde turbată. Iar aceștia, pierzându-și cumpătul, ar putea lichida rămășițele de organizare, și, în încercările lor disperate de a satisface nevoile imperioase ale individului, ar putea scufunda civilizația însăși. Acesta e pericolul la înlăturarea căruia ar trebui să conlucreze acum toate resursele noastre, precum și idealismul nostru."

Cartea a înregistrat un succes enorm. Caracterul inaplicabil al tratatului a fost evident aproape din clipa în care a fost semnat, dar Keynes a fost primul care a văzut și a spus acest lucru și care a sugerat o revizuire totală a lui. A devenit astfel cunoscut ca un economist cu o extraordinară perspicacitate, iar când, în 1924, planul Dawes a declanșat lungul proces de depășire a impasului din 1919, harul său profetic a fost confirmat.

Acum era celebru, dar rămânea întrebarea cu ce urma să se ocupe în continuare. Optă pentru afaceri, pentru cele mai riscante afaceri cu putință, și cu un capital de câteva mii de lire sterline se apucă de speculații pe piețele internaționale. Pierdu aproape toți banii, fu ajutat cu un împrumut de către un bancher ce nu-l văzuse niciodată la față dar care fusese impresionat de activitatea sa din timpul războiului, recuperă pierderea și apoi continuă să câștige până când făcu o avere ce valora pe atunci 2 milioane de dolari. Succesul pare să fi fost rodul purei întâmplări. Keynes socotea nedemn să culeagă informații secrete — ba chiar declarase o dată că oamenii de afaceri din Wall Street ar putea face averi imense dacă ar renunța la a se folosi de informații „secrete" — iar propriile sale oracole nu se sprijineau pe nimic altceva decât pe examinări minuțioase ale bilanțurilor, pe

cunoștințele sale enciclopedice în domeniul finanțelor, pe intuiția sa în privința personalităților și pe un anumit fler negustoresc. Dimineața înainte de a coborî din pat obișnuia să studieze datele financiare furnizate de agenții săi, să ia decizii, să transmită telefonic dispozițiile sale, și atâta tot; restul zilei îi rămânea la dispoziție pentru lucruri mai importante, cum ar fi teoria economică. Ar fi făcut o pereche minunată cu David Ricardo.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

Mai câștiga și bani, între altele, și nu doar pentru sine. Deveni trezorier la King's College, și izbuti să sporească fondurile acestei instituții de la 30 000 la 380 000 de lire sterline. Conducea un trust de investiții și dirija finanțele unei companii de asigurări pe viață.

Între timp — pentru că totdeauna se îndeletnicea cu mai multe lucruri deodată — scria articole în *Manchester Guardian*, ținea în mod regulat cursuri la Cambridge, unde expunerea teoriilor seci era condimentată cu relatări și remarce anecdotice despre evenimente și personalități din viața economică mondială, mai cumpăra tablouri, își procura cărți și, după o zbuciumată viață amoroasă cu Lytton Strachey, Duncan Grant și o mulțime de alți amanți de același sex, se însură cu Lidia Lopokova. Balerina deveni soția unui vestit profesor de la Cambridge — un rol nou pentru ea, pe care, spre o oarecare surprindere (și ușurare) a unora dintre prietenii lui Keynes, rusoaica îl jucă la perfecție. Din acest moment, firește, ea și-a abandonat cariera profesională, dar ceva mai târziu un prieten al familiei Keynes povestea că aflându-se într-o bună zi în vizită în casa lor, a auzit de la etajul de deasupra bubuituri și alte zgomote neobișnuite: Lidia mai continua cu exercițiile de balet.

Era o femeie extrem de frumoasă, iar el un admirator pe măsură — nu frumos, dar înalt și plin de prestanță. Trupul său mare și un pic stângaci oferea un piedestal potrivit pentru un chip alungit, triunghiular, iscoditor: un nas drept, o mustață îngrijită păstrată încă de pe vremea când era elev

la Eton, buze cărnoase, mobile și o bărbie cam sfioasă. Cei mai expresivi erau ochii: de sub sprâncenele-i arcuite, priveau când gravi sau glaciali, când scoțând scântei, când degajând o moliciune catifelată, aidoma „unor funduri de albine pe o petală de floare albastră", cum avea să spună unul dintre editorii săi — pesemne, după cum acționa în calitate de emisar guvernamental, de speculator, de eminență de la Bloomsbury sau de baletoman.

Mai avea încă o ciudățenie: îi plăcea să șadă ca un fel de variantă englezească de mandarin chinez, cu mâinile vârâte fiecare în mâneca opusă a hainei. Era un gest de camuflare cu atât mai curios, cu cât Keynes manifesta un interes ieșit din comun pentru mâinile altor oameni și era mândru de ale sale. Mersese chiar, în această privință, până acolo încât a pus să fie executate mulaje ale mâinilor sale și ale soției sale și își pusese în gând să-și facă o colecție de asemenea mulaje ale mâinilor prietenilor săi; iar când se vedea pentru prima dată cu un om, se uita mai întâi cum arată palmele, degetele și unghiile acestuia. Mai târziu, când a stat pentru prima oară de vorbă cu Franklin Roosevelt, și-a făcut următoarea însemnare despre Președinte:

> „...Dar în primul moment, desigur, nu m-am uitat prea îndeaproape la aceste lucruri. Pentru că, atenția îmi era concentrată asupra mâinilor sale. Destul de vânjoase și cu contururi ferme, dar fără multă agilitate și finețe, cu unghii destul de scurte și rotunde, ca la degetele unui om de afaceri. Nu le pot descrie foarte exact, dar deși (în ochii mei) lipsite de distincție, aveau ceva ieșit din comun. Și totuși erau curios de familiare. Unde mai văzusem oare asemenea mâini? Timp de cel puțin zece minute mi-am scotocit prin memorie, ca după un nume uitat, nemaiștiind prea bine ce spuneam despre argint, despre echilibrul bugetar sau despre lucrările publice. În sfârșit, îmi adusei aminte: Sir Edward Grey. Un Sir Edward Grey mai solid și mai americanizat."

Mă întreb dacă Roosevelt ar mai fi scris așa cum i-a scris lui Felix Frankfurter — „am avut o convorbire de zile mari cu K., care mi-a plăcut enorm" — în cazul când ar fi știut că fusese rezumat în ochii interlocutorului său drept o versiune burghez-americană a unui ministru de externe britanic.

Pe la 1935, făcuse deja o carieră strălucită. Cartea *Moneda și finanțele Indiei* fusese un tur de forță, deși unul de mică amploare; *Consecințele economice ale Păcii* a avut un mare răsunet; iar *Tratatul despre probabilități* a fost un triumf la fel de mare, deși era o lucrare mult mai specializată. Apropo de această din urmă lucrare, e de notat un episod amuzant, petrecut la o masă pe care o luau împreună Keynes și Max Planck, geniul matematic căruia i se datora dezvoltarea mecanicii cuantice, una din cele mai uimitoare realizări ale spiritului uman. Planck îi spuse cu acest prilej lui Keynes că se gândise la un moment dat să se consacre el însuși economiei politice. Dar a abandonat ideea, pentru că era o știință mult prea... grea! Keynes relată apoi această discuție unui prieten de la Cambridge. „Curios lucru, într-adevăr", îi spuse acesta. „Bertrand Russell tocmai îmi spunea deunăzi că și el se gândise să se ocupe de economie. Dar a renunțat pentru că i se părea prea ușoară."

Matematicile însă, după cum știm, erau pentru Keynes doar o preocupare lăturalnică; în 1923, un *Tratat despre reforma monetară* stârni din nou atenția lumii. De astă dată Keynes se ridica împotriva fetișismului aurului, împotriva ciudatei pasivități concretizate în abdicarea oamenilor de la controlul conștient al propriilor lor monede și în transferul responsabilității lor asupra mecanismului impersonal al etalonului internațional. Era o carte tehnică, firește, dar ca toate scrierile lui Keynes, presărată cu formulări elocvente. Una dintre ele va rămâne cu siguranță în tezaurul de aforisme englezești: vorbind despre consecințele „pe termen lung" ale unei venerabile axiome economice, Keynes nota sec: „Pe termen lung vom fi cu toții morți."

În sfârșit, ca o încoronare, publică, în 1930, *Tratatul despre bani* — o încercare lungă, anevoioasă, inegală, pe alocuri sclipitoare iar în alte puncte deconcertantă, de a desluși comportamentul economiei în ansamblu. *Tratatul* era o carte fascinantă, având în centrul analizei problema: ce anume făcea ca economia să funcționeze atât de inegal — cunoscând ba perioade de prosperitate, ba altele de lentoare și depresiune.

Această problemă absorbise, firește, atenția economiștilor decenii de-a rândul. Lăsând deoparte marile crahuri speculative, cum au fost cel din 1929 și precursoarele sale mai de demult (am menționat mai înainte unul din Franța secolului al XVIII-lea, când a capotat Compania Mississippi), — mersul normal al comerțului părea să cunoască o alternanță de expansiuni și de contracții, ceva ca un fel de respirație economică. În Anglia, de exemplu, afacerile merseseră prost în 1801, bine în 1802, prost în 1808, bine în 1810, prost în 1815 și așa mai departe timp de o sută de ani; în America schema era aceeași, deși datele erau ușor diferite.

Ce stătea în spatele acestei alternanțe între prosperitate și depresiune? La început, s-a crezut că ciclurile economice sunt un fel de tulburări nervoase de masă: „Aceste colapsuri periodice sunt, de fapt, de natură mentală, depinzând de variațiile pe care le suferă descurajarea, elanul, entuziasmul, dezamăgirea și panica", scria un observator în 1867. Dar această frază, deși era, neîndoielnic, o descriere izbutită a stării de spirit din Wall Street sau Lombard Street, din Lancaster sau din Noua Anglie, lăsa fără răspuns întrebarea fundamentală: Care este cauza unei asemenea isterii de masă?

Unele dintre explicațiile mai vechi au căutat răspunsul *în afara* procesului economic. W. Stanley Jevons, la care ne-am referit pe scurt într-un capitol anterior, a avansat o explicație care dădea vina pe *petele din Soare* — idee nu chiar atât de extravagantă cum ar putea să pară la prima vedere. Pentru că Jevons fusese impresionat de faptul că ciclurile

economice dintre 1721 și 1878 avuseseră o durată medie, între două vârfuri de prosperitate, de 10,46 ani, iar petele solare (care fuseseră descoperite în 1801 de Sir William Herschel) manifestau o periodicitate de 10,45 de ani. Corelația, potrivit convingerii lui Jevons, era prea strânsă pentru a putea fi socotită pur accidentală. Petele solare, gândea el, determinau ciclurile meteorologice, care apoi cauzau ciclurile de precipitații, care la rândul lor cauzau oscilațiile periodice ale producțiilor agricole, iar acestea cauzau ciclurile economice.

Nu era o teorie rea — exceptând un singur lucru. Un calcul mai exact al ciclurilor urmate de petele solare a lungit periodicitatea lor la unsprezece ani, ceea ce strica minunata corespondență dintre mecanica cerească și pendulările din viața economică. Așa se face că de petele solare rămase să se ocupe mai departe astronomia, în timp ce căutarea factorilor motivanți ai ciclurilor economice se întoarse la considerații mai pământești.

Se întoarse, de fapt, către o zonă semnalată la început zgomotos, dar numai intuitiv, de către Malthus cu un secol mai înainte — zona economisirii. Cititorul își va reaminti poate de îndoielile lui Malthus — de presimțirea sa confuză că economisirea ar putea să se soldeze cumva cu o „suprasaturație generală". Ricardo l-a cam zeflemisit, nici Mill nu l-a luat în serios, încât ideea a fost abandonată printre absurditățile ridicole și periculoase din subterana gândirii economice. Să spui că economisirea ar putea fi o sursă de necazuri — păi, asta însemna să ataci însăși virtutea cumpătării! Era un lucru aproape imoral; oare nu scrisese Adam Smith negru pe alb că „Ceea ce constituie prudență în conduita fiecărei familii în parte n-are cum să fie nesăbuință la scara întregii țări"?

Vechii economiști însă, atunci când refuzau să admită că economisirea ar putea fi o piatră de care să se poticnească o economie, nu erau preocupați să facă prozelitism moral; ei se mărgineau să observe faptele din lumea reală.

Pentru că pe la începutul secolului al XIX-lea cei ce economiseau erau în linii mari unele și aceleași persoane cu cei ce investeau. În lumea strâmtorată a lui Ricardo și Mill, practic singurii care își puteau permite să economisească erau landlorzii și capitaliștii bogați, iar sumele pe care izbuteau să le pună deoparte *erau* folosite de obicei pentru investiții productive de un fel sau altul. În aceste condiții, economisirea era pe drept cuvânt numită „acumulare", fiind o medalie cu două fețe; pe de o parte, strângerea unei sume de bani, iar pe de alta, imediata ei utilizare pentru cumpărarea de unelte, clădiri sau pământ, care să producă alți bani.

Însă către mijlocul secolului al XIX-lea structura economiei se schimbase. Repartiția avuției se ameliorase, iar o dată cu aceasta, posibilitatea de a economisi ajunsese să fie la îndemâna unui număr tot mai mare de membri ai societății. În același timp, viața economică crescuse în amploare și devenise mai instituționalizată; de acum ea căuta într-o măsură tot mai mare surse noi de capital nu doar în buzunarele proprietarilor-manageri individuali, ci și în portmoneele anonime ale depunătorilor din întreaga țară. În felul acesta, economisirea și investițiile ajunseseră să se despartă între ele — deveniseră operații separate efectuate de grupuri de oameni separate.

Și asta provoca dereglări în economie. Malthus, în fond, a avut dreptate, deși din rațiuni pe care nu le întrevăzuse niciodată.

Problema e atât de importantă — este centrală în explicarea fenomenului de criză — încât trebuie să ne oprim o clipă pentru a o formula clar.

Trebuie pornit de la înțelegerea modului în care măsurăm prosperitatea unei națiuni. Nu o facem în funcție de cât aur are — India, bogată în aur, se zbate în sărăcie. Nu o facem nici după capitalul fizic — clădiriie, minele, fabricile, și pădurile nu s-au evaporat în 1932. Prosperitatea și

depresiunea nu țin atât de gloria trecută, cât de ceea ce se realizează în prezent; de aceea, ele se măsoară prin *veniturile* pe care le obținem. Atunci când cei mai mulți dintre noi ca indivizi (și deci și toți laolaltă) avem parte de venituri mari, țării îi merge bine; când venitul nostru individual (sau național) total scade, ne aflăm în depresiune.

Dar venitul — venitul național — nu e un concept static. Caracteristica de căpetenie a unei economii este, de fapt, *fluxul* de venituri trecând dintr-o mână în alta. Cu fiecare cumpărătură pe care o facem, transferăm o parte din veniturile noastre în buzunarul altcuiva. Similar, fiecare bănuț din veniturile noastre — fie ele salarii, rente, profituri sau dobânzi — provine, în cele din urmă, din banii pe care altcineva i-a cheltuit. Gândiți-vă la orice părticică din venitul pe care îl obțineți și vă veți da seama că ea își are originea în buzunarul altcuiva: fie că el vă angajează ca salariat, că este clientul magazinului dumneavoastră sau cumpără din produsele unei corporații la care dumneavoastră sunteți acționar.

Tocmai prin acest proces de transferare necontenită a banilor economia se revitalizează continuu.

Acest proces de circulație a veniturilor se desfășoară în bună parte în chip foarte natural și fără blocaje. Toți ne cheltuim grosul veniturilor pe bunuri pe care le întrebuințăm sau ne bucurăm de ele noi înșine — pe așa-numitele bunuri de consum — și cum aceste bunuri de consum le cumpărăm cu o destul de mare regularitate, circulația unei mari părți din venitul național este asigurată. Faptul că suntem nevoiți să mâncăm și să ne îmbrăcăm, că ne dorim tot felul de plăceri ne determină pe toți să cheltuim în mod regulat și constant.

Până aici totul e foarte simplu și direct. Există însă și o parte din veniturile noastre care *nu* se duce direct pe piață spre a deveni venit al altcuiva: e vorba de banii pe care-i economisim. Dacă am băga aceste economii sub saltea sau le-am tezauriza în numerar, e clar că am deranja fluxul circular

al veniturilor; pentru că în acest fel am înapoia societății mai puțin decât am primit de la ea. Dacă un astfel de proces de înghețare ar lua amploare și s-ar prelungi, curând s-ar înregistra o scădere cumulativă în veniturile bănești ale fiecăruia, deoarece la fiecare rotire s-ar transfera o sumă tot mai mică. Ne-am pomeni atunci într-o criză.

În mod normal însă, nu se produce această periculoasă întrerupere a fluxului de venituri. Pentru că nu ne congelăm banii economisiți, ci îi transformăm în acțiuni, obligațiuni sau depuneri la bancă, creînd astfel posibilitatea reutilizării lor. Astfel, dacă cumpărăm acțiuni, plasăm direct economiile noastre în afaceri; dacă depunem la bancă banii economisiți, ei vor putea fi luați cu împrumut de către oamenii de afaceri care caută capital. Fie că ne depunem economiile la bancă, fie că ne cumpărăm polițe de asigurare sau hârtii de valoare, există canale prin care aceste economii se întorc în circulație prin activități economice. Pentru că atunci când economiile noastre sunt preluate și cheltuite de întreprinzători, ele se transformă în salarii, profituri sau altfel de câștiguri pentru cineva.

Dar — și atenție la acest „dar"! — canalul acesta economisire-investiții nu funcționează nicidecum *automat*. Oamenii de afaceri n-au neapărată nevoie de economii pentru a-și efectua operațiile zilnice; ei își acoperă cheltuielile cu încasările din vânzări. O întreprindere este nevoită să apeleze la banii economisiți numai dacă își *mărește* volumul de activități, pentru că de obicei încasările ei curente nu-i asigură capital suficient pentru a construi o nouă fabrică sau a-și îmbogăți substanțial utilajele.

Tocmai în acest punct poate interveni dereglarea. O comunitate economică va încerca totdeauna să economisească o parte din venit. Întreprinderile nu sunt însă totdeauna în situația de a-și lărgi activitatea. Când perspectivele în afaceri sunt slabe, fie din pricina „saturației" unor piețe, fie pentru că situația internațională este alarmantă sau pentru

că oamenii de afaceri se tem de inflație, fie din orice alt motiv, propensiunea spre investiții va slăbi. De ce și-ar extinde întreprinzătorii capacitățile de producție dacă viitorul le apare nesigur?

Tocmai în asta rezidă posibilitatea depresiunii. *Dacă banii economisiți de noi nu sunt investiți prin extinderea activității unor firme, veniturile noastre vor scădea inevitabil.* Ne vom trezi prinși în aceeași spirală descendentă ca și în situația când ne-am îngheța economiile prin tezaurizare.

Poate interveni o asemenea eventualitate? Vom vedea îndată. Deocamdată să reținem că aici este vorba de o luptă stranie și lipsită de încrâncenare. Nu este vorba de landlorzi hrăpăreți sau de capitaliști avari, ci doar de niște cetățeni extrem de cumsecade, care caută cu prudență să economisească ceva din veniturile lor, și de niște oameni de afaceri la fel de virtuoși care, cu aceeași prudență, își fac socotelile spre a vedea dacă situația economică le recomandă riscul de a cumpăra o nouă mașină sau de a construi o nouă uzină. Și totuși, de rezultatul acestor două decizii delicate atârnă destinul economiei. Căci dacă aceste decizii nu se potrivesc între ele — dacă, de exemplu, oamenii de afaceri investesc mai puțin decât comunitatea încearcă să economisească — atunci economia va trebui să se adapteze la contracția depresiunii. De asta, mai mult decât de orice altceva, depinde problema vitală a *boom*-ului sau crizei.

Faptul că destinul nostru este astfel vulnerabil față de acest raport variabil dintre economisire și investiții constituie, într-un fel, prețul pe care trebuie să-l plătim pentru libertatea economică. O asemenea problemă nu există în Rusia sovietică, după cum nu a existat în Egiptul faraonilor. Pentru că într-o economie a ucazului, atât economisirea cât și investițiile sunt determinate de sus, iar controlul total asupra întregii vieți economice a țării garantează că banii economisiți de națiune vor fi folosiți pentru finanțarea construcției de piramide sau de obiective energetice. În lumea capitalistă

e altfel. Aci, atât decizia de a economisi, cât și motivația de a investi sunt lăsate la latitudinea agenților economici înșiși. Și pentru că aceste decizii sunt libere, ele pot fi discordante. Se poate întâmpla ca investițiile să fie prea mici pentru a putea absorbi economiile populației sau, dimpotrivă, volumul economiilor să fie prea mic pentru a susține investițiile. Libertatea economică este o stare cât se poate de dezirabilă, dar în caz de declin sau de *boom,* trebuie să fim pregătiți să facem față consecințelor ei posibile.

Luându-ne cu aceste explicații, aproape că l-am pierdut din vedere pe John Maynard Keynes și al său *Tratat despre bani.* Dar nu cu totul. Pentru că *Tratatul* a fost o expunere sclipitoare despre balanța economisirilor și investițiilor. Ideea lui Keynes nu era originală, pentru că un lung șir de economiști de seamă semnalaseră deja rolurile critice ale acestor doi factori în cadrul ciclului economic. Dar, ca în toate chestiunile abordate de Keynes, abstracțiile seci ale științei economice căpătau în proza sa un lustru nou. De pildă:

> „Ne obișnuisem să considerăm că avuția acumulată a lumii a fost strânsă anevoie pe seama abstinenței voite a indivizilor de la desfătarea imediată oferită de consum, abstinență căreia îi spuneam cumpătare. Dar trebuie să fie evident că simpla abstinență nu este de-ajuns pentru a construi orașe sau a asana mlaștini.
> ...Spiritul întreprinzător este cel ce construiește și ameliorează toate câte le are lumea... Dacă acest spirit lucrează, avuția se acumulează indiferent de cum se prezintă Cumpătarea; iar dacă el doarme, avuția decade, oricât de mare ar fi Cumpătarea."

Dar, în pofida acestei magistrale analize, Keynes nici nu terminase bine de scris *Tratatul* că a și trebuit, vorbind la figurat, să-l rupă. Pentru că teoria sa despre oscilațiile eco-

nomisirilor și investițiilor avea un mare defect: nu explica în ce fel o economie putea *să rămână* într-o stare de depresiune prelungită. Într-adevăr, după cum o sugerează chiar analogia cu balanța, se părea că o economie împinsă în jos de economisiri excedentare trebuia în scurt timp să se redreseze de la sine și tendința să se inverseze.

Pentru că economisirile și investițiile — Cumpătarea și Spiritul de inițiativă — nu sunt activități economice lipsite de orice conexiune reciprocă. Dimpotrivă, ele apar strâns legate pe piața unde oamenii de afaceri „cumpără" banii economisiți sau cel puțin îi iau cu împrumut: piața banilor. Economiile, la fel ca orice altă marfă, își au prețul lor: rata dobânzii. Așadar (se părea), în punctul cel mai de jos al crizei, unde există excedent de economii, prețul lor ar trebui să scadă — întocmai cum, când piața e suprasaturată de pantofi, prețul acestora scade. Iar scăzând prețul banilor economisiți — o dată cu diminuarea ratei dobânzii — *motivația* de a investi este foarte probabil să crească; dacă era prea costisitor să construiești o nouă fabrică într-un moment când banii necesari pentru ea ar fi fost obținuți cu o dobândă de zece la sută, oare construcția ei n-ar putea să pară mult mai profitabilă o dată ce banii respectivi puteau fi obținuți cu o dobândă de numai cinci la sută?

Așadar, teoria balanței păruse să promită că în chiar mecanismul ciclului economic este încorporat un dispozitiv de siguranță, care face ca atunci când se acumulează prea multe economii, folosirea lor cu împrumut să fie mai ieftină, întreprinzătorii fiind astfel încurajați să investească. Se poate întâmpla, zicea teoria, ca economia să se contracte, dar pare cert că după aceea va redemara.

Însă tocmai lucrul acesta nu s-a petrecut în timpul Marii Crize. Rata dobânzilor scădea și totuși nu se întâmpla nimic. Vechile remedii fură administrate din plin — doze mici de medicament și doze mari de așteptări optimiste — dar starea pacientului nu se ameliora. Deși de o logică fără

cusur, ideea după care rata dobânzii veghea mereu asupra raportului dintre economiile bănești și investiții, corectându-l în caz de disproporție, se vădea a fi pe undeva deficitară. Trebuie că mai exista ceva ce împiedica redresarea economică.

Cartea de căpătâi pe care Keynes urma să o scoată pe această temă se dospea deja de o bucată de vreme. „Pentru a înțelege starea *mea* de spirit", îi scria el lui George Bernard Shaw în 1935 — tocmai îi recitise, la sugestia acestuia, pe Marx și pe Engels și nu prea îi găsise pe gustul său — „...trebuie să știți că scriu în prezent o carte de teorie economică despre care cred că va revoluționa în mare măsură — îmi închipui că nu imediat, ci în cursul următorilor zece ani — modul în care lumea gândește asupra problemelor economice... Nu mă pot aștepta ca dumneavoastră sau oricine altcineva să creadă acest lucru în momentul de față. Cât despre mine, eu nu doar sper ceea ce vă spun, ci în sinea mea sunt întru totul sigur."

Ca de obicei, a avut perfectă dreptate. Cartea urma să aibă efectul unei bombe. Este însă foarte îndoielnic că Shaw și-ar fi dat seama de asta dacă ar fi încercat să o digere. Cartea avea un titlu rebarbativ, *Teoria generală a folosirii mâinii de lucru, a dobânzii și a banilor,* iar conținutul ei era și mai și: ni-l putem imagina pe Shaw ajuns la pagina 25, holbându-se la fraza: „Fie prețul global de ofertă al producției obținute folosind N persoane, raportul dintre Z și N fiind scris sub forma $Z = \Phi(N)$, și putând fi numit Funcția ofertei globale." Și dacă atâta nu era de-ajuns pentru a îndepărta pe aproape oricine de conținutul cărții, la asta se adăuga marea absență din ea a acelei viziuni panoramice asupra acțiunii sociale pe care profanul ce-i frunzărise pe Smith, pe Mill sau pe Marx se aștepta s-o regăsească și la Keynes. Ici și colo era câte un pasaj încântător — ca, de pildă, cel în care apare comparația între alegerea acțiunilor la bursă și alegerea câștigătoarelor unui concurs de frumusețe — dar

astfel de pasaje se iveau ca niște oaze într-un deșert de algebră și de analiză abstractă.

Totuși, cartea era revoluționară — nu-i alt cuvânt mai potrivit. Ea realiza o reașezare fundamentală a științei economice, comparabilă cu cele realizate la vremea lor de *Avuția națiunilor* și de *Capitalul.*

Pentru că *Teoria generală* ajungea la o concluzie surprinzătoare și deconcertantă — aceea că, de fapt, nu există un mecanism de siguranță automat. Economia nu se asemăna cu o balanță care se echilibrează totdeauna de la sine, ci mai degrabă cu un elevator; ea poate să urce și să coboare, dar poate să stea și perfect nemișcată. Iar nemișcată putea să stea la fel de bine la parter ca și în vârful turnului. Cu alte cuvinte, o criză economică putea să nu se vindece niciodată de la sine; economia putea rămâne stagnantă un timp indefinit, ca o corabie adăpostită în port.

Dar cum se poate așa ceva? Oare masa de economii strânse pe măsura adâncirii crizei nu va determina scăderea ratei dobânzilor, iar această scădere a dobânzilor nu-i va face oare pe întreprinzători să folosească banii ieftiniți pentru a-și mări fabricile?

Hiba de care suferă acest raționament a fost descoperită de Keynes în faptul cel mai evident (după ce a fost arătat cu degetul) al vieții economice: *pe fundul depresiunii, torentul de economii se înnămolește.* Căci în timp ce economia este în picaj, veniturile scad, iar în urma scăderii veniturilor, se diminuează și economisirea de bani. Cum ar putea o comunitate, atunci când toată lumea trage mâța de coadă, să economisească la fel de mult ca într-o perioadă de prosperitate? întreba Keynes. Lucrul e, evident, imposibil. Ca urmare a depresiunii, economisirile nu mai curg șuvoi, ci abia de mai țârâie.

Chiar așa s-au și petrecst lucrurile. În 1929, cetățenii americani au făcut economii personale în jur de 3,7 miliarde dolari; în 1932 și 1933, n-au mai economisit *nimic,* ba chiar

cheltuiseră o parte din economiile realizate în anii anteriori. Corporațiile, care în punctul de vârf al *boom*-ului rămăseseră cu un câștig de 2,6 miliarde de dolari după achitarea impozitelor și a dividendelor, s-au pomenit trei ani mai târziu cu pierderi de aproape 6 miliarde. Keynes, evident, avea dreptate: economisirea e un fel de lux pe care oamenii nu și-l pot permite în vremuri de ananghie.

Acest declin al economisirilor avea însă o consecință mai amplă și mai importantă decât pierderea securității individuale. Consecința mai amplă era că economia se găsea într-o stare de paralizie tocmai când avea cea mai mare nevoie de dinamism. Căci dacă nu exista un excedent al economisirilor, nu se exercita nici o presiune asupra ratei dobânzilor de natură a-i încuraja pe oamenii de afaceri să ia împrumuturi. Or, lipsind împrumuturile și cheltuielile pentru investiții, lipsea orice impuls către expansiune. Economia nu mișca nici cu un milimetru, ci rămânea într-o stare de „echilibru" în pofida existenței șomerilor și a fabricilor și utilajelor subtilizate.

De unde paradoxul sărăciei în mijlocul belșugului și anomalia oamenilor și mașinilor care stau, neavând de lucru. În punctul cel mai de jos al depresiunii exista o contradicție nemiloasă între o acută nevoie de bunuri și o insuficiență a producției. Dar această contradicție era de natură pur morală. Pentru că economia nu funcționează spre a satisface *trebuințe* umane — trebuințe ce sunt totdeauna mari cât visurile. Ea produce bunuri spre a satisface *cererea* — iar cererea nu poate fi mai mare decât portmoneul insului în cauză. Din această pricină șomerii erau aproape niște zerouri economice; din perspectiva influenței asupra pieței, era totuna dacă ei se aflau pe Pământ sau în Lună.

Firește că o dată cu declinul investițiilor și cu reducerea activității economice, apărea mizeria socială. Dar, după cum arată Keynes, nu mizeria socială *efectivă*: conștiința națiunii nu poate fi un substitut efectiv al minusului de in-

vestiții. Reducându-se economisirile o dată cu declinul investițiilor, fluxul economic continuă în ritm egal, neafectat de faptul că acum e mai mic decât era.

Ciudată stare de lucruri, într-adevăr: o tragedie pentru care nimeni nu e vinovat. Societatea nu poate fi blamată pentru faptul că economisește, de vreme ce economisirea este în mod evident o virtute personală. Nici oamenii de afaceri nu pot fi făcuți vinovați că nu investesc, de vreme ce ei ar fi dispuși ca nimeni altul să o facă — dacă ar întrevedea o șansă rezonabilă de reușită. Dificultatea aici nu mai este de natură morală — o problemă de echitate, de exploatare sau chiar de sminteală omenească. Este o dificultate tehnică, aproape o defecțiune mecanică. Prețul ei însă este foarte mare. Prețul inactivității este șomajul.

Iar faptul cel mai dezagreabil era că disponibilitatea întreprinzătorilor de a investi nu putea dura indefinit. Mai devreme sau mai târziu urmau a se reduce și investițiile.

Pentru că în fiecare moment, o industrie este limitată de mărimea pieței pentru care produce. Să luăm, spre exemplu, căile ferate din anii '60 ai secolului al XIX-lea — o epocă de mari investiții în noi construcții feroviare. Magnații de atunci ai căilor ferate nu construiau pentru piețele din anii 1960; dacă s-ar fi apucat să construiască rețeaua feroviară de care economia urma să aiba nevoie o sută de ani mai târziu, ar fi însemnat să construiască linii ferate spre orașe inexistente din teritorii nelocuite. Ei au construit, așadar, ceea ce putea fi folosit atunci, după care s-au oprit. La fel în industria de automobile. Căci Henry Ford, și de-ar fi putut găsi capitalul necesar spre a construi în 1910 uzina ce avea să se ridice în 1950 la River Rouge, ar fi dat faliment în scurt timp; șoselele, stațiile de benzină, *cererea* pentru o asemenea cantitate de automobile — pur și simplu nu existau. Sau, ca să dăm un exemplu mai aproape de vremurile noastre, întreprinderile americane au cheltuit peste 300 de miliarde de dolari în 1985 pentru a-și dezvolta mijloacele fixe. Nu

au cheltuit însă în acest scop 500 de miliarde, deși într-o bună zi s-ar putea s-o facă. În 1985, nimeni n-ar fi putut folosi o capacitate *atât* de mare.

Investițiile urmează, așadar, un traseu tipic: mai întâi frenezia de a profita de o mică șansă; apoi precauția ca nu cumva entuziasmul să ducă la o supraexpansiune: după care urmează inactivitatea, când piața a fost, pentru moment, satisfăcută.

Dacă de fiecare dată când se oprește un proiect ar apărea numaidecât un altul, n-ar trebui niciodată să survină vreo criză. Este însă puțin probabil ca lucrurile să se petreacă așa. Faptul că trebuințele omenești sunt mari nu înseamnă că *orice* investiție se va dovedi profitabilă: în economie există mereu o puzderie de întreprinderi ce capotează din pricina supraexpansiunii bruște și nesocotite. De cele mai multe ori pentru investiție nu este de-ajuns stimulentul anticipărilor optimiste; este nevoie și de ceva mai concret, de o nouă invenție, de o ameliorare, de un produs neașteptat care să ia ochii publicului. Or, după cum fiecare om de afaceri o știe prea bine, asemenea lucruri nu sunt totdeauna la îndemână.

Așa se face că atunci când un proiect investițional moare, s-ar putea să nu existe altul, gata să umple golul. Dacă se găsește unul — dacă investițiile își păstrează volumul, deși li se schimbă compoziția — economia va naviga mai departe fără șocuri. Dacă însă nu există câte un înlocuitor imediat pentru fiecare deces din sfera investițiilor, începe contracția.

Cu privire la această vulnerabilitate intrinsecă a sistemului, Keynes scria:

> „Egiptul antic era de două ori norocos — și fără îndoială datora acestui fapt avuția sa fabuloasă — întrucât avea două feluri de activități, și anume construcția piramidelor și extracția metalelor prețioase, ale căror roade, neputând satisface trebuințele oamenilor pe calea consumului, nu se depreciau prin abundență. Evul Mediu construia catedrale și celebra slujbe religioase. Două piramide, două slujbe

pentru morți înseamnă de două ori mai mult decât una; lucru ce nu e valabil și pentru două căi ferate între Londra și York."

De unde următorul diagnostic sumbru formulat în *Teoria generală*:

„Întâi o economie aflată în depresiune ar putea să rămână în această stare. Nu există nici un element inerent mecanismului economic care s-o urnească din loc. Poate exista « echilibru » în condiții de șomaj, chiar de șomaj de masă.

În al doilea rând, prosperitatea depinde de investiții. Dacă scad cheltuielile destinate echipamentului de producție, începe o spirală a contracției. Numai o creștere a investițiilor de capital ar fi urmată de o spirală a expansiunii.

În al treilea rând, investițiile sunt pentru economie o forță motrice nesigură. Nu siguranța, ci incertitudinea formează miezul economiei capitaliste. Nu din vina investitorului este ea constant amenințată de saturație și, ca urmare a acesteia, de declin."

Era, de bună seamă, o viziune neliniștitoare. N-ar fi fost însă defel în stilul lui Keynes să se mulțumească să formuleze un diagnostic sumbru și să rămână la atât. Deși semnala o primejdie, *Teoria generală* n-a fost nicidecum, în intenția autorului ei, o carte care să prevestească o pieire ineluctabilă. Dimpotrivă, ea cuprindea o făgăduință și propunea un tratament.

În fapt, tratamentul începuse încă înainte ca rețeta lui să fi fost scrisă, medicamentul începuse să fie administrat înainte ca medicii să fi fost pe deplin edificați asupra presupuselor sale efecte. În decursul primelor o sută de zile ale New Deal-ului, a fost adoptată o bogată legislație socială care, timp de douăzeci de ani, fusese blocată de apatia guvernamentală. Aceste legi erau menite să ridice tonusul social,

moralul unei națiuni nemulțumite. Nu legislația socială avea să ducă însă la revitalizarea pacientului. Tonicul se găsea în altă parte — în asumarea deliberată de către guvern a unor cheltuieli destinate să stimuleze economia.

S-a început cu lansarea unor acțiuni voluntare pentru ajutorarea șomerilor. Șomajul atinsese asemenea proporții încât simpla necesitate politică impunea să se facă ceva — erau anii în care izbucniseră tulburări la Dearborn și avusese loc marșul spre Washington al săracilor, în care familii năpăstuite se îngrămădeau în crematoriile de gunoaie ale primăriilor pentru a se încălzi sau chiar scormoneau prin lăzile de gunoi căutând resturi de mâncare. Ajutorul a fost substanțial și a început în timpul președinției lui Hoover; apoi, în timpul lui Roosevelt ajutorul s-a transformat în greblatul frunzelor, după care au urmat inițiative constructive. Guvernul a devenit dintr-o dată un investitor economic important, inițiind construcții de șosele, diguri, săli de spectacole, aerodromuri, porturi și locuințe.

Keynes veni la Washington în 1934 — atunci a scris acele însemnări despre mâinile președintelui Roosevelt — și recomandă ca programul inițiat de administrație să fie extins. Statisticile arătau că activitatea privată de investiții era la pământ: expansiunea economică, care în 1929 furnizase salarii și profituri de 15 miliarde de dolari, scăzuse în 1932 la înspăimântătoarea cifră de 886 *milioane* de dolari — o reducere cu nouăzeci și patru la sută. Trebuia găsit ceva capabil să pornească motorul investițional, care la rândul său să urnească din loc căruța economiei, iar el spera că un asemenea stimul puteau să-l constituie cheltuielile guvernamentale prin mărirea puterii generale de cumpărare a populației — prin „amorsarea pompei", cum se zicea pe atunci.

Așa se face că în 1934, când a apărut *Teoria generală*, ea nu a oferit atât un program nou și radical, cât o apărare a unei modalități de acțiune ce era deja în desfășurare. O apărare și o explicație. Pentru că, se arăta în carte, catastrofa

cu care era confruntată America și, de fapt, întreaga lume occidentală, era doar efectul lipsei unor investiții suficiente din partea întreprinzătorilor. Remediul era, așadar, perfect logic: dacă întreprinderile private erau incapabile de expansiune, guvernul era cel care trebuia să ia inițiativa.

Doar pe jumătate în glumă, Keynes a scris cele ce urmează:

> „Dacă Trezoreria ar umple sticle vechi cu bancnote, le-ar îngropa la o adâncime adecvată în mine de cărbune părăsite, care ar fi apoi umplute până sus cu gunoaiele orașelor, și ar lăsa în seama inițiativei private ca, pe baza principiului verificat al *laissez-faire*-ului, să dezgroape bancnotele..., s-ar putea să nu mai existe șomaj și, ținând seama de repercusiuni, venitul real al colectivității să crească simțitor față de nivelul său de acum. Firește, ar fi mai rațional să se construiască locuințe și altele asemenea, dar dacă aceasta întâmpină dificultăți practice, sugestia de mai sus este mai bună decât a nu face nimic."

Unora li se va fi părut, fără îndoială, că multe dintre proiectele guvernamentale mai puțin ortodoxe nu sunt cu mult mai rezonabile decât năstrușnica propunere a lui Keynes. Acum însă aceste proiecte aveau, măcar, o justificare în spatele lor; dacă întreprinzătorii privați se dovedeau incapabili de a promova un program de investiții suficient de amplu, guvernul trebuia să umple cum putea mai bine acest vid; nevoia stimulentelor de un fel sau altul era imperioasă, așa încât aproape orice era mai bun decât nimic.

Iar dacă nu era posibilă o stimulare directă a investițiilor, atunci putea fi stimulat măcar consumul. În timp ce investițiile constituiau elementul capricios al sistemului, consumul reprezenta baza largă a activității economice; în consecință, proiectele de lucrări publice păreau să atace problema într-o dublă modalitate: întâi, contribuind direct la spori-

rea puterii de cumpărare a celor ce altminteri ar fi fost șomeri, iar în al doilea rând, deschizând calea pentru reluarea expansiunii întreprinderilor private.

Keynes însuși spunea, într-o scrisoare a sa din 1934 trimisă la *The New York Times:* „Mie problema redresării îmi apare în următoarea lumină: Cât de repede se va reface activitatea economică normală? La ce scară, în ce modalități și pe ce durată sunt recomandabile, între timp, cheltuielile guvernamentale anormale?"

De reținut termenul „anormale". Keynes nu privea programul guvernamental ca pe o ingerință permanentă în desfășurarea vieții economice, ci ca pe o mână de ajutor dată unui sistem care a derapat și care se zbate să-și recapete echilibrul.

Ideile acestea păreau a fi esența bunului-simț; asta și erau, de fapt. Și totuși programul de „amorsare a pompei" n-a dat niciodată rezultatele sperate de planificatori. Totalul cheltuielilor guvernamentale, care între 1929 și 1933 era de circa 10 miliarde de dolari anual crescu la 12, apoi la 13 și în fine la 15 miliarde, în 1936. Investițiile private căpătară treptat suflu și recuperară două treimi din pierderi: în 1936, firmele private au investit 10 miliarde de dolari. După trei ani de injecții guvernamentale, venitul național și consumul național crescură cu cincizeci la sută. Șomajul însă continua să se mențină; devenise acum suportabil, dar mai erau încă cel puțin 9 milioane de persoane fără un loc de muncă, ceea ce nu putea fi socotit semnul unei noi ere economice.

Două erau motivele pentru care tratamentul n-a dat rezultate mai bune. Întâi, programul de cheltuieli guvernamentale n-a avut niciodată amploarea de care ar fi fost nevoie pentru a aduce economia la starea de ocupare deplină. Mai târziu, în timpul celui de-al doilea război mondial, cheltuielile guvernamentalc aveau să atingă cifra, pe atunci uriașă, de 103 miliarde de dolari, ceea ce a dus nu doar la ocuparea deplină, ci și la inflație. Dar în timpul economiei de pace

din anii treizeci, asemenea cheltuieli exorbitante ar fi fost de-a dreptul imposibile; pe atunci, chiar și un program modest de cheltuieli guvernamentale a stârnit murmure în sensul că administrația federală își depășește atribuțiile tradiționale. Și, ceea ce era și mai rău, Camera federală de rezerve se temea de inflație (când depresiunea era în punctul cel mai de jos!) mai mult decât de șomaj, astfel încât s-au adoptat politici de *descurajare* a împrumuturilor bancare.

Cel de-al doilea motiv era strâns legat de primul. Nici Keynes, nici responsabilii cu cheltuielile guvernamentale nu luaseră în considerare ideea că beneficiarii noului medicament ar putea să-l considere mai rău decât boala pe care era menit s-o combată. Cheltuielile guvernamentale au fost *concepute* ca o mână de ajutor pentru relansarea activității economice private. Oamenii de afaceri le-au *interpretat* însă ca pe un gest amenințător.

Lucrul acesta nu trebuie să ne surprindă. New Deal-ul a venit pe un fundal de sentimente anticapitaliste, de apariție subită a unei atitudini sceptice și critice față de valori și standarde ce deveniseră virtual sacrosancte. Întreaga concepție despre „drepturile întreprinderii private", „drepturile de proprietate" și „rolul guvernului" a fost violent zdruncinată; în răstimp de câțiva ani li s-a cerut oamenilor de afaceri să uite tradițiile proeminenței lor necontestate și să adopte o nouă filozofie a cooperării cu sindicatele muncitorești, să accepte noi reguli și reglementări, să reformeze multe din practicile lor. Nu-i de mirare, atunci, că guvernul de la Washington li se înfățișa ostil, partizan și de-a dreptul radical. Și că, într-o asemenea atmosferă, zelul lor de a se lansa în investiții de amploare era domolit de neliniștea pe care o simțeau în acest climat nefamiliar.

Orice efort al guvernului de a iniția un program suficient de amplu pentru a duce la lichidarea completă a șomajului — program ce, probabil, ar fi trebuit să fie de două ori mai mare decât cel adoptat în fapt — era, în consecință,

atacat ca fiind o dovadă în plus că se urmărește un proiect socialist. Iar în același timp, jumătățile de măsură aplicate de guvern erau suficiente pentru a-i speria pe întreprinzători și a le tăia din elan. Era o situație destul de asemănătoare uneia care se întâlnește în medicină; medicamentul îl vindecă pe pacient de o boală, în timp ce îi șubrezește organismul prin efectele sale secundare. Cheltuielile guvernamentale n-au vindecat niciodată cu adevărat economia, dar nu pentru că ar fi fost contraindicate din punct de vedere economic, ci pentru că erau alarmante din punct de vedere ideologic.

Ele nu se voiau așa; reprezentau mai curând o tactică a disperării decât un proiect. Dacă guvernul n-ar fi început să deschidă supapa cheltuielilor publice, foarte probabil că până la urmă inițiativa privată ar fi repus ea lucrurile în mișcare: o făcuse de fiecare dată în trecut și, cu toată gravitatea Marii Crize, nu încape îndoială că ar fi găsit, în timp, noi căi de relansare. Numai că era cu neputință să se mai aștepte. Poporul american așteptase ani în șir și nu mai era dispus să-și prelungească mult așteptarea. Unii economiști începuseră să vorbească despre *stagnare* ca fiind o stare cronică a capitalismului. Vocea lui Marx răsuna mai puternic decât oricând în trecut; mulți invocau șomajul ca pe o dovadă palpabilă că Marx avusese dreptate. Cârtelile lui Veblen puteau fi deslușite în voga excentrică a tehnocraților, care voiau să apeleze nu la proletariat, ci la ingineri. Și mai era, apoi, vocea și mai dătătoare de fiori; care nu ostenea să repete că, iată, Hitler și Mussolini au știut ce să facă cu șomerii *lor*. În această harababură de remedii și de apeluri la acțiune disperată, mesajul *Teoriei generale,* vocea civilizată a lui Keynes suna, cu siguranță, moderat și liniștitor.

Căci, susținând o politică de gestionare a capitalismului, Keynes nu era nicidecum un oponent al inițiativei private. „Este mai bine ca un om să-și tiranizeze contul de la bancă decât să-și tiranizeze concetățenii", scrisese el în *Te-*

oria generală, unde spunea mai departe că dacă guvernul s-ar ocupa doar de asigurarea unui volum corespunzător de investiții publice, funcționarea grosului economiei ar putea și ar trebui să fie lăsată pe seama inițiativei private. Retrospectiv, *Teoria generală* nu ni se înfățișează ca propunând o soluție radicală, ci, mai degrabă, ca oferind o explicație a faptului că un remediu de neevitat trebuia să dea rezultate. Dat fiind că o economie dereglată putea rămâne oricât timp în starea de derivă, urmările inacțiunii guvernamentale puteau fi mult mai grave decât cele ale unei cutezătoare acțiuni neortodoxe.

Adevărata problemă nu era de natură economică, ci morală. În timpul celui de-al doilea război mondial, profesorul Hayek a scris o carte, *Drumul către servitute*, care, cu toate exagerările pe care le cuprindea, formula un verdict riguros și peremptoriu împotriva economiei supraplanificate. Cartea i-a plăcut lui Keynes. Dar, prețuind-o după cuviință, el i-a scris, pe de altă parte, lui Hayek:

> „Eu aș formula o concluzie oarecum diferită. Aș spune că ceea ce ne trebuie nu este eliminarea oricărei planificări, și nici măcar restrângerea ei, ba aș spune chiar că avem cu siguranță nevoie de mai multă planificare. Dar planificarea trebuie să aibă loc într-o comunitate în care cât mai mulți oameni cu putință, atât dintre lideri cât și dintre adepți împărtășesc pe de-a-ntregul poziția dumitale morală. Planificarea moderată ar fi un lucru destul de bun dacă cei ce o pun în aplicare au spiritul și inima corect orientate față de chestiunea morală. La unii din ei, în fapt, lucrurile deja stau așa. Nenorocirea e însă că sunt destul de mulți și aceia despre care se poate spune că doresc planificarea nu pentru a se bucura de roadele ei, ci pentru că pe plan moral împărtășesc idei diametral opuse ideilor dumitale și sunt dispuși să slujească nu lui Dumnezeu, ci diavolului."

E vorba cumva, aici, de o speranță naivă? Poate fi gestionat capitalismul, în sensul ca planificatorii guvernamen-

tali să mânuiască robinetul cheltuielilor *în ambele sensuri* în așa fel încât să suplimenteze investițiile private fără a li se substitui vreodată? Problema rămâne încă actuală și fără un răspuns concludent.

Să nu o discutăm însă aici, ci să amânăm discuția până în capitolul următor. Pentru că aici ne ocupăm de omul Keynes și de convingerile sale, oricât de eronate am putea, eventual, să le considerăm. Și ar fi o gravă eroare de judecată să-l așezăm pe acest om, care a avut drept scop salvarea capitalismului, în tabăra celor ce urmăreau răsturnarea acestui sistem. El preconiza, ce-i drept, „socializarea" investițiilor, deși niciodată nu a explicat clar ce înțelege prin asta; dar sacrificând partea, o făcea spre a salva întregul.

Pentru că în adâncul ființei sale a fost un conservator — admirator, multă vreme, al lui Edmund Burke* și al tradiției guvernării limitate, susținută de acesta. „Cum aș putea să accept această doctrină (comunistă)", scria el în 1931, când poziția sa nu era nicidecum împărtășită de mulți alții, „care își ia drept Biblie, sustrăgând-o oricărei critici, o carte perimată despre care știu bine nu numai că este eronată din punct de vedere științific, ci că este totodată lipsită de interes și de aplicabilitate în lumea actuală? Cum aș putea să îmbrățișez un crez care, preferând peștelui mâlul, exaltă proletariatul neinstruit, situându-l deasupra burgheziei și intelectualității — categorii ce, cu toate defectele lor, reprezintă totuși partea mai de soi a vieții și neîndoielnic poartă în ele sămânța tuturor înfăptuirilor omenești?"

Am putea discuta pe toate fețele teoriile lui Keynes, diagnosticul pus de el și tratamentul pe care l-a preconizat — cu toate că, judecând drept, trebuie spus că cei ce au afirmat despre Keynes că nu făcea decât să bage bețe-n roate unui sistem care funcționa destul de bine, n-au izbutit să ofere o teorie mai rafinată, un diagnostic mai profund și un

---

* Edmund Burke (c. 1729–1797) — filozof și eseist englez, a criticat Revoluția franceză în lucrarea de mare succes *Reflecții despre Revoluția franceză*. (*N. t.*)

tratament mai convingător. Nimeni n-ar putea însă să-i conteste scopul, acela de a crea o economie capitalistă în care șomajul — cea mai mare și mai gravă amenințare la adresa perpetuării sale — să fie în bună parte eliminat.

A fost un om care nu se putea mulțumi să facă un singur lucru într-un anumit moment. În timp ce mintea sa elabora *Teoria generală*, el construia din banii săi un teatru la Cambridge. A fost o aventură tipic keynesiană. Demarând în pierdere, teatrul ajunse în doi ani să lucreze profitabil și cu un imens succes artistic. Keynes este pretutindeni în același timp: susținător financiar, controlor de bilete la intrare (într-o anumită ocazie, când salariatul respectiv s-a întâmplat să lipsească), soțul actriței principale (Lidia juca în Shakespeare, fiind foarte elogiată de cronicari) și chiar concesionar. Înființase pe lângă teatru un restaurant ale cărui meniuri le supraveghea scrupulos, corelându-le cu diferitele genuri de spectacole pentru a constata în ce fel variază consumul alimentar în funcție de dispoziția sufletească a clientelei. Avea, tot acolo, și un bar unde șampania se vindea la un preț foarte scăzut, în scopul de a promova consumul ei. A fost, probabil cel mai plăcut interludiu din viața sa, de altfel defel lipsită de plăceri.

Toate acestea însă n-aveau să dureze mult. În 1937, frumoasa poveste se curmă brusc — Keynes avu un atac de cord și fu silit să-și reducă activitatea. Bineînțeles, *relativ*. Continuă să se ocupe de tranzacțiile bursiere și să editeze periodicul *Economic Journal* scriind câteva articole strălucite în apărarea *Teoriei generale*. Un autor academic scrisese la apariția acesteia: „Einstein a făcut efectiv în fizică ceea ce dl Keynes crede despre sine că a făcut în știința economică", iar Keynes nu era omul care să lase *așa ceva* fără răspuns. Când dorea, era capabil să mânuiască un condei caustic, și iată-l acum apucându-se să-și demoleze sistematic criticii, individual și *en masse*: uneori cu sarcasm, câteodată cu strălucire

și nu rareori cu agresivitate: „Dl X *refuză* să mai înțeleagă", se plângea el deznădăjduit în multe din replicile sale laconice.

Războiul însă bătea la ușă; după München urmară lucruri și mai grave. Keynes privea cu indignare articolele bicisnice trimise de anumite personalități de stânga publicației *The New Statesman and Nation,* din al cărei comitet redacțional găsise timp să facă parte. Și scrise apropo de asta în coloanele ziarului: „Este cu siguranță imposibil să crezi că realmente există cineva care să fie « socialist » ! Refuz să cred în existența lui" și, în alt loc, „Când vine momentul ca fiecare să-și etaleze cărțile, bagi de seamă că în mai puțin de o lună dumnealor își aduc aminte că sunt pacifiști și se apucă să-ți trimită spre publicare scrisori defetiste, lăsând ca de apărarea libertății și a civilizației să aibă grijă colonelul Blimp* și cei din vechea gardă, pentru care de trei ori ura!"

Când a venit războiul, Keynes era prea bolnav pentru a putea fi un membru permanent al guvernului. I s-a dat o încăpere la Trezorerie, spre a i se exploata capacitatea intelectuală. El scrisese deja o altă carte, *Cum să plătim pentru război,* propunând în ea un plan îndrăzneț, care preconiza „economisirile amânate" ca mijloc principal de finanțare a războiului. Planul era simplu: o parte din câștigul fiecărui salariat urma să fie investită automat în obligațiuni guvernamentale ce nu puteau fi valorificate decât după război. După aceea, exact atunci când va fi din nou nevoie de cumpărături pentru consum, certificatele vor putea fi transformate în numerar.

Economisire impusă — ce schimbare față de eforturile sale de altădată de a realiza un fel de investiții impuse! Schimbarea se produsese însă în circumstanțele obiective și nu în gândirea lui Keynes. Înainte, problema fusese aceea a volumului prea mic de investiții, având ca simptom șomajul. Problema de acum era volumul prea mare de investiții —

---

* Personaj înfumurat și foarte conservator, creație a caricaturistului englez David Low. (*N. t.*)

un efort total de înarmare — având ca simptom inflația. Dar cadrul *Teoriei generale* era la fel de util pentru înțelegerea inflației, cum fusese pentru înțelegerea opusului acesteia, a șomajului. Doar că lucrurile se prezentau acum pe dos: cu fiecare învârtire a roții erau debitate venituri din ce în ce mai mari, și nu din ce în ce mai mici, ca în timpul crizei. În consecință, urma a se aplica un tratament opus tonicului antidepresiv. Atunci Keynes preconizase stimularea prin toate mijloacele posibile a investițiilor, acum preconiza sporirea economisirilor.

Lucrul acesta se cuvine subliniat, pentru că mulți l-au categorisit în mod greșit pe Keynes drept un economist care ar fi favorizat inflația. De fapt, el a favorizat „reflația" (creșterea veniturilor, și nu a prețurilor) din genunea depresiunii. A crede însă că el a favorizat inflația de dragul inflației înseamnă a pierde din vedere un pasaj cum este următorul din *Consecințele economice ale Păcii*:

> „Despre Lenin se spune că ar fi declarat că mijlocul cel mai bun de a distruge sistemul capitalist este de a-i deprecia moneda. Printr-un proces continuu de inflație guvernele pot să confiște, în secret și pe neobservate, o parte importantă din avuția cetățenilor lor. Prin această metodă, ele nu doar confiscă, ci confiscă în *mod arbitrar*... Cu certitudine, Lenin a avut dreptate. Nu există mijloc mai subtil și mai sigur de a răsturna baza existentă a societății decât deprecierea monedei. Acest proces angajează toate forțele ascunse ale legii economice de partea distrugerii și o face într-un mod pe care nici măcar unul dintr-un milion de oameni nu e capabil să-l diagnosticheze."

Dar în pofida logicii sale și a încărcăturii sale emoționale — Keynes a ținut să releve faptul că planul economisirilor amânate avea să contribuie la o mai largă distribuire a avuției, făcând din fiecare cetățean un posesor de obligațiuni guvernamentale — planul n-a beneficiat de un sprijin larg. Era prea nou; vechile metode de impozitare și ratio-

nalizare și economisirea din proprie inițiativă erau arme încercate și demne de încredere ale finanțelor de război. Un plan de credite cu scadență amânată fu afișat ca un ornament ostentativ, dar nu i se dădu niciodată locul central preconizat de Keynes.

Acesta însă nu avea timp să se plângă de primirea rece făcută planului său; era acum angrenat din plin în efortul de război britanic. În 1941, plecă în Statele Unite, via Lisabona. Era prima din șirul de șase astfel de călătorii; cu el s-a dus și Lidia, pe post de infirmieră și paznic. Încă de la primul atac de cord ea își asumase rolul de cronometror al neobositului ei soț și multor demnitari li s-a întâmplat ca la expirarea timpului fixat să fie poftiți afară în mod politicos, dar ferm: „Timpul, domnilor", rostea Lidia și întrevederea lua sfârșit.

Călătoriile în Statele Unite aveau ca obiect probleme dificile ale finanțelor de război britanice și chestiunea iminentă a ceea ce urma să se întâmple în teribilul interimat postbelic. Marea Britanie nu era singura interesată; Statele Unite doreau și ele să pună bazele pentru un flux al comerțului internațional care să evite disperatul război financiar care a dus de atâtea ori în trecut la războaie propriu-zise. S-a stabilit să fie create o Bancă Internațională și un Fond Monetar Internațional care să acționeze ca paznici ai fluxului bănesc internațional; în locul vechii lumi axate pe principiul „care pe care", unde fiecare națiune urmărea să le submineze pe celelalte, se preconiza acum un nou efort de conlucrare pentru ajutorarea națiunilor confruntate cu dificultăți monetare.

Conferința finală s-a ținut la Bretton Woods, New Hampshire. Keynes, în pofida bolii sale și a oboselii, a dominat în mod incontestabil conferința; nu izbutind să impună toate ideile sale, pentru că planul final a fost mult mai aproape de propunerile americane decât de cele britanice, ci prin prestigiul său personal. Unul dintre delegați ne dă o idee

despre acest prestigiu prin următoarea însemnare făcută în jurnalul său:

> „Seara am participat la o festivitate deosebit de *recherchée*. Astăzi este cea de a 500-a aniversare a Concordatului dintre King's College, Cambridge, și New College, Oxford, și pentru marcarea ei Keynes a oferit un mic banchet în camera sa... Keynes, care de câteva săptămâni deja aștepta nerăbdător evenimentul, cu emoția unui școlar, a fost cum nu se poate mai fermecător. A ținut o alocuțiune strălucită... A fost o dovadă interesantă a firii ciudat de complexe a acestui om extraordinar. Om cu concepții atât de radicale în chestiuni pur intelectuale, pe când în chestiuni de cultură e un autentic conservator burkean. Totul s-a desfășurat într-o tonalitate *pianissimo*, cum era potrivit cu ocazia, dar emoția cu care el a vorbit despre datoria noastră față de trecut a fost cu adevărat înduioșătoare."

Când Keynes și-a rostit discursul final la încheierea conferinței — „Dacă vom putea continua cu obiective mai cuprinzătoare, așa cum am început cu acest obiectiv limitat, pentru lume există o speranță" — delegații s-au sculat în picioare și l-au ovaționat.

Ca întotdeauna, eforturile mari în care era angajat nu-l împiedicau să facă și alte câteva mai mici. A fost numit director al Băncii Angliei („Care din noi va face mai multă cinste celuilalt, să judece fiecare", a declarat Keynes apropo de această numire) și președinte al unei noi comisii guvernamentale care se ocupa de muzică și de artele plastice. Astfel, în timp ce ducea greul reprezentării punctului de vedere britanic la o consfătuire economică internațională, purta concomitent o amplă corespondență despre turnee muzicale, despre Vic-Wells Ballet, despre recitaluri de poezie și expoziții de carte. Și, de bună seamă, își vedea și de pasiunea sa de colecționar; izbuti să pună mâna pe un exem-

plar rarisim din Spenser* de la Biblioteca Folgen explicând, un pic jenat, bibliotecarului, că se folosise de valiza diplomatică a Foreign Office-ului ca să obțină catalogul cu pricina.

Onorurile începură să curgă de peste tot. Fu înnobilat: era acum lordul Keynes, baron de Tilton — o moșie pe care o cumpărase mai demult, spre a descoperi cu încântare că una din ramurile familiei Keynes stăpânise odinioară aceste pământuri. Primi titluri onorifice la Edinburgh, la Sorbona și la propria sa universitate. Fu numit și în Consiliul de administrație al Galeriei Naționale. Iar în tot acest răstimp continua să muncească: trebuia negociat primul împrumut pentru Marea Britanie și firește că el fu desemnat să prezinte punctul de vedere al țării sale. Când s-a întors din acea călătorie, un reporter l-a întrebat dacă e adevărat că de acum Anglia urma să fie cel de-al patruzeci și nouălea stat al SUA, la care Keynes răspunse laconic: „N-avem noi atâta noroc!"

În 1946, a venit sfârșitul. Keynes se întorsese în Sussex ca să citească, să se relaxeze și să se pregătească pentru reluarea cursurilor la Cambridge. Într-o dimineață avu un acces de tuse; Lidia se repezi să vadă ce s-a întâmplat; îl găsi mort.

Serviciul funebru se ținu la Westminster Abbey, în biserică se aflau și tatăl său, John Neville Keynes, în vârstă de nouăzeci și trei de ani, și mama sa, Florence. Țara era îndoliată de pierderea unui mare lider, plecat exact în momentul când era mai multă nevoie de perspicacitatea și înțelepciunea sa; după cum scria ziarul *Times*, într-un lung necrolog la 22 aprilie, „Prin moartea sa, țara pierde un mare englez".

Keynes n-a fost nicidecum un înger. Fiind poate cel mai scânteietor dintre marii economiști, el n-a fost totuși decât o făptură umană, remarcabilă ce-i drept, având defecte și

---

* Edmund Spenser (c. 1552–1599), poet renascentist englez. (*N. t.*)

slăbiciuni ca oricare alt om. Era în stare să exulte după ce câștigase la bridge douăzeci și două de lire de la două contese și un duce; altă dată, la Alger, s-a întâmplat să dea din greșeală unui lustragiu o monedă de valoare prea mică, dar a refuzat să-și îndrepte greșeala, sub cuvânt că „Nu vreau să contribui și eu la devalorizarea monedei". Uneori se arăta plin de bunăvoință față de câte un student încet la minte (economiștii, zicea el, trebuie să fie modești, asemeni dentiștilor), alteori era dur și nesuferit cu câte un om de afaceri sau înalt funcționar care îi devenise din întâmplare antipatic. Sir Harry Goschen, președintele lui National Provincial Bank, l-a iritat o dată pe Keynes cu recomandarea „să lăsăm lucrurile să-și urmeze cursul lor natural". Acesta a replicat: „Nu știi dacă e mai potrivit să zâmbești sau să te înfurii când auzi astfel de opinii, atât de simpliste. Pe semne că lucrul cel mai bun e să-l lași pur și simplu pe Sir Harry să-și urmeze cursul *său* natural."

Keynes a oferit el însuși cheia pentru înțelegerea geniului său, deși în textul cu pricina nu vorbește despre sine. Discutând despre bătrânul său dascăl, Alfred Marshall (pe care îl iubea dar îl și zeflemisea afectuos zicându-i „bătrân absurd"), Keynes enumeră calitățile pe care trebuie să le întrunească un economist:

> „Studiul economiei nu pare să reclame înzestrări deosebit de înalte și de specializate. Nu este el, din punct de vedere intelectual, o materie foarte ușoară în comparație cu ramurile superioare ale filozofiei sau ale științei pure? Materie ușoară, în care însă foarte puțini excelează! Paradoxul își află explicația, probabil, în faptul că un bun economist trebuie să posede o rară *combinație* de înzestrări. El trebuie să fie — într-o anumită măsură — matematician, istoric, om politic, filozof. Trebuie să înțeleagă simboluri și să vorbească în cuvinte. Trebuie să privească particularul prin prisma generalului și într-un același elan de gândire să cuprindă

deopotrivă abstractul și concretul. Trebuie să studieze prezentul în lumina trecutului, pentru scopuri situate în viitor. Nici o parte a naturii umane sau a instituțiilor omenești nu trebuie să-i scape cu totul din vedere. El trebuie să fie dezinteresat și în același timp să vizeze un scop; să fie distant și incoruptibil ca un artist, dar uneori totuși la fel de cu picioarele pe pământ ca un politician."

Marshall — după cum spune Keynes — a aproximat doar acest ideal, pentru că, fiind un victorian, i-a lipsit iconoclasmul necesar spre a da studiilor sale economice o adâncă pătrundere socială. Keynes a fost mai aproape de economistul ideal: deviza de la Bloomsbury, „nimic sacru", a fost transplantată de el și în incintele sacre ale ortodoxiei economice; lumea a fost încă o dată pusă sub lupă de un om care nu era atât de orb, încât să nu vadă că e bolnavă, și nu era atât de indiferent sub aspect emoțional și intelectual, încât să nu vrea să o vindece. A cultivat o gândire economică rafinată, având însă totodată viguroase atașamente politice, și măreția sa rezultă tocmai din această curioasă combinație dintre o inteligență inginerească și o inimă caldă, animată de bune intenții.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

X

CONTRADICȚIILE LUI JOSEPH SCHUMPETER

În 1930, când majoritatea oamenilor erau preocupați de aspectele tot mai sumbre ale crizei, Keynes se îndeletnicea cu o idee de o tonalitate mult diferită. Nesocotind parcă propriul său dicton după care pe termen lung vom fi cu toții morți, el tocmai aruncase o privire înspre viitor — înspre viitorul îndepărtat — și formulase o profeție în total contrast cu bodogănelile contemporane privind stagnarea. Pentru că ceea ce Keynes vedea în acest viitor, în ipoteza că n-aveau să intervină cataclisme de felul unei creșteri năvalnice și de nestăpânit a populației sau de felul unui război atotnimicitor, nu era o prelungire a stării existente de sărăcie și nesiguranță, ci o perspectivă aproape incredibil de luminoasă, cu nimic mai prejos de acel liman al belșugului universal, prevestit de Adam Smith.

Acest mic excurs al său în viitor, Keynes l-a intitulat *Posibilitățile economice ale nepoților noștri* (nepoți pe care, în treacăt fie spus, el nu i-a avut). Care erau aceste posibilități? Să spunem, ferindu-ne de un lirism excesiv, că ele însemnau o mică epocă de aur: pe la anul 2030, gândea Keynes, problema economică ar putea fi rezolvată — nu doar impasul imediat al crizei, ci Problema economică în sens larg, faptul vechi de când lumea al neîndestulării materiale. Pentru prima dată în istorie, omenirea — cea britanică, în orice caz — va fi încheiat lupta împotriva lipsurilor, pășind într-un ev nou, unde pentru fiecare avea să fie rezervat cu generozitate un loc la festinul obștesc.

Era o întorsătură tipic keynesiană într-o direcție neașteptată. După primul război mondial, când lumea se scălda în entuziasmul mulțumirii de sine, el era cel care prin cârtelile sale strica buna dispoziție generală; acum, în anii treizeci, când lumea ajunsese să se autocompătimească, același Keynes vorbea încrezător despre sfârșitul chinurilor ei. Nu o făcea însă doar pentru a-și da curaj și a-i încuraja pe contemporani. Dimpotrivă, nu făcea decât să reia o idee economică pe care se axaseră toți marii planificatori din trecut — tendința de creștere inerentă capitalismului.

În epoci de criză, această tendință putea fi ușor pierdută din vedere. Și totuși, privind în urmă la cei două sute de ani de capitalism, sistemul nu s-a caracterizat doar printr-o alternanță fără noimă de *boom*-uri entuziasmante și de căderi deprimante, ci și printr-o ascensiune statornică, deși, ce-i drept, extrem de neregulată. De bună seamă că cei patruzeci de milioane de englezi din zilele lui Keynes nu se considerau a fi beneficiarii unei providențe darnice, dar, cu toate vicisitudinile epocii, ei aveau parte în mod neîndoielnic de locuri mult mai bune la banchetul Naturii decât cele zece milioane de englezi din vremea lui Malthus.

Nu că Natura însăși ar fi devenit mai generoasă. Dimpotrivă, după cum rezulta clar din Legea randamentelor descrescătoare, Natura își oferea mai anevoie bogățiile pe măsură ce era cultivată mai intens. Secretul creșterii economice rezida în faptul că fiecare generație ataca Natura nu doar cu ajutorul propriilor energii și resurse, ci și cu echipamentul acumulat și transmis de înaintași. Iar pe măsură ce această moștenire creștea — pe măsură ce fiecare generație adăuga câtimea sa de noi cunoștințe, fabrici, unelte și tehnici la avuția din trecut — productivitatea muncii omenești creștea cu o iuțeală uluitoare. Un muncitor industrial din Statele Unite producea pe oră, în anii '60, *de cinci ori* mai multe bunuri decât un muncitor din timpul Războiului civil — nu pentru că ar fi muncit mai mult sau cu mai

multă îndemânare, ci pentru că lucra ca puteri tehnologice ce făceau din el un supraom în comparație cu predecesorul său din anii Războiului civil.

Iar dacă acest proces de creștere constantă a productivității avea să continue timp de încă un secol — adică timp de numai trei generații — atunci capitalismul își va fi împlinit rostul. Pentru că încă un secol de acumulare de avuție, calcula Keynes, în același ritm cu cel din ultima sută de ani, ar fi înmulțit *de șapte ori și jumătate* avuția productivă reală a Angliei. Pe la 2030, fiecărui muncitor aveau să-i stea la îndemână destule mașini și utilaje spre a face din el un supraom în comparație cu bunicul său, care trăia în 1930. Iar o creștere atât de mare a productivității putea să schimbe din temelii întreaga situație. Ea putea trimite la arhivă economia politică în sensul de știință a rarității bunurilor. Societatea nu și-ar mai pune problema cum să găsească timp liber, ci cum să se descurce cu o cantitate de timp liber nemaiîntâlnită în istorie. Keynes cita, zâmbind, tradiționalul epitaf al femeii de serviciu:

> Nu vreau s-auz, prieteni, boceală nici oftat,
> Căci iacătă-mă-n veci de trudă am scăpat.
> De psalmi și muzici sfinte tot cerul va vui
> Iar eu voi avea tihnă și făr'de rost voi fi.

Nu era vorba, bineînțeles, decât de un excurs teoretic pe tărmurile viitorului, pe care nimeni nu l-a luat foarte în serios. În 1930, mecanismul economic zdrăngănea mult prea alarmant pentru ca cineva să poată privi o asemenea anticipație ca fiind altceva decât o fantezie amuzantă, și curând însuși Keynes uită de ea, prins cum era cu problema imediată a descifrării naturii șomajului ce paraliza lumea.

Dar, utopică sau lucidă, perspectiva creionată de Keynes este pentru noi importantă. Căci, cu *Posibilitățile eco-*

nomice ale nepoților noștri ne vedem confruntați pentru prima dată cu problema propriului nostru viitor. În fond, toate despre câte am vorbit până aici nu sunt decât istorie. Drumul parcurs de la lumea așezată și codificată a secolului al XVII-lea la capitalismul de piață atomist descris de Adam Smith; proaspăta emancipare a acestui capitalism, anticipată de Ricardo, de sub dominația economică a landlorzilor sau suprapopulata societate de subzistență de care s-a temut Malthus; prezumtiva ei autonimicire prezisă de Marx; tendința ei cronic depresivă analizată de Keynes — toate aceste aventuri și vicisitudini ale capitalismului, oricât ar fi de interesane, erau lipsite de un anumit element de suspans. Pentru că știam, la fiecare cotitură a istoriei, care avea să fie deznodământul. Acum ne găsim într-o poziție mai incomodă. Pe măsură ce ajungem să vorbim despre economiștii contemporani, obiectul discuției noastre nu-l mai formează ideile ce au contribuit la modelarea trecutului nostru; de acum sunt puse în cumpănă propria noastră societate, propriul nostru destin, moștenirea ce o lăsăm copiilor noștri.

Suntem, de aceea, nevoiți să trecem de la studiul trecutului nostru la o evaluare a Viitorului. În ce punct se află astăzi capitalismul? Ce arată indicatoarele îndreptate spre anii ce vin? Acestea sunt marile întrebări ale lumii contemporane, asupra cărora trebuie să ne aplecăm acum.

Ajungem astfel la un filozof al lucrurilor pământești care, poate chiar mai mult decât Keynes, ne vorbește cu o voce inconfundabil contemporană. Vocea e a unui bărbat mic de stat, negricios, aristocrat, care cultivă o proză greoaie și are predilecție pentru gesturi teatrale. Când ținea cursuri de economie la Harvard, în timpul anilor de criză, Joseph Schumpeter intra cu pași mari în amfiteatru și, după ce își dădea jos pardesiul său european, se adresa studenților cam speriați, cu accentul său vienez: „Tomnilor, făd că fă faceți griji

cu criza. Io fă spun că nu e cazul. Pentru capitalism criza e ca o bună *dușă* rece."* Mă aflam și eu printre ascultătorii speriați și pot depune mărturie că deși engleza sa ne punea câteodată în încurcătură, majoritatea ne dădeam seama că ni se comunica un mesaj foarte straniu și cu siguranță nekeynesian.

Schumpeter însuși ar fi fost primul care ar fi ținut să sublinieze că viziunea sa despre viața economică era în dezacord cu cea a lui Keynes. Cei doi bărbați aveau multe idei sociale comune — mai presus de orice, admirația pentru viața burgheză cultivată și credința în valorile generale ale capitalismului — cu toate acestea au formulat viziuni diametral opuse asupra viitorului. Keynes considera, după cum am văzut, că sistemul capitalist era în mod intrinsec amenințat de posibilitatea stagnării; perspectiva optimistă zugrăvită pentru nepoții noștri depindea în fapt de un sprijin guvernamental adecvat. În concepția lui Schumpeter, capitalismul era în mod intrinsec dinamic și orientat spre creștere; el nu socotea necesare cheltuielile guvernamentale ca un motor auxiliar permanent, deși era de acord că ele puteau fi folosile, în caz de criză, pentru atenuarea efectelor sociale negative.

Dar, cu toată credința ce o nutrea în forța de propulsie inerentă a capitalismului, viziunea pe termen lung a lui Schumpeter era exact opusul celei a lui Keynes. În felul său plicticos de tenace și de pedant, el susținea mai întâi că pe „termen scurt" capitalismul avea să străbată într-adevăr o lungă traiectorie ascendentă, adăugând că, în astfel de lucruri, un secol înseamnă „termen scurt". Apoi venea însă deconcertantul verdict final: „Poate supraviețui capitalismul? Nu. Nu cred că poate." Să aflăm, deocamdată, ceva mai multe lucruri despre acest om curios de contradictoriu.

---

* În germană substantivul „Dusche" (duș), este de gen feminin. (*N. t.*)

Joseph Alois Schumpeter s-a născut în Austria, în 1883 — an în care s-a născut și Keynes —, într-o familie de oameni cumsecade dar fără distincție. Tatăl său a murit când Joseph avea patru ani; șapte ani mai târziu mama sa s-a căsătorit cu un distins general, iar tânărul Schumpeter a fost trimis să învețe la Theresianum, o școală exclusiv pentru fiii aristocrației. Contactul adolescentului cu o pătură total diferită a societății a fost, după opinia generală, de însemnătate decisivă în modelarea vederilor sale. Schumpeter adoptă codul manierelor și gesturilor colegilor săi de școală, dobândind o ținută aristocratică cu care avea să rămână apoi toată viața. Avea să-i irite pe colegii săi de la mai multe universități apărând la întrunirile corpului profesoral în costum de călărie și îi plăcea să susțină că nutrise dintotdeauna trei dorințe — de a fi un mare amant, un mare călăreț și un mare economist — dar că, vai, viața nu i-a împlinit decât două din acestea. Cu toate aerele aristocratice, vom vedea că în cele din urmă Schumpeter va dărui laurii istoriei unui alt grup social. Despre această turnură a poveștii sale va fi vorba însă abia la sfârșitul capitolului de față.

A intrat la Universitatea din Viena, un mare centru al învățământului economic din acea epocă, și a devenit imediat un student-vedetă — „niciodată un începător", după opinia celebrului economist Arthur Spiethof — dar în același timp un *enfant terrible,* riscându-și destinul prin dezacorduri fățișe cu și mai celebrul său profesor Eugen von Bohm-Bauwerk. După Viena urmă un sejur în Anglia, soldat cu o scurtă și nefericită căsnicie, iar apoi ocuparea unui post lucrativ de consilier financiar al unei prințese în Egipt. Aci Schumpeter izbuti miracolul de a reduce la jumătate rentele pe moșiile prințesei dublându-i în același timp veniturile — prin simplul fapt că nu lua ca remunerație personală mai mult decât i se cuvenea legal. Mai important e că în timpul ședерii în Egipt a publicat prima sa carte despre natura cercetării teoretice în domeniul economic, iar trei ani

mai târziu, la vârsta de douăzeci și șapte de ani, a publicat *Teoria dezvoltării economice*, recunoscută numaidecât drept o capodoperă.

Teoria dezvoltării economice sună ca o analiză a ceea ce noi am ajuns să numim lumea subdezvoltată. În 1912 însă, statutul economic aparte și problemele specifice ale acelei „lumi" încă nu prinseseră contur — era încă o epocă de colonialism netulburat. Cartea lui Schumpeter vorbea despre un alt gen de dezvoltare — despre modul în care capitalismul dezvoltă propensiunile sale în direcția creșterii. Caracterizată printr-un ton savant și printr-un stil plicticos (întrerupt, ce-i drept, din când în când, de câte o lumină de fulger), cartea nu dădea cititorului superficial impresia că ar avea o mare importanță politică. Totuși, acest tratat academic era menit să devină baza uneia dintre cele mai influente interpretări ale capitalismului scrise vreodată.

Expunerea debutează în felul contradictoriu caracteristic lui Schumpeter. Este o carte consacrată creșterii și dinamicii capitalismului, dar se deschide cu tabloul unei economii capitaliste din care creșterea lipsește cu totul. Portretul inițial zugrăvit de Schumpeter înfățișează un capitalism lipsit tocmai de ingredientul care alimenta creșterea în lumile lui Smith, Mill, Marx și Keynes — și anume, de acumularea de capital. Schumpeter descrie o lume fără acumulare — un capitalism în care fluxul producției este cu desăvârșire static și neschimbător, capitalism care se autoreproduce într-un „flux circular" ce nu modifică și nu lărgește niciodată creația sa de avuție.

Modelul seamănă cu starea staționară vizată de Ricardo și de Mill, cu deosebirea că autorilor mai vechi starea staționară li s-a părut a însemna sfârșitul capitalismului, în timp ce pentru Schumpeter ea constituia cadrul pentru începutul capitalismului. De aceea trebuie să examinăm ceva mai atent caracteristicile fluxului circular. Sistemul nedispunând

de nici un impuls, regula vieții sale economice este inerția: „Orice cunoștință și deprindere, o dată dobândite", scrie Schumpeter, „se fixează în noi la fel de trainic ca terasamentul căii ferate în sol." Astfel, o dată ce am găsit, prin încercări și erori, linia economică cea mai avantajoasă pentru noi, o vom urma în virtutea rutinei. E posibil ca inițial viața economică să fi fost o provocare; ea devine însă o deprindere.

Mai important e că în acest flux neschimbător concurența înlătură toate câștigurile care depășesc valoarea contribuției pe care cineva o aduce în producție: concurența dintre patroni îi silește pe aceștia să le plătească muncitorilor la valoarea integrală a produsului pe care aceștia îl creează, iar cei care posedă pământ sau alte avuții naturale vor primi în chip de rente exact valoarea cu care resursele lor contribuie la crearea avuției. Astfel, în cadrul fluxului circular muncitorii și proprietarii funciari primesc atât cât li se cuvine. Dar capitaliștii? Altă surpriză. Aceștia nu vor primi nimic în afară de salariile lor ca personal de conducere. Aceasta, pentru că acea contribuție la valoarea produsului pe care o aduc mijloacele de producție aflate în proprietatea lor este absorbită integral de valoarea muncii încorporate în fabricarea acestora plus valoarea resurselor cuprinse în ele. Astfel, întocmai cum prevăzuseră Ricardo sau Mill, *într-o economie statică nu este loc pentru profit.*

De ce ne înfățișează Schumpeter o imagine atât de stranie — ca să nu spunem trasă de păr — a sistemului capitalist? Poate că am și ghicit scopul ce stă în spatele metodei sale: modelul unui capitalism static este o încercare de a răspunde la întrebarea de unde provine profitul.

De problema sursei profiturilor s-au ocupat stăruitor majoritatea economiștilor. Smith a ezitat între a considera profitul drept un scăzământ din valoarea creată de muncă sau drept un gen de randament independent, localizat în capitalul însuși. Dacă profiturile *erau* un scăzământ, atunci, fi-

rește, rezulta că munca era subremunerată; iar dacă erau o contribuție a capitalului, rămânea de explicat de ce ele reveneau *proprietarului* mașinii și nu inventatorului sau utilizatorului ei. Mill a sugerat că profiturile sunt o răsplată pentru „abstinența" capitaliștilor, dar n-a explicat de ce erau îndrituiți capitaliștii la o răsplată pentru o activitate ce era în mod evident în propriul lor interes. Alți economiști, iară, au interpretat profiturile ca fiind câștigurile „capitalului", vorbind de parcă lopata însăși ar fi primit plată pentru contribuția ei la producție. Marx, firește, a spus că Smith, fără să-și fi dat seama, avusese dreptate cu prima lui ipoteză — că profiturile *erau* un scăzământ din valoarea efectivă creată de muncitor. Dar aceasta făcea parte din teoria valorii-muncă, despre care toată lumea știa acum că e greșită și neutilizabilă.

Schumpeter veni acum cu un răspuns eminent la această sâcâitoare întrebare. Profiturile, spunea el, nu provin din exploatarea muncii sau din câștigurile capitalului. Ele sunt rezultatul unui cu totul alt proces. *Profiturile apar într-o economie statică atunci când fluxul circular încetează să-și urmeze mersul său ruminizat.*

Acum putem înțelege de ce izbitor de nerealistul flux circular constituie un excelent punct de plecare. Căci dintre toate forțele ce duc la perturbări ale rutinei, una iese cu deosebire în evidență. Este vorba de introducerea în fluxul circular a unor inovații tehnologice sau organizaționale — a unor procedee noi sau mai ieftine sau a producției unor lucruri cu totul noi. Drept urmare a acestor *inovații ia naștere un flux de venituri ce nu pot fi puse nici pe seama muncii, nici pe seama proprietarilor resurselor.* Un proces nou oferă unui capitalist inovator posibilitatea de a produce aceleași bunuri ca și concurenții săi, dar cu costuri mai mici, întocmai cum o parcelă de pământ favorabil situată oferă proprietarului său posibilitatea de a obține recolte mai ieftin decât proprietarii pământurilor mai prost situate. Și, întocmai

ca proprietarul funciar favorizat, capitalistul inovator primește acum o „rentă" rezultată din diferența dintre costuri. Doar că în cazul său renta nu rezultă din avantaje de poziție sau fertilitate, pentru care proprietarul nu are nici un merit. Ea izvorăște din voința și inteligența inovatorului și dispare de îndată ce alți capitaliști învață scamatoria pionierului. Noul flux nu este, așadar, o rentă mai mult sau mai puțin permanentă, ci este un profit cu totul trecător.

O inovație presupune un inovator — pe cineva care are meritul de a fi combinat în moduri noi factorii de producție. Acesta nu este, de bună seamă, un om de afaceri „normal", care merge pe făgașurile bătătorite. Persoana care introduce schimbări în viața economică este reprezentant al unei alte clase sau, mai corect spus, al unui alt grup, pentru că în mod hotărât inovatorii nu se recrutează neapărat dintr-o clasă socială anume. Schumpeter preia un vechi cuvânt din vocabularul economic, folosindu-l pentru desemnarea acestor revoluționari ai producției. El le spune *întreprinzători* (în original, *entrepreneurs — n. t.*). Întreprinzătorii și activitatea lor inovatoare ar fi, așadar, sursa profitului în sistemul capitalist.

Teoria dezvoltării economice nu este un simplu cântec de slavă pentru întreprinzători. Din analiza făcută de Schumpeter a impactului inovațiilor asupra fluxului circular se înfiripă nu numai o nouă teorie a originii profiturilor, ci și o nouă teorie a dobânzii și a creditului, și, pe deasupra, o explicație a ciclului industrial. Inovațiile au fost de obicei opera unor pionieri, spunea Schumpeter, dar în timp ce calitatea de lider se întâlnește rar și este dificilă, cea de discipol este ușoară. Pe urmele inovatorului năvălește un roi — cuvântul e al lui Schumpeter — de imitatori. Drept urmare, ameliorarea inițială se generalizează în întreaga industrie, iar îmbulzeala oamenilor de afaceri de a lua împrumuturi de la bănci și de a investi dă naștere unui *boom*. Dar tocmai generalizarea inovației face ca avantajul ei diferențial să dis-

pară. Concurența împinge prețurile în jos până la noul cost de producție; profiturile dispar pe măsură ce se reinstalează rutina. O dată cu declinul profiturilor se diminuează și investițiile. Ba chiar poate surveni și contracția, dacă se dovedește că o parte din cei ce formează roiul au făcut investiții la momentul nepotrivit sau nu le-au instrumentat cu suficientă pricepere.

Vom mai reveni asupra explicației date ciclului de către Schumpeter, acum însă ne interesează accentul pus de el pe funcția întreprinzătorului. Să observăm că întreprinzătorul nu este neapărat el însuși beneficiar al profitului, chiar dacă el este singurul generator al acestuia. Profiturile revin proprietarului întreprinderii, întocmai cum renta revine proprietarului funciar. Într-o măsură și mai mare decât capitalistul lui Ricardo, întreprinzătorul lui Schumpeter este văduvit de partea ce i se cuvine din venit tocmai de dinamica procesului pe care el l-a demarat.

Mai mult decât atât, a fi întreprinzător nu e o profesie sau o poziție ce ar putea fi transmisă de la o generație la alta. Ea este un gen aparte de conducere — nu genul strălucitor care creează generali sau oameni de stat, ci un talent, socialmente mult mai puțin prețuit, de a sesiza și profita de un avantaj în afaceri.

> „Trebuie să înțelegem, așadar, (scrie Schumpeter) că (în poziția de întreprinzător) nu se observă manifestarea tuturor acelor trăsături afective care alcătuiesc gloria celorlalte forme de conducere socială. Adăugați la aceasta precaritatea situației economice atât a întreprinzătorului individual cât și a întreprinzătorilor asociați, precum și faptul că atunci când succesul economic îl înalță pe scara socială, el nu dispune de o tradiție sau o atitudine culturală care să-i ofere reazem, ci se mișcă în societate ca un parvenit ale cărui purtări lumea este gata să le zeflemisească, și veți înțelege ușor de ce acest tip nu s-a bucurat niciodată de popularitate."

Atunci de ce consimte întreprinzătorul să-și îndeplinească sarcina lui precară și adesea ingrată? „Întâi de toate", spune Schumpeter, „este visul și vrerea de a întemeia un imperiu personal; de obicei, deși nu neapărat, și o dinastie... Apoi mai este voința de cuceritor: impulsul de a lupta, de a se dovedi superior altora, de a reuși — nu de dragul roadelor pe care reușita le aduce, ci de dragul reușitei ca atare... În fine, este bucuria de a crea, de a făptui sau, pur și simplu, de a-și exersa energia și imaginația."

Iată un portret straniu, o mixtură între insul mânat de instinctul elogiat de Veblen, al lucrului bine făcut, și insul mânat de instinctul prădalnic, pe care același Veblen l-a disprețuit atâta. Acest portret nu cuprinde, cu siguranță, nimic din acea dorință de prețuire publică de care era motivat capitalistul pus pe acumulat al lui Smith și nici una din complicatele presiuni care-i silesc pe magnații lui Marx să-și mărească propriul capital. Întreprinzătorul la Schumpeter este mai aproape de o figură romantică, e un fel de cavaler rătăcitor al sistemului. Nefiind neapărat el însuși un burghez, întreprinzătorul speră să devină burghez și, străduindu-se să-și realizeze aspirația, insuflă viață unei societăți care altminteri ar fi la fel de insipidă ca vechea negustorime cu frica lui Dumnezeu din romanul lui Thomas Mann, *Casa Buddenbrook*. În plus, după cum vom vedea mai târziu, întreprinzătorul joacă un rol cu implicații și mai mari decât cele explicit relevate de Schumpeter. La acestea vom reveni însă după ce vom fi explicat viziunea sa.

Teoria dezvoltării economice l-a lansat pe Schumpeter într-o carieră academică ce nu va fi întreruptă decât pentru scurtă vreme, imediat după Primul război mondial, de o incursiune a sa în lumea cercurilor guvernamentale și de afaceri. În 1919, el a acceptat să facă parte dintr-o comisie pentru naționalizarea industriei, creată de noul guvern socialist german. Un tânăr economist l-a întrebat cum se face

că un om care proslăvise în așa măsură inițiativa privată putea să facă parte dintr-o comisie ce avea drept scop naționalizarea. „Dacă cineva vrea să se sinucidă", a răspuns Schumpeter, „este bine să fie de față și un medic." În același an i s-a oferit portofoliul de ministru al finanțelor în nou-formatul guvern de centru-socialist al Austriei. Schumpeter a elaborat un plan ambițios de stabilizare a monedei austriece, dar conflictele și dezacordurile l-au silit să demisioneze înainte ca planul său să fi putut fi aprobat. Probabil că planul ar fi eșuat, pentru că nimic nu putea opri avalanșa inflaționistă din acel moment. Urmă o scurtă perioadă de președinție la Biedermann Bank, o bancă privată din Viena, dar aceasta fu dărâmată de furtună (ca și de necinstea unora dintre asociații lui). Când banca dădu faliment, noul ei președinte se pomeni cu însemnate datorii personale. Este caracteristic pentru aristocratul din el că și-a plătit creditorii până la ultimul bănuț, necăutând să se eschiveze în spatele legilor privitoare la faliment, deși pentru asta a trebuit să-și lichideze capitalul, și că a continuat apoi în următorii zece ani să-și plătească datoriile din venit. La acest ghinion s-a adăugat și faptul că acum s-a căsătorit cu o tânără fermecătoare, în vârstă de douăzeci și unu de ani, fiica administratorului casei de raport a mamei lui — pe care o iubea de cinci ani și pe care o trimisese la studii, la Paris și în Elveția, pentru a o pregăti să-i devină soție, dar care peste un an avea să moară la naștere; pierderea întunecă și mai mult personalitatea deja sumbră a lui Schumpeter.

După aceasta începu însă adevărata lui carieră, mai întâi ca profesor-invitat în Japonia, apoi în Germania, curând după aceea la Harvard, unde manierele și pardesiul său făcură repede din el o figură remarcantă a campusului. Tot aici s-a căsătorit cu Elizabeth Boody, economistă și ea; în fine, aici a calificat criza economică drept un duș rece, remarcă pe care unul din tinerii săi studenți n-a mai uitat-o de atunci.

Criza a fost, de fapt, un prilej de punere la probă a ideilor lui Schumpeter. Dacă energia capitalismului izvora din inovațiile întreprinzătorilor, de ce în deprimantul deceniu al patrulea stimulentul lor lipsea? Keynes susținuse că fenomenul crizelor reflectă starea în care se află anticipările oamenilor de afaceri, dar teoria sa nu-i cerea să releve *de ce* „vitalitatea" acestora era amorțită. Schumpeter avea o sarcină mai grea, pentru că el explica *boom*-ul și crahul prin ivirea inovațiilor și respectiv „roirea" oamenilor de afaceri. Criza ce părea fără sfârșit cerea, așadar, imperios, evidențierea rațiunilor pentru care noile inovații întârziau să apară.

Schumpeter înclina către două explicații în cele două volume masive ale cărții sale *Ciclurile economice,* publicată în 1930. El punea în parte gravitatea crizei pe seama faptului că nu exista un singur fel de ciclu economic, ci trei feluri diferite — unul de durată destul de scurtă, un al doilea cu un ritm de șapte până la unsprezece ani, și un al treilea cu o pulsație amplă, de cincizeci de ani, asociat cu invenții epocale de felul locomotivei cu abur sau automobilului — și că toate cele trei cicluri atingeau acum concomitent punctul lor de jos. O a doua rațiune era impactul negativ al factorilor externi, începând cu Revoluția rusă și terminând cu politica guvernamentală îndeobște proastă. Acești din urmă factori se situau „dincolo" de perimetrul teoriei ciclurilor economice, dar contribuiau, cu toate acestea, la gravitatea situației.

Era o evaluare deloc neinteligentă a crizei, deși fenomenul „roirii", indentificat drept o cauză a ciclurilor economice, n-a fost niciodată bine documentat. Cartea lui Schumpeter ne interesează însă dintr-un cu totul alt motiv. Capitalismul, ca de altfel orice alt sistem social, nu trăiește numai cu pâine. El are nevoie de o credință — în cazul de față, de credința în valorile și virtuțile civilizației pe care capitalismul o produce și care, la rândul ei, reproduce capitalismul. Or,

în ciuda succeselor economice ale sistemului, această credință își pierdea treptat forța mobilizatoare.

Astfel, cartea se încheie — încă o dată! — pe o notă contradictorie. Judecând din punct de vedere pur economic, capitalismul putea să mai dăinuie mult și bine, ba chiar, după cum spune Schumpeter în penultima frază a cărții, dacă schema celor trei cicluri investiționale interactive, propusă de el, era corectă, următoarele trei decenii urmau să se caracterizeze printr-un avânt economic mult mai mare decât fuseseră cele două de dinainte. Dar apoi vine, deconcertant, ultima propoziție: „Alura evoluției sociologice însă nu e de așteptat să se schimbe."

Prefigurări ale raționamentului de care este vorba aici găsim deja în *Teoria dezvoltării economice* și mai mult decât prefigurări în *Ciclurile economice.* Dar viziunea pe deplin elaborată despre viitorul capitalismului nu se încheagă decât în 1942, când Schumpeter publică lucrarea *Capitalism, socialism și democrație,* care a schimbat modul nostru de gândire cu privire la sistemul capitalist.

Cartea începe cu Marx. E ciudat că Schumpeter, care era o persoană foarte centrată asupra propriului eu, își definea viața intelectuală vorbind nu atât despre sine, cât împotriva altora. Keynes era *la bête noire,* deoarece Schumpeter era nu doar opus din punct de vedere filozofic viziunii keynesiene, ci și personal iritat de faptul că acesta a atras atenția și a câștigat admirația întregii lumi, în timp ce el era nevoit să se mulțumească cu recunoașterea colegilor săi din lumea academică. Nu și-a putut impune niciodată să-i acorde lui Keynes creditul ce i se cuvenea: când a apărut *Teoria generală,* Schumpeter a recenzat-o cu reverențele și complimentele datorate maestrului („unul din cei mai străluciți oameni care și-au pus vreodată energiile în slujba problemelor economice"), respingând-o însă de o manieră nepo-

trivită și, mai rău de atât, lipsită de înțelegere („cu cât vom spune mai puțin despre a ea, cu atât mai bine").

Adevăratul adversar în viața intelectuală a lui Schumpeter nu a fost însă Keynes, ci Marx. Pe acesta îl citise în anii săi de studenție și participase atunci la discuții seminariale cu Rudolph Hilferding și Otto Bauer, doi dintre cei mai străluciți savanți marxiști din acea epocă. Era mai temeinic familiarizat decât oricare alt economist occidental cu opera lui Marx, așa cum era ea înțeleasă atunci (să amintim aici că cea mai mare parte din opera acestuia nu a apărut în lumea anglo-americană înainte de 1950). În decursul anilor petrecuți la Harvard era oricând dispus să discute despre Marx cu colegii săi mai tineri; ba chiar, era mai comprehensiv față de Marx decât față de Keynes! De aceea, nu este de mirare că lucrarea *Capitalism, socialism și democrație* se deschide cu Marx, ca singurul adversar cu adevărat demn de spada sa.

Marx profetul, Marx sociologul, Marx economistul, Marx învățătorul — acestea sunt cele patru capitole de început ale cărții. Probabil că este deja evident care sunt punctele de acord și cele de dezacord dintre cei doi. Pentru Marx, esența însăși a capitalismului o constituie schimbarea dialectică și dezechilibrul endogen. Schumpeter valorifică aceste idei — se poate spune chiar că teoria lui Marx despre dezvoltarea imanentă a capitalismului este în mod neîndoielnic sursa viziunii lui Schumpeter. Marx însă localizează cauza acestui dinamism în lupta dintre clasa muncitoare și clasa posedantă — luptă ce stoarce neîncetat plusvaloare și prin aceasta îi determină pe toți capitaliștii (nu numai pe pionieri) să-și salveze profiturile prin inovații ce duc la economisirea muncii.

În acest punct Schumpeter se desparte de Marx. El oferă o altă viziune despre sistem — o viziune ce pune accentul pe latura „burgheză" a capitalismului, nu pe aspectele lui insațiabile și rapace. Pentru Schumpeter, această com-

ponentă burgheză era expresia culturală a omului de afaceri rațional, hedonist, în care el vedea antiteza însăși a războinicului fanfaron și avid de glorie. „Evoluția stilului de viață burghez", scrie el, „ar putea fi descrisă ușor și probabil cel mai elocvent cu referire la apariția costumului de stradă", remarcă demnă de un Veblen. Astfel în viziunea lui Schumpeter, capitalismul *nu-și* primește imboldul dinamizant de la figura sa centrală, burghezul deținător de capital, ci de la un outsider, de la un nepoftit — întreprinzătorul parvenit. Marx sau Veblen ar fi pus la îndoială deosebirea dintre aceste două personaje, dar în interpretarea pe care Schumpeter o dă sistemului, această deosebire joacă un rol crucial.

Nu-i nevoie să zăbovim asupra divergențelor cu Marx. E posibil ca Schumpeter să nu fi evaluat corect talia adversarului său, dar e clar că a schițat imaginea unui intelect redutabil, care trebuie înfruntat și biruit pe propriul său teren. Și tocmai acest lucru s-a apucat să-l facă. Căci pe pagina ce urmează capitolului Marx învățătorul, citim: „Poate capitalismul să supraviețuiască?" Iar răspunsul vine ca un dublu șoc: „Nu. Nu cred că poate."

Dacă însă capitalismul este sortit să piară, rațiunile nu pot fi cele avansate de Marx. Urmează, în consecință, o descriere, adevărat *tour de force,* a ceea ce Schumpeter numește „capitalism plauzibil". Ce este capitalismul plauzibil? Este ceva ce seamănă îndeaproape cu un scenariu cumpănit cu grijă al acelei perspective pe care Schumpeter ne-a înfățișat-o deja, un scenariu al posibilităților existente pentru o creștere în decurs de un secol. Aici este cu siguranță punctul forte a lui Schumpeter. Temerile stagnaționiștilor privind scăderea șanselor de a investi sunt date la o parte fără multă vorbă: cucerirea aerului spunea el va fi o întreprindere de aceeași amploare cu aceea a cuceririi Indiei. Grijile pe care și le făceau alți economiști cu privire la scleroza pe care ar cauza-o monopolizarea crescândă sunt respinse și ele prin descrierea inovației capitaliste drept „o neîntreruptă

furtună de destrucție creatoare", în care agenții schimbării inovatoare sunt „monopolurile" înșeși. Sunt puse astfel premisele pentru ceea ce se dovedește a fi o infirmare directă a tezelor lui Marx. Capitalismul plauzibil este un model rațional al unui sistem economic prins într-un proces continuu de creștere autoînnoitoare.

Acum se ivește însă contradicția schumpeteriană: capitalismul s-ar putea să fie un succes *economic,* dar nu este un succes *sociologic.* Pentru că, după cum am văzut deja, baza economică a capitalismului creează suprastructura lui ideologică — rațională și nu romantică, critică și nu eroică, potrivită pentru niște oameni ce poartă costume lejere, nu o armură. Până la urmă, această conformație mintală, această *mentalitate* capitalistă este cea care doboară sistemul:

> „Capitalismul creează o mentalitate critică, mentalitate care, după ce a năruit autoritatea morală a atâtor altor instituții, se întoarce în cele din urmă împotriva propriei sale autorități morale; burghezul descoperă cu uimire că atitudinea raționalistă nu se oprește la prerogativele regilor și papilor ci se prelungește în atacul împotriva proprietății private și a întregii table de valori burgheze."

Și astfel marea aventură antreprenorială își află sfârșitul nu din pricina răzvrătirii clasei muncitoare sau pentru că sistemul s-a dovedit finalmente incapabil de a stăpâni o succesiune de crize tot mai grave, ci pentru simplul fapt că s-a schimbat atmosfera. Personalitatea și tăria de caracter contează mai puțin; mai importantă este gestiunea birocratică. Inovația însăși devine instituționalizată și se transformă în rutină. Familia burgheză, această mare curea de transmisie a valorilor capitaliste, ajunge să se contamineze de boala raționalismului. Clasa burgheză își pierde încrederea în sine. Astfel, în timp ce la suprafață lucrurile merg bine, „în adâncuri lucrează lent o tendință spre o altă civilizație".

Întoarcem încă o dată pagina. „Poate socialismul să funcționeze? Firește că poate."

Este vorba de un tip de socialism foarte schumpeterian, de o economie planificată, birocratică, benignă. Vom vorbi pe scurt despre el ceva mai târziu. Să observăm însă un lucru interesant în raționamentul lui Schumpeter. El l-a învins pe Marx pe terenul acestuia. Dar îi cedează lui Marx în ceea ce pare a fi punctul crucial al luptei dintre ei — problema posibilității de supraviețuire a capitalismului. L-a biruit însă pe Marx demonstrând — sau cel puțin susținând — că sistemul capitalist va ceda locul socialismului din rațiuni schumpeteriene, nu din cele invocate de Marx! Lui Marx i se acordă onorurile, dar triumfă punctul de vedere al lui Schumpeter.

Oare așa să fie? Întrebarea e de o imensă importanță nu doar pentru aprecierea lui Schumpeter, ci pentru că prognoza ne afectează pe noi înșine ca rezidenți ai sistemului despre al cărui destin scrie Schumpeter.

La început avem un sentiment de uluită admirație amestecat cu o senzație de iritare. Schumpeter nu-și poate reprima plăcerea de a șoca, fie că îi pișcă de nas pe bunii conservatori burghezi sau pe zelatorii marxiști. El își folosește cartea spre a etala o mulțime de idei favorite: Marx e un mare conservator (!); monopolurile „măresc sfera de influență a creierelor mai bune și îngustează sfera de influență a celor inferioare"; cu cât o națiune este mai „complet capitalistă", cu atât e mai puțin probabil să fie agresivă — verdict ce i-ar putea interesa pe cercetătorii imperialismului britanic din secolul al XIX-lea și ai politicii externe americane din secolul al XX-lea.

Dar aceste teribilisme stilistice se cer plasate într-o perspectivă adecvată, după ce vom fi evaluat argumentarea sa în ansamblu. Nu cumva această argumentare are aere vizionare? Oare perspectiva unui imens teritoriu tehnologic

neexplorat, a deplasării spre birocratizare în afaceri, ca și în administrație, a declinului eticii burgheze și a slăbirii elanului ei nu sună ca o misterioasă prorocire? Să ne amintim acum că lucrarea a fost publicată în 1942. În calitate de vizionar, Schumpeter nu are egal în epocă, dând de rușine deopotrivă anticipările impetuoase ale stângii contemporane, care credea despre capitalism că e pe cale să-și dea duhul, speranțele naive ale moderaților contemporani, care credeau că o aplicare cu măsură a cheltuielilor guvernamentale avea să stabilizeze lucrurile o dată pentru totdeauna, și prevestirile sumbre ale dreptei, care ne vedea mergând ireversibil pe drumul spre robie.

Cu toate acestea, prognoza schumpeteriană este foarte inegală, mai puțin impresionantă la o examinare mai atentă decât se înfățișează la prima vedere. Nu încape îndoială că Schumpeter a avut dreptate cu previziunea unui viitor tehnologic de largă deschidere, dar el n-a prevăzut că natura acestei noi tehnologii, de la armele și energia nucleară la computerizare, ar putea, paralel cu lărgirea sferelor de investiții, să genereze pericole considerabile pentru capitalism. Nu-i putem contesta nicidecum puterea de anticipație atunci când vorbește despre iminenta creștere a birocrației în marile întreprinderi economice, dar pe de altă parte, nu s-a adeverit defel că apariția unor giganți economici greoi se va solda cu un declin al comportamentului lor agresiv: spectacolul marilor companii multinaționale care își dispută piețele mondiale nu concordă cu predicția lui Schumpeter referitoare la diminuarea tendinței capitaliste de expansiune.

Și este oare adevărat că peste lumea capitalistă avea să se înstăpânească un fel de plictis, de pierdere a crezului? Dacă am fi scris rândurile de față la finele anilor '60, această prognoză ar fi părut într-adevăr perspicace, deoarece pe atunci capitalismul occidental părea să se îndrepte în mod clar spre un gen de economie planificată. Acum, după două-

zeci de ani*, prognoza e mai puțin convingătoare. Am asistat în acest răstimp, nu doar în Statele Unite, ci și în întreaga Europă, la o renaștere a credinței în capitalism, pe măsură ce mișcarea spre un sistem mai planificat a generat mai întâi creștere, apoi inflație și în cele din urmă o pierdere a încrederii în însuși procesul de planificare. Starea de spirit actuală nu este aceea de acceptare resemnată a venirii socialismului, despre care a scris Schumpeter.

De bună seamă, Schumpeter a scris având în vedere perspectiva îndepărtată, iar noi îl criticăm aici prin raportare la un interval scurt de timp. Se prea poate ca spiritul regenerator să se dovedească a nu fi de durată și să fie înlocuit iar de o înaintare spre un fel de capitalism benign-socialist. Probabil că mișcarea spre birocratizare va dobândi în cele din urmă prioritate asupra tendinței spre dominarea inițiativei private și că marile companii multinaționale vor alcătui, cu timpul, un fel de cartel gigantic, împărțind lumea în imperii economice private, asemeni imperialismului de acum un secol.

Acestea nu sunt decât niște speculații. Dar viziunea lui Schumpeter este și ea doar o speculație, un gen — dar numai unul — de capitalism plauzibil. Scenariul său s-ar putea dovedi strălucit și edificator, dar el nu rezultă din dezvoltarea anterioară a sistemului cu o logică la fel de riguroasă ca aceea pe care o găsim în cazul lui Ricardo, Smith sau Marx. *Asta pentru că prognoza lui Schumpeter nu este, până la urmă, câtuși de puțin una economică.* Ea constă, mai degrabă, dintr-un ansamblu de aserțiuni, adesea sagace, despre chestiuni sociale și politice ce nu se lasă prezise cu acea siguranță care le-a permis lui Smith și Marx să edifice impunătoarele lor teorii. Despre intelectualul nemulțumit care joacă un rol atât de mare în deteriorarea perspectivelor capitalismului schumpeterian nu se poate spune că se supune

* Scris în 1986. (*N. t.*)

aceluiași imperativ ca și capitalistul pus pe acumulare sau negustorul angajat în concurență; omul de afaceri care ajunge la concluzia că nu merită să se mai zbată acționează așa din îndemnul unor factori culturali și nu economici. În fond, nu formulează oare însuși Schumpeter concluzia finală triumfătoare că procesele economice nu sunt suficiente prin ele însele ca să determine modul de funcționare a sistemului?

Viziunea sa, deci, nu poate fi judecată după exact aceleași criterii ca viziunile celorlalți filozofi ai lucrurilor pământești. La el este vorba nu atât de o prognoză economică, cât de una istorică, de o judecată cu privire la direcția în care vor bate vânturile schimbării culturale. Cu gustul său aristocratic, cu poziția sa distantă de erudit, cu experiențele sale dure în sfera politicii reale și în cea a afacerilor, e posibil ca Schumpeter să fi fost mai bine plasat pentru a se putea rosti despre tendința generală de evoluție decât a fost Keynes, pentru care succesul de public a venit cu prea mare ușurință, sau decât Marx, pentru care acest succes n-a venit defel. Dar tăișul viziunii sale anticipative a fost dobândit în detrimentul logicii strict economice care dăduse atâta putere tablourilor zugrăvite de vizionarii clasici.

Implicațiile tezei lui Schumpeter sunt neliniștitoare — nu doar pentru capitalism, ci și pentru știința economică. Oare marea înfăptuire a filozofilor lucrurilor pământești n-a constituit-o tocmai capacitatea lor de a deduce direcția spre care înainta societatea? Oare știința economică nu este edificată pe capacitatea de a prevedea — cel puțin în linii mari, dacă nu și în detaliu? Și oare scenariul schumpeterian nu înseamnă că tot ceea ce ține de trecut — oricare ar fi capacitatea predictivă a științei economice, acum nu mai contează? La această chestiune decisivă vom reveni în ultimul nostru capitol. Deocamdată n-am terminat încă de vorbit despre figura donquijotescă a lui Schumpeter însuși. Mai rămâne

să relatăm o ultimă turnură, și vom vedea că ea înseamnă mai mult decât un element de întregire a biografiei sale.

Să începem prin a relua reflecția cu privire la contradicția centrală semnalată mai înainte în tabloul schumpeterian al capitalismului. Contradicția rezidă în faptul că, pe de o parte, în *Teoria dezvoltării economice* capitalismul este prezentat ca un „flux circular" static, inert, nechimbător, iar pe de alta ca un sistem străbătut de vântul destrucției creatoare. Cum putea să-și permită Schumpeter să descrie sistemul în aceste două moduri incompatibile? Ce sens poate avea să vorbești despre un flux circular neschimbător ca reprezentând chintesența unui sistem ce putea fi în același timp caracterizat drept un proces continuu de transformare endogenă?

Cunoaștem explicația lui Schumpeter: fluxul circular ne îngăduie să apreciem impactul inițiativei antreprenoriale — ca reprezentând nu doar forța motrice dinăuntrul capitalismului, ci și sursa fluxului său specific de profituri. Strania dualitate din viziunea lui Schumpeter poate fi interpretată însă și altfel. Să ne amintim că întreprinzătorii săi nu provin dintr-o clasă anume, ei fiind pur și simplu posesorii unui talent de a inova. „Dezvoltarea" capitalistă nu este, deci, ceva intrinsec capitalismului ca atare. Ea reprezintă dinamizarea societății de către o elită necapitalistă!

Nu încape îndoială că Schumpeter însuși se număra printre cei ce credeau în importanța „elitelor" în istorie — a unor minorități formate din indivizi cu înzestrări ieșite din comun. Să citim ce spune el despre aceștia în *Teoria dezvoltării economice,* unde ia ca exemplu talentul muzical:

> „Putem admite că orice om sănătos poate să cânte dacă vrea. Probabil că jumătate din indivizii ce formează un grup omogen din punct de vedere etnic posedă această capacitate. Într-un grad mediu, un sfert din ei o posedă într-o măsură progresiv descrescătoare și, să zicem, un sfert într-o măsură superioară mediei, iar în cadrul acestui din urmă sfert, printr-un șir continuu crescător de abilități de

a cânta și un șir continuu descrescător al numărului de oameni ce o posedă, ajungem în cele din urmă la indivizi de calibrul unui Caruso."

Ceea ce se constată în cazul talentului de a cânta este valabil și pentru capacitatea de a conduce, inclusiv în sfera economică. Circa un sfert din populație, spune Schumpeter, este atât de lipsită de această calitate încât trebuie să se mărginească la aspectele cele mai rutiniere ale vieții economice — funcționarii și oficialii din lumea afacerilor. Vine apoi următoarea jumătate, formată din cei ce posedă un cuantum normal de capacitate inovatoare: aici îi găsim „practic pe toți oamenii de afaceri", care umblă în principal pe făgașurile comode ale experienței dar sunt capabili să se adapteze la un volum normal de noi solicitări zilnice. De aci mai departe ajungem la adevărata elită — „la oamenii ce ilustrează tipul caracterizat prin calități supranormale de inteligență și de voință".

Așa se face că istoria — „istoria" ca relatare a schimbărilor și a dezvoltării — este povestea impactului elitelor asupra masei sociale inerte. În diferite situații sociale calitățile cerute pentru exercitarea influenței variază — într-o societate feudală își află locul talentul militar, într-o societate de piață — talentul economic — dar forța propulsoare a unei elite de un fel sau altul este întotdeauna prezentă. Eșalonul liderilor constituie, astfel, un grup social. Ca atare, el ocupă locul ce i se cuvine în vârful societății. Aici, liderii individuali se pot schimba, dar nu și tipul de lider. „Straturile superioare ale societății", scrie Schumpeter, „sunt aidoma hotelurilor, care sunt totdeauna pline de oameni, dar de oameni ce se schimbă întruna."

Avem aici un nou atac la adresa lui Marx — îndreptat, de astă dată, împotriva ideii sale despre forța revoluționară a proletariatului. Nimic mai greșit, spune Schumpeter. Proletariatul nu poate fi o forță de schimbare, căci fie și numai

în virtutea faptului că este numeros, el nu se poate plasa decât la nivelul normal al capacităților omenești. Anumiți proletari individuali e posibil să fie înzestrați cu capacități de conducere, dar funcția însăși de conducători nu poate fi îndeplinită decât de o mică minoritate.

Probabil că acesta e motivul pentru care Schumpeter vorbește în termeni atât de filozofici despre apariția socialismului. Căci cine va conduce economia managerială în care el vede produsul final al declinului capitalismului? De bună seamă, cei înzestrați pentru asta, burghezia. „Iată o clasă", scria el, „care în virtutea procesului de selecție din care a rezultat e formată dintr-un material uman de o calitate supranormală și reprezintă, de aceea, o avuție națională pe care orice organizare socială este rațional să o folosească." Clasa managerială nu are, așadar, nici un motiv de a se teme de socialism. Calitățile de care este nevoie pentru conducerea unui sistem socialist sunt suficient de asemănătoare celor necesare pentru conducerea unui sistem capitalist avansat, încât elita burgheză își va afla poziția sa firească la vârf.

Intră această teorie în perimetrul științei economice? Potrivit concepțiilor tradiționale, nu! Mai bine i s-ar potrivi caracterizarea de teorie a mișcării istorice. Economia politică descrie doar mijloacele prin care o asemenea mișcare are loc într-o societate care răsplătește abilitatea manifestată de piață și nu pe câmpul de luptă sau la amvon.

Schumpeter își folosește, așadar, modelul economic pentru a da chip palpabil unei „viziuni" mai largi. El însuși se exprimă în acest fel. În magistrala panoramă a gândirii economice la care lucra în ultima perioadă a vieții, „viziunea" stă în centrul lucrurilor. Se prea poate ca analiza să reprezinte marea glorie a științei economice, dar analiza nu se naște de-a gata din mintea unui economist, precum Minerva din capul lui Jupiter. Scenariile noastre logice sunt precedate de un proces „preanalitic", proces pe care nu-l putem

eluda și care va fi în mod inevitabil colorat de valorile și preferințele noastre cele mai adânci. „Travaliul analitic", scrie Schumpeter, „...construiește tabloul lucrurilor așa cum noi le vedem, și ori de câte ori am avea vreun motiv de a le vedea într-o anume lumină mai mult decât în alta, modul în care vedem lucrurile poate fi cu greu deosebit de modul în care vrem să le vedem."

Este atunci economia politică o știință vizionară — o analiză a unor lumi pe care noi vrem să le vedem sau nu ne putem împiedica să nu le vedem, și nu o disecție detașată și obiectivă a unei lumi ce, în mod neambiguu, „există" ? Vom reveni la această întrebare în capitolul următor, atunci când vom încerca să evaluăm înfăptuirile marilor economiști și ale științei economice în ansamblu.

Mai rămâne să dezlegăm aici un singur nod. Ne amintim cum a pătruns tânărul Schumpeter în mediul unei școli aristocratice din Viena, unde a absorbit valorile ce aveau să devină atât de importante în propria sa viață. Am greși oare văzând cum aceste valori se transferă asupra propriei sale viziuni despre istorie. viziune potrivit căreia o elită devine forță motrice centrală ? În mod cert această elită este o aristocrație întruchipând credința în superioritatea naturală a minorității celor aleși, credință ce formează miezul tuturor viziunilor aristocratice despre societate. Să observăm însă că minoritatea schumpeteriană nu este aleasă după criteriul sângelui, ci după cel al „inteligenței și voinței". Este, așadar, o aristocrație a *talentului.* Acestei elite îi aparține însuși Schumpeter. Drama istoriei, așa cum i se înfățișează lui Schumpeter, justifică, astfel, nu numai capitalismul, ci și pe el însuși ca membru al unui grup al cărui loc istoric se sprijină pe ceva mai durabil și mai de preț decât simplul nume sau simpla obârșie. Constatăm, astfel, finalmente, între experiența personală și viziunea istorică, o congruență ce lămurește multe contradicții.

Probabil că Schumpeter însuși nu ar fi subscris la o astfel de apreciere. Dar probabil că nici n-ar fi negat-o. El a năzuit să fie un mare economist — și nu e clar dacă aceasta este dorința pe care viața a refuzat să i-o împlinească. Este interesant că Schumpeter n-a vrut niciodată să țină prelegeri despre propriile sale teorii, în ciuda îndemnurilor studenților și colegilor săi; cineva a sugerat o dată că refuzul s-ar fi datorat faptului că simțea că, în ultimă analiză, formulările sale sunt inadecvate. Nu știm dacă a năzuit să fie un mare vizionar — dar în mod sigur a fost. Ca analist sau vizionar, oricine se interesează de știința economică este obligat să se confrunte cu el, nu doar pentru ceea ce a realizat în cadrul acestei discipline, ci și pentru că în chiar realizările sale și-a dat în vileag limitele.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XI

DINCOLO DE FILOZOFIA LUCRURILOR PĂMÂNTEȘTI

Iată-ne ajunși la sfârșitul cărții noastre și e timpul să facem câteva reflecții despre drumul pe care l-am parcurs. Atenția noastră se deplasează deci, acum, de la înfăptuirile marilor economiști luați individual la înfăptuirea lor colectivă — la marea întreprindere care este însăși știința economică. Privind în urmă la lucrările elaborate de o mână de oameni remarcabili, ce putem spune despre proiectul lor? În ce măsură au izbutit marii economiști în străduința lor de a descoperi Ordine și Sens în istoria socială, ca să reluăm cuvintele din Introducere? În ce măsură ne oferă știința economică posibilitatea de a sesiza o structură dincolo de încâlceala vieții cotidiene, niște linii de forță în vâltoarea evenimentelor?

Aceste întrebări ne determină să medităm din nou la două aspecte ale științei economice care au ieșit în relief în capitolul precedent. Să începem cu predicția. Au crezut realmente marii economiști că pot să prevadă cursul evenimentelor? Da și nu. Toți au proiectat în viitor anumite direcții și tendințe economice. Cel mai apropiat de prototipul economistului agnostic a fost John Stuart Mill, care a înfățișat cititorilor săi un catalog de căi posibile către starea staționară, căi ce depindeau, bunăoară, de ritmul de creștere a populației în comparație cu cel al acumulării capitalului. Dar până și la Mill una dintre opțiuni era „cea mai probabilă", iar majoritatea economiștilor, după cum am văzut, n-au înfățișat cititorilor decât o singură cale.

Firește că nici unul dintre economiști n-a fost vreodată atât de neghiob încât să-și închipuie că societatea s-ar mișca pe un fel de șine economice. Pesemne că de o predicție univocă și categorică s-a apropiat cel mai mult Malthus în primul și implacabilul său *Eseu asupra populației.* Să ne amintim însă că acesta a fost urmat, după câțiva ani, de mult mai modestul și circumspectul *Al doilea eseu.* Până și Marx, menționat cu regularitate drept marele previzionist și care, într-adevăr, a vorbit despre legile de mișcare ale sistemului, a fost de fapt extrem de precaut în previziunile sale. Între marxiști continuă, bunăoară, și astăzi controversa în jurul întrebării dacă Marx a considerat sau nu ca fiind „inevitabil" saltul de la capitalism la socialism.

Motivul absenței unor enunțuri predictive cu caracter franc și necircumstanțial nu este greu de descoperit. Predicția e un lucru destul de anevoios în toate științele, exceptând doar câteva cum sunt astronomia sau fizica, unde lucrurile se petrec în laboratorul netulburat al spațiului cosmic sau în laboratoare construite de oameni și care îl aproximează pe cel cosmic. În lumea socială, nu găsim zone în care lucrurile să se poată petrece neperturbate de forțe din afară. Societatea, care este pentru observatorul social echivalentul Universului, este în permanență zguduită sau răscolită — uneori de impactul naturii înseși, mai adesea de faptul că planetele și atomii societății — instituțiile și indivizii ce o alcătuiesc — au enervantul obicei de a se comporta în moduri ce nu-și află corespondent în „comportamentul" planetelor și al atomilor propriu-ziși.

Așa se face că marii economiști nu scriu despre lucrurile din viitor în felul în care ar face niște anticipări specifice privind cotările la bursă, ci ca și cum ar dezvolta consecințele pe termen lung ale unor tendințe subiacente. „Un doliu public", scrie Adam Smith, „ridică prețul textilelor negre." Afirmația sa ne face să zâmbim cu îngăduință. Dar este aceasta o predicție? Nu tocmai. Ne putem imagina că

următorul doliu public nu va spori costul textilelor negre dacă, de exemplu, se întâmplă ca negustorii de textile să aibă la îndemână un foarte mare stoc de asemenea textile rămase nevândute de la doliul precedent. Dar firește că nu la asta se gândea Smith. El voia să spună că *în general și presupunând că nu intervin nici un fel de circumstanțe neobișnuite,* o creștere a cererii la un produs duce la creșterea prețului său, cel puțin pe termen scurt. Iar în condițiile unui comportament de felul celui pe care-l întâlnim în descrierea făcută de el societății de piață, așa se va întâmpla.

La fel și atunci când Ricardo susține că o creștere a populației duce la mărirea rentelor. Nici aceasta nu este exact ceea ce se cheamă o predicție, dat fiind că următoarea creștere demografică s-ar putea să nu fie însoțită de o mărire a rentelor, dacă, de exemplu, s-a întâmplat să fie o recoltă neobișnuit de mare, datorată condițiilor meteorologice favorabile. Ricardo nu face predicția că orice fel de creștere a numărului de guri duce în mod necesar la o mărire a rentelor, ci ne oferă o generalizare în care au fost lăsate deoparte capriciile vremii sau alți factori ce pot să intervină.

Așadar, marii economiști formulau prognoze generale și nu predicții specifice. Prin această distincție vrem să spunem că ei se simțeau în stare să discearnă *direcții de evoluție* înăuntrul societății pentru că există regularități de comportament pe care teoreticianul social se poate bizui. Prognoza lui Adam Smith cu privire la textilele de culoare neagră se baza pe certitudinea sa că atunci când cererea la un anumit produs crește, prețul acestuia se ridică. El vedea aici un adevăr ce ține în așa măsură de bunul-simț încât menționa întruna acest lucru, dar tocmai pe asemenea generalizări de bun-simț își întemeiau Smith și succesorii săi afirmațiile lor cu privire la viitor.

Ei nu pretindeau că generalizările sau „legile" s-ar aplica în mod nemijlocit vieții reale. Dimpotrivă, presupuneau că evenimentul în cauză s-ar produce într-un fel de clipă

următoare atemporală în lipsa efectelor perturbatoare ale eventualelor schimbări intervenite în situația-cadru, de pildă în preferințele cumpărătorilor și ale vânzătorilor. Ca atare, dacă vreun eveniment particular nu se potrivea cu anticipările, aceasta nu echivala cu o infirmare a prognozei globale deduse din legi. Numai un șir lung de evenimente, suficient pentru a descrie o *tendință* diferită de cea care a fost anticipată, ar infirma un scenariu. Ce putea cauza o asemenea îndepărtare de la traseul cuprins implicit în teoria inițială? Vom vedea numaidecât. De pe acum însă trebuie să fie evident că știința economică se poate încumeta să facă prognoze numai dacă sunt satisfăcute două condiții:

Întâi, *acțiunile indivizilor în societate să fie guvernate de regularități comportamentale.* Fără aceste regularități nu pot exista legi și n-am avea nici o bază pentru a putea anticipa cu o siguranță cât de cât „științifică". Există asemenea regularități? Marii economiști credeau în mod cert că există. Să ne amintim de muncitorii și de capitaliștii lui Adam Smith, porniți, și unii și alții, „să-și amelioreze situația". O altă regularitate, considerată odinioară de foarte multă lume ca adevărată, era reflexul malthusian: majorarea salariilor duce invariabil la înmulțirea populației. Marx a vorbit de tendința permanentă a capitaliștilor spre expansiune. Keynes a descoperit o „propensiune" constantă către economisirea unei părți a oricăror creșteri ale veniturilor noastre.

După cum se vede clar din aceste exemple, nu toți economiștii și-au edificat teoriile pe aceleași regularități și nu toți au interpretat aceste regularități în exact același fel. Fiecare dintre ei se baza însă pe o formă sau alta de acțiune sau reacție economică regulată și deci predictibilă. Probabil că cea mai simplă dar și cea mai importantă regularitate de acest fel este aceea că vânzătorii caută cea mai scumpă piață, iar cumpărătorii, cea mai ieftină.

În al doilea rând, *pronosticarea se sprijină pe credința că rezultatul comportamentului economic va constitui influ-*

ența orientativă centrală asupra evoluției societății. Toți marii filozofi ai lucrurilor pământești au recunoscut importanța sferei politice, a culturii, a manierelor etc. și mulți dintre ei dădeau acestor aspecte ale societății o prețuire mult mai înaltă decât murdarelor daraveri economice. Cu toate acestea, ei împărtășeau și credința că rezultatul acestora joacă un rol de o importanță crucială în determinarea configurației globale a viitorului. Viziunea în general optimistă despre societate a lui Smith se sprijinea, firește, pe anticiparea sa privind o lungă evoluție economică ascendentă, viziunea lui Marx privind soarta capitalismului era dedusă în întregime din modul cum înțelegea el legile economice de mișcare ale acestuia; speranțele lui Keynes pentru nepoții săi se bazau pe convingerea sa că instabilitățile capitalismului se puteau remedia.

Acestea fiind condițiile prognozei economice, înțelegem mai clar de ce Schumpeter marchează un punct de cotitură. Fiindcă în ambele privințe el se îndepărtează de baza pe care predecesorii săi își elaborau aprecierile lor despre viitor. Întâi, el nu mai privește activitățile economice din sistem ca fiind esențialmente invariabile. Dimpotrivă, pentru concepția sa este esențial că în comportamentul principalilor actori ai sistemului intervin schimbări: capitaliștii lui Smith și ai lui Marx sunt puși pe acumulare până la capăt, pe când cei ai lui Schumpeter se transformă în birocrați.

În al doilea rând, el e primul dintre filozofii lucrurilor pământești care proiectează un scenariu economic logic, pentru ca după aceea să declare că acesta nu va servi drept bază pentru evoluția socială. După cum am văzut, economicul ajunge să se subordoneze unor procese politice și sociologice.

Revenim, astfel, la problema prognozării cu un nou mod de a simți importanța ei. Proiecția economică presupune o predicție de un gen aparte. E posibil ca legile ei să nu ne dea capacitatea de a vedea foarte departe sau foarte clar, dar

înainte de a descrie limitele lor, se cuvine să luăm aminte cât e de remarcabil faptul ca atare că ele există. *Pentru că în activitatea politică, culturală sau socială nu avem legi de comportament care să fie cât de cât comparabile cu cele ce se manifestă pe piață.* Poate părea o banalitate să declari că vânzătorii umblă după prețuri mari, iar cumpărătorii după prețuri mici, dar concluziile ce se pot trage din asemenea generalizări simple sunt uimitor de complexe. Nu există, în schimb, un asemenea cadru explicativ simplu pe care să ne putem sprijini spre a face predicții despre acțiunile suveranilor, ale parlamentarilor sau ale alegătorilor; despre comportamentul copiilor, al părinților, al profesorilor sau al studenților; despre tacticile generalilor sau despre disciplina soldaților; despre căutările oamenilor de știință; despre desfășurarea activității infracționale. E posibil ca economia să nu fie nici pe departe capabilă să rivalizeze cu capacitatea predictivă a astronomiei sau a chimiei, dar ea se distinge totuși de științele sociale surori prin aceea că are *într-o oarecare măsură* o atare capacitate.

Trebuie să ne întrebăm acum: în ce măsură?

Un aspect sare în ochi numaidecât. Scenariile filozofilor lucrurilor pământești sunt limitate în timp. Viziunea lui Smith, cuprinzătoare cum era, nu trecea dincolo de hotarele secolului în care el a trăit, pentru că *Avuția națiunilor* nu cuprinde nici cea mai mică aluzie la capitalismul industrial care urma să înlocuiască manufacturile de ace prin oțelării. Remarcabilul model construit de Ricardo al unei economii ce se lovește de barierele fertilității naturale nu viza Anglia din vremea lui Alfred Marshall, cu cincizeci de ani mai târziu, în care rentele din agricultură aveau să reprezinte deja doar un element de importanță minoră în economie. La sfârșitul vieții lui Mill, prin 1870, devenise deja cât se poate de clar că starea staționară imaginată de el nu era decât o închipuire. Prognoza lui Marx s-a dovedit mai

rezistentă la eroziunea evenimentelor, dar la cincizeci de ani de la moartea sa, anii Marii Crize aduceau deopotrivă o confirmare a scenariului său și infirmarea lui prin primele experimente cu o economie sprijinită de stat. Keynes a trăit aproape suficient de mult ca să descopere cum capitalismul astfel sprijinit dezvoltă propriile sale disfuncții, între care, la loc de frunte, inflația. Iar în capitolul precedent am văzut că predicțiile generale ale lui Schumpeter, deși mai sunt încă relevante, vădesc deja semne de perimare.

Cum se explică limitarea temporală a acestor previziuni?

Un motiv de căpetenie, aplicabil mai cu seamă lucrărilor economiștilor mai vechi, a fost faptul că ei n-au putut anticipa mersul, sau consecințele schimbării tehnologice. Smith n-a prevăzut apariția capitalismului industrial deoarece tehnicile producției de masă aveau să se impună cincizeci de ani mai târziu. Ricardo n-a simțit că sectorul strategic al economiei avea să se deplaseze din gospodăria agricolă în fabrică, deoarece n-a observat generalizarea iminentă a utilizării energiei aburului și a mașinismului. Adevărul e că nimeni până la Marx nu și-a dat pe deplin seama de forța generatoare de tehnologie a capitalismului însuși sau de efectele pe care tehnologia putea să le exercite asupra mersului evenimentelor economice.

O ilustrare a acestei cecități tehnologice a fost neputința vechilor economiști de a înțelege că mașinile puteau să înlocuiască munca, dând naștere la un fel de pandant, produs de om al creșterii populației. Smith își închipuia că acumularea de mașini avea să *sporească* posibilitățile patronilor de a da de lucru la muncitori, așa cum pesemne se întâmplase pe vremea când mașinile nu erau, la drept vorbind, decât niște unelte mai sofisticate Ricardo, după cum ne amintim, a fost primul care a observat că mașinile ar putea efectiv să-i înlocuiască pe muncitori, dar el a considerat aceasta ca fiind, probabil, o simplă posibilitate, o

curiozitate. Abia la Marx înlocuirea muncitorilor de către mașini a fost integrată funcționării sistemului în ansamblu; iar analiza lui Marx este încă și astăzi controversată.

Un al doilea motiv al limitărilor de care a suferit capacitatea de prognozare a economiștilor ține de schimbările ce intervin nu în mediul tehnologic, ci în mediul social existent. De-a lungul secolului al XIX-lea, de exemplu, clasa muncitoare a devenit în mod constant mai militantă și nu — cum anticipase Smith — mai apatică. Scenariul armonios al lui Smith se sprijinea pe premisa stabilității ordinii socile, nicidecum pe o perspectivă a luptei de clasă. Un alt exemplu ni-l oferă tensiunea dintre ideea de democrație, cu miza egalității, prezentă implicit în ea — un om, un vot — și ideea de capitalism cu explicita sa inegalitate de poziție economică. Previziunea — sau speranța — lui Marx privind o revoluție socială era bazată pe convingerea că această tensiune nu se putea rezolva pașnic în cadrul societății capitaliste, iar principala rațiune pentru care legile de mișcare de care a vorbit el nu s-au împlinit este că această previziune s-a dovedit eronată. Un al treilea exemplu îl constituie rolul asumat de guvem ca centru de putere capabil să intervină decisiv în sistemul economic. O asemenea concepție a fost la fel de străină majorității economiștilor din secolul al XIX-lea cum este încă străin majorității celor din secolul nostru modul de funcționare a unui capitalism gestionat de către stat, de tip japonez.

Puterile de previziune ale celor mai mari economiști au fost, așadar, limitate de neputința lor de a privi pe după colțurile istoriei și de a iscodi schimbările ce aveau loc în cadrul instituțional sau tehnic în care se desfășurau activitățile economice ale actorilor. Capitalismul ca epocă istorică pare să fi făcut trei sau patru cotituri de acest fel, trecând de la începuturile mercantile într-o perioadă de capitalism preindustrial, aproximativ în răstimpul dintre Smith și Ricardo, apoi într-o epocă de capitalism industrial, ce se întinde de

la Mill și Marx până la Veblen; după aceea într-un stadiu de capitalism orientat sau sprijinit, începând de la Keynes și continuând și în zilele noastre; iar acum, probabil, într-o epocă nouă, de piețe planetare și de înaltă tehnologie. Înăuntrul fiecăreia din aceste epoci, ideile și viziunile filozofilor lucrurilor pământești au deschis câte o cale logică spre viitor, dar fiecare viziune acoperea din viitor numai atât cât îi permitea cadrul tehnologic și instituțional dominant în momentul elaborării ei. După ce istoria face o cotitură, prognoza nu i se mai aplică. Acțiunile cumpărătorilor și ale vânzătorilor pe piață pot să rămână aceleași, dar într-un mediu schimbat ele dau naștere la consecințe diferite: un dezechilibru de piața înseamnă una în condițiile manufacturilor de ace, și alta în condițiile uzinelor siderurgice.

Ajungem cu aceasta la cel de-al treilea și probabil cel mai deconcertant motiv pentru care prognoza economiei politice este limitată — motiv ce se aplică cu deosebită forță propriei noastre epoci. Este vorba de faptul că regularitățile înseși nu mai sunt la fel de regulate cum erau înainte — că reacțiile predictibile pe care se reazemă știința economică se pot dovedi a nu mai fi atât de predictibile.

Aici intervine Adolph Lowe, la care am făcut o scurtă referire în Prefață. Asemeni majorității economiștilor, Lowe a fost multă vreme fascinat de problema *ordinii* ce se observă în societate — de faptul uimitor că niște ființe umane ce acționează liber, cooperând și ciocnindu-se una de alta în urmărirea scopurilor lor economice private, puteau genera o soluție coerentă la o problemă pe care ele însele nu și-au pus-o niciodată, aceea de a acoperi nevoile materiale ale comunității ca întreg. Spre deosebire însă de majoritatea economiștilor, Lowe n-a explicat niciodată această capacitate ca pe un fel de rezultat natural al sistemului de piață. Ci s-a întrebat: ce fel de comportament este necesar pentru a se obține acest rezultat remarcabil? Apoi s-a întrebat: de ce fel de mediu social este nevoie pentru a se obține acest

comportament? Și, în fine: ce se întâmplă dacă mediul social nu este cel de care avem nevoie?

Răspunsul la prima din aceste întrebări este bine cunoscut economiștilor: comportamentul de piață are ca rezultat o societate economică practicabilă numai atâta timp cât fiecare individ se comportă mai mult sau mai puțin în felul indivizilor lui Smith. Aceasta înseamnă că ordinea economică depinde de existența unei societăți în care atât cumpărătorii cât și vânzătorii sunt siliți mereu să „maximizeze" — adică să urmărească avantajul lor pecuniar imediat. Numai atunci când indivizii se comportă în acest mod, putem conta că mecanismul de piață își va realiza alchimia sa socială. Ceea ce însă numai Lowe a semnalat este că tocmai genul acesta de mentalitate individualist-achizitivă a apărut în condițiile capitalismului preindustrial și industrial timpuriu, când sărăcia de masă, o ordine civilă concurențială și urmărirea cu aviditate a succesului economic au generat comportamentul de care avea nevoie ordinea economică.

Acum se ivește marea problemă. Pe măsură ce capitalismul se dezvoltă, condițiile care dau naștere comportamentului maximizant se erodează treptat. În locul sărăciei, avem o crescândă bunăstare de masă, în așa măsură încât pentru a crea cererea care odinioară izvora din simpla nevoie, ne trebuie o reclamă bazată pe valori vebleniene. În locul îmbulzelii pentru câștig imediat, asistăm azi la un fel de joc al scaunelor muzicale* desfășurat în ritm mai domol, dat fiind că marile întreprinderi își stabilesc strategii pe termen lung ce ar depăși cu totul posibilitățile unor firme mici ce se zbat să rămână la suprafață în apele furtunoase ale concurenței. Iar acolo unde altădată mecanismul de piață pro-

* Joc în care participanții merg în ritmul muzicii în jurul unui rând de scaune goale (numărul scaunelot fiind cu unu mai mic decât cel al jucătorilor) și de fiecare dată când muzica se oprește, se reped să ocupe un loc; jucătorul care n-a izbutit să se așeze pe unul din scaune este eliminat. (*N. t.*)

ducea el însuși majoritatea rezultatelor sociale, stă acum guvernul, plasându-se deasupra — și împotriva — pieței.

Toate acestea pot fi cât se poate de bine venite pentru rezidenții unui sistem de piață — nimeni n-ar mai dori să se întoarcă la un capitalism dickensian. Avantajul obținut este plătit însă cu un preț considerabil. Deoarece genul de comportament necesar pentru ordinea economică este în tot mai mică măsură cel generat de presiunile mediului social în schimbare. Capitalismul creează o abundență tot mai mare, dar, ca o consecință, devine tot mai puțin autoreglant. Într-o măsură crescândă ordinea este impusă sistemului din afară în loc să fie generată dinăuntru.

Acum vine teza cea mai gravă a lui Lowe. De vreme ce capitalismul modern, „organizat", nu se mai poate bizui pentru asigurarea bunei sale funcționări pe forțele spontane ale pieței, însăși știința economică își schimbă raporturile cu societatea. Atât timp cât în funcționarea sistemului se puteau recunoaște legile comportamentului, știința economică putea să fie o îndeletnicire pasivă, o contemplare detașată a proceselor din societate. Observatorii puteau, desigur, să recomande cu insistență un mod de acțiune sau altul — toți marii economiști au fost profund preocupați de ceea ce ei considerau a fi pentru guvern politicile corecte de urmat — dar aceste recomandări erau bazate pe premisa fermă că sistemul, lăsat în voia sa, ar fi urmat altminteri drumul pe care-l împingeau regularitățile sale comportamentale.

Schimbarea intervenită în mediul social al capitalismului contemporan exclude însă această premisă. Spre a fi eficace, știința economică este silită acum să devină un instrument al intervenției active în mersul lucrurilor. Funcția ei nu mai constă în a prezice sau prognostica, *pentru că lucrul acesta nu mai este posibil.* Noua funcție a științei economice — singura pe care o mai poate avea, dată fiind indeterminarea crescândă a comportamentului — este de a controla economia. Prin control, Lowe nu înțelege o pla-

nificare centrală autoritară. El vede sarcina controlului economic în orientarea sistemului spre un obiectiv socialmente dorit printr-un comportment de piață adecvat. Un comportament adecvat se poate obține prin politici foarte ponderate, cum ar fi măsurile fiscale, după cum poate fi orientat și prin acțiuni mai energice ale guvemului, care să afecteze direct oferta și cererea. Indiferent dacă politicile vor fi ponderate sau nu, sarcina științei economice nu mai poate fi cea de altădată. Vechea știință economică a avut, așa-zicând, un caracter filozofic. Noua știință economică va trebui să aibă un caracter *politic* — va trebui să fie o disciplină preocupată să descopere mijloacele economice pentru atingerea unor scopuri alese după criterii politice.

Este corect diagnosticul lui Lowe? E adevărat că sistemul economic devine tot mai puțin autoordonator, funcționarea sa adecvată fiind tot mai dependentă de forțe din afara pieței? Este o teză plauzibilă. După cum am văzut în capitolul precedent, astăzi este foarte răspândită deziluzia în privința planificării. Cealaltă față a acestei medalii o constituie proslăvirea — aproape cultul — pieței ca fiind instrumentul căruia ar trebui să-i încredințăm destinul nostru. E posibil ca ambarcațiunea economiei să aibă nevoie de o „știință economică politizată", ca de un nou dispozitiv de direcție. Ea poate, cu toate acestea, să-și desfășoare pânzele sperând să prindă vechile alizee ale inițiativei private.

Decizia depinde de un aspect al gândirii economice pe care l-am menționat adesea dar până acum nu l-am identificat în mod explicit. Este vorba de aspectul ei vizionar, de acea schemă „preanalitică" (pentru a folosi termenul lui Schumpeter) care scoate în evidență un mobil sau altul ca fiind cea mai puternică forță motrice, ori o idee sau alta ca fiind sensul cel mai puternic ce s-ar degaja din istorie. Concepția lui Schumpeter despre importanța elitelor este o asemenea viziune preanalitică, dar nu este nicidecum singura. Întreaga gândire economică a lui Smith a fost modelată de

viziunea sa despre istoria umanității ca un proces de stadii în cadrul căruia societățile înaintează de la un nivel de înfăptuiri materiale și culturale la altul, până când omenirea realizează în cele din urmă condițiile pe care le presupune o societate a libertății „naturale". Viziunea lui Marx se înrudește cu cea a lui Smith prin aceea că este construită, neîndoielnic, în jurul marii teme a emancipării umane, dar diferă de aceasta prin faptul că în ceea ce Smith numește societate a „libertății naturale", Marx percepe încă o societate împărțită în clase, departe de societatea fără clase spre care omenirea își croiește drum în mod anevoios dar irezistibil. Mill proiectează și el o viziune a ameliorării condiției umane ca teleologie fundamentală a istoriei: viziunea sa despre o societate formată din indivizi care lucrează la propria lor împlinire este mai radicală decât cea a lui Smith, și mai conservatoare decât cea a lui Marx. Iar Keynes edifică, tot așa, sistemul său pe o viziune alcătuită din ideile filozofului liberal G.E. Moore și ale marelui om politic conservator Edmund Burke.

Ce putem spune despre aceste proiecții atât de variate ale imaginației? Neîndoielnic că fiecare dintre ele conține elemente de biografie personală a autorului ei, atât de pregnante în cazul tânărului aruncat în compania unor colegi de școală aristocrați. În ele se poate recunoaște, de bună seamă, acea raționalizare a anumitor interese și predilecții, pe care Schumpeter o numește ideologie. Ar fi însă o greșeală capitală să trecem cu vederea sâmburele de pătrundere intelectuală și de curaj emoțional, prezent în toate aceste mari viziuni. Marx spunea că a fi radical înseamnă a merge până la rădăcina lucrurilor și că această rădăcină este omul însuși. În acest sens, toate aceste viziuni sunt niște eforturi radicale de a da seama despre om și despre viața colectivă pe care el a creat-o pentru sine.

Un singur lucru am mai cuteza să avansăm dincolo de aceste remarce foarte generale. Importanța viziunilor în mo-

delarea și urzirea scenariilor avansate de marii economiști sugerează că scenariile înseși nu pot pretinde că se sprijină pe fapte irefutabile și incontestabile. Sau, ca să ne exprimăm altfel, dat fiind spectrul larg al viziunilor ce-i sunt subiacente, rezultă că știința economică însăși nu este un nivel ultim, ireductibil al înțelegerii sociale. Ea se ocupă de rezultatele complexe ale proceselor sociale, inclusiv de actul de schimb, de forța motrice a expansiunii capitalismului și de alte comportamente pe care le numim „economice". Dar aceste comportamente, ele însele, reflectă contextul istoric — sau uman — în care sunt situate. Actele de schimb sau de acumulare sunt cărămizile din care se clădește știința economică, dar cărămizile, la rândul lor, cuprind relațiile de mutualitate și de dominație prezente în țesutul, sau dedesubtul oricărei vieți sociale. La rădăcina lucrurilor se află omul, dar nu omul ca ființă „economică", ci omul ca ființă psihologică și socială, pe care îl înțelegem doar în mod imperfect, înțelegerea economică este un capitol admirabil în autobiografia omenirii, dar nu este nici primul capitol și nici ultimul.

Mai există astăzi filozofi ai lucrurilor pământești? De bună seamă că există un foarte mare număr de economiști — peste douăzeci de mii numai în Statele Unite. Niciodată profesia de economist n-a fost atât de vizibilă sau atât de ubicuă. Există un Comitet al consilierilor economici (ar merita să ne întrebăm cu seriozitate de ce nu există și un Comitet al consilierilor politici). Există un Premiu Nobel pentru economie. Există economiști în orice bancă și în orice corporație; economiștii sunt prezenți dimineața în coloanele ziarelor și seara în emisiunile de televiziune. Dacă am lua drept criteriu proeminența, epoca noastră este prin excelență epoca economistului.

Dar sunt acești economiști niște filozofi ai lucrurilor pământești? Nu, dacă prin această expresie înțelegem ample

prognozări sau mari viziuni. Cu foarte puține excepții, nobeliștii nu sunt prea interesați de construcția unor mari modele cuprinzătoare ale dezvoltării economice. Paul Samuelson, primul laureat american al Premiului Nobel pentru economie, este reputat pentru lucrările sale de pionierat în domeniul economiei matematice. Alți laureați au fost premiați pentru rafinarea unor tehnici puternice dar esențialmente neutre — econometria —, pentru testarea ipotezelor privitoare la anumite relații economice, sau analiza input-output pentru studiul conexiunilor dintre componentele sistemului. Alți nobeliști s-au ocupat de teoria pură, demonstrând, de exemplu, posibilitatea, sau condițiile precise, ale atingerii unui echilibru general în sistem.

Astfel, dacă știința economică este foarte prezentă în ochii publicului, lucrările economiștilor de frunte nu se prea plasează în tradiția trecutului. Câteva figuri au devenit larg cunoscute pentru filozofiile lor economice — ne gândim la nobelistul Milton Friedman, care a elogiat energic virtuțile pieței libere (dar nu pentru asta a primit premiul), sau la John Kenneth Galbraith, care a susținut la fel de energic că piața liberă e un lucru perimat. În principal însă știința economică a devenit o denumire tehnică, deseori cu o rezonanță tainică, iar printre obiectivele ei nu se mai numără elanurile ambițioase ale imaginației înspre viitor. Merită notat că chiar și Friedman și Galbraith sunt mai preocupați de critica prezentului decât de crearea de modele de anvergura celor datorate lui Smith, Marx sau Schumpeter.

De ce a dispărut din gândirea economică interesul pentru ideea unei filozofii a lucrurilor pământești? În mod sigur, nu pentru că ar lipsi în vreun fel probleme economice de mare amploare sau perspective economice dificile. Nu-i nevoie să fi economist pentru a ști că ne stau în față probleme economice uriașe. Una dintre ele este amenințarea latentă a depresiunii și inflației — problema, încă departe de a fi rezolvată, a instabilității economice a sistemului. Este

apoi nou-apărută provocare a globalizării, care schimbă geografia economică a producției în moduri ce pun în pericol fundamentele însești ale statelor industriale mai vechi. Mai este, apoi, problema fierbinte a zonelor și țărilor sărace. Și mai este, tot așa, făgăduința ambivalentă a tehnologiei, aducătoare de bunăstare materială și de primejdii ecologice, de creștere economică și de accentuare a șomajului, de viață și de moarte.

Aceste probleme, a căror rezolvare într-un mod sau într-altul va afecta atât de profund perspectivele capitalismului, nu pot fi soluționate doar de forțele economice. Înainte ca aceste forțe să-și joace rolul lor, se cere luată o decizie prealabilă cu privire la amploarea acestui rol. *Depresiune sau inflație, producție și finanțe internaționale, îndatorarea planetară și ruptura tehnologică sunt toate probleme economice a căror evoluție și ale căror consecințe vor fi determinate în primul rând de faptul dacă sunt încredințate hotărârilor pieței sau celor ale guvernelor.* Aprecierea lui Lowe că economiștii ar trebui să-și modifice concepția despre profilul actual al științei economice poate să fie sau să nu fie corectă, dar pare incontestabil că deciziile politice vor crea cadrul pentru ceea ce face economia. Dacă aceste decizii înclină spre a lăsa ca piața să-și urmeze cursul, vom avea un gen de scenariu. Dacă pendulul politic se deplasează iar spre orientarea generală a proceselor economice de către stat, vom avea un alt gen de scenariu. Nici unul dintre ele nu poate fi scris dinainte, dată fiind marea complexitate a forțelor economice și politice. Tot ce se poate anticipa este că fiecare scenariu presupune un context diferit în care marile probleme vor trebui să fie rezolvate. O hotărâre în favoarea jocului liber al forțelor economice va încredința această soluție fatidică individualismului și energiei unei societăți de piață — cu instabilitatea și cecitatea morală ce o caracterizează. O hotărâre în favoarea planificării va încredința rezolvarea ei exercițiului deciziei politice — cu tendințele birocratice și

ineficiențele ce o caracterizează. Această alegere între două scenarii rivale se impune a fi făcută înainte de a încerca să construim o logică a mișcării istorice pentru epoca în care trăim.

În oricare variantă, de bună seamă, vom avea o știință economică — una de piață sau una politizată. Pare improbabil că vom avea din nou o filozofie a lucrurilor pământești. Contextul vieții contemporane nu este propice genurilor de previziuni prezentate de marii economiști. E posibil să avem mari vizionari, mari constructori de sisteme, dar e puțin probabil ca aceste sisteme și viziuni să aibă viguroasa simplitate a celor elaborate de filozofii lucrurilor pământești. Operele acestora au fost scrise într-o epocă în care procesele economice ale societății fuseseră plasate de istorie într-o poziție centrală pe care este improbabil să o mai redobândească, chiar dacă am opta în favoarea pieței și în detrimentul planificării. Trebuie, pesemne, să punem cruce filozofiei lucrurilor pământești. Nu vor mai exista de acum dramaturgi sociali care să cuteze a sprijini drame de o asemenea anvergură pe o bază motivațională atât de îngustă.

Totuși, filozofii lucrurilor pământești nu vor fi alungați la muzeul ideilor. Dacă eșafodajele lor explicative nu vor mai fi socotite suficiente într-o lume în care știința economică nu va mai trona niciodată necontestată ca în trecut, vor exista cu siguranță eforturi de a crea eșafodaje noi în care logica gândirii economice va fi coroborată de aceea a politicii și psihologiei, sau poate subordonată acesteia. Nu putem prezice astăzi dacă asemenea scenarii mai largi și mai adânci pot fi elaborate sau nu. Un lucru însă pare destul de sigur. Ca puțini alți gânditori, filozofii lucrurilor pământești ne-au învățat să privim evoluția societății ca pe o dramă al cărei sens poate fi descifrat de indivizi care altminteri s-ar simți doar purtați în voia unor forțe copleșitoare și de neînțeles. Țelul final al gândirii lor economice a fost înțelegerea societății. Această extraordinară lecție pentru emanciparea umană nu va fi uitată.

GHID PENTRU ALTE LECTURI

Lumea e în general convinsă că scrierile economice reprezintă un adevărat deșert de proză prăfoasă. Cinstit vorbind, multe dintre ele așa și sunt. Cine se apucă de studiul economiei politice trebuie să fie pregătit pentru lungi călătorii în care uneori nu va întâlni o singură frază răcoritoare; pentru a străbate până la capăt unele dintre marile texte, îți trebuie cu adevărat o rezistență de cămilă și o răbdare de sfânt.

Nu toată literatura economică intră însă în această categorie. Există multe lucrări vii, incitante și stimulative chiar și pentru un novice, și mult mai multe care sunt suficient de interesante, convingătoare sau importante pentru a merita osteneala de a fi citite. Acestea sunt cărțile pe care le recomand în cele ce urmează. Ele nu constituie nicidecum o explorare a întregii științe economice — nici o listă scurtă n-ar putea realiza o atare performanță. Sunt doar niște puncte proeminente din care se pot efectua recunoașteri asupra câte unei porțiuni din întregul teren. Întâlnim printre ele cărți dificile, dar nu și imposibile sau care să nu merite efortul lecturii. Eu unul, pentru un motiv sau altul, le-am citit pe toate cu plăcere *și* cu folos. Mai semnalez, în treacăt, și că multe din cărțile menționate mai jos se găsesc și în ediții broșate*.

---

* Astfel de retipăriri apar într-un asemenea ritm, încât e greu să fii la curent cu toate. Am pus asterisc la toate titlurile despre care știu că au apărut în ediții broșate.

N. t.: lucrările pentru care există traduceri românești sunt marcate prin câte un (R).

Cititorul ar putea pentru început să-și încerce norocul cu un manual de economie, spre a se dumiri „cu ce se ocupă", de fapt, această știință. E o încercare ce merită făcută, cu condiția de a o face fără grabă, urmărind instruirea și nu distracția. Dintr-o duzină de texte bune, aș sugera lucrarea *Economics* de Paul Samuelson (Mc Graw Hill, New York), neîndoielnic cel mai celebu text economic din epoca noastră. Este o carte strălucită, de larg orizont și solicitantă, care se cere studiată, nu doar lecturată. Pentru cititorul care dorește o introducere mai simplă, aș sugera *Economics Explained* de Lester Thurow și subsemnatul (Tuchstone Books, publicată la Simon & Schuster, Inc., New York, 1987).

Mai puțin simplu este să recomanzi lecturi din istoria doctrinelor economice — adică să recomanzi o carte care să aibă cuprinsul celei de față, dar să fie mai detaliată și să acorde mai multă atenție întregii game a ideilor economice. Din acest punct de vedere *A History of Economic Thought* de Eric Roll (Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J.) este probabil cea mai indicată pentru cineva fără pregătire în știința economică. Lucrarea lui Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect* (R) (Cambridge University Press, 1978) este excelentă, dar cere considerabile cunoștințe de teorie economică. Faimoasele *Note de curs* ale lui Wesley Mitchell au fost publicate de Augustus Kelly sub titlul *Types of Economic Theory*. E o lucrare admirabilă dar, din păcate, foarte scumpă iar plăcerea lecturii va fi parțial diminuată de faptul că editorul a ținut să includă toate variantele recente, ceea ce face ca necontenitele repetiții să reducă efectul produs de extraordinarul bagaj de cunoștințe al lui Mitchell. În sfârșit, lucrarea postumă a lui Joseph Schumpeter, *A History of Economic Analysis* (Oxford University Press, New York, 1954), este o capodoperă în genul său, o trecere în revistă *cu adevărat enciclopedică* a analizei economice, la fel de strălucită și de personală ca și autorul ei. Pentru un neprofesionist s-ar putea dovedi cam aridă; bănuiesc că nici majoritatea

economiștilor universitari n-au parcurs-o vreodată de la un cap la altul.

Tema genezei capitalismului a fost tratată fascinant în cartea lui Karl Polanyi, *The Great Transformation** (Farrar & Rinehart, New York, 1944). Cartea este în esență un studiu al dificultății cu care s-a impus ideea pieței, în secolul al XVIII-lea, într-o lume care până atunci fusese altfel orientată, dar se ocupă și de aspectele actuale ale aceleiași probleme. E o carte de-a dreptul captivantă. Cam pe aceeași temă, dar centrată pe un aspect diferit al afirmării capitalismului, lucrarea lui R. H. Tanney, *Religion and the Rise of Capitalism* (New York, 1937, reeditată recent de Harcourt, Brace), este o realizare de prim ordin, profundă și scrisă într-un stil inegalabil de către un mare istoric. *Etica protestantă și spiritul capitalismului* (R) de Max Weber este o altă lucrare clasică din acest domeniu, dar ceva mai solicitantă pentru cititor. Cine dorește o privire mai puțin specializată asupra istoriei dezvoltării capitalismului poate apela la cartea mea *The Making of Economic Society** (Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1985).

Pentru a-și îmbogăți informația istorică, cititorul poate utiliza lucrarea lui H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe** (Harcourt Brace, New York, 1937). Mai sunt și cele două volume din *Cambridge Economic History of Europe,* cuprinzând fascinante eseuri scrise de mai mulți istorici ai economiei (Cambridge University Press, Londra, 1952). Ca delectare aș sugera *The Unbound Prometheus*, de David Landes (Cambridge University Press, Cambridge, 1969) sau *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century**, de Paul Mantoux (Harcourt, Brace, New York, 1928), două dintre cele mai bune cărți, cunoscute de mine, privitoare la istoria economică.

Pentru o informare selectivă privind literatura economică presmitheană, există mai multe posibilități ispititoare. Pentru plăcere s-ar putea citi Bernard Mandeville, *The Fa-*

ble of the Bees (Penguin Classics, New York, 1970). Pentru o prezentare sistematică a nașterii și afirmării științei economice există lucrările *The Origins of Scientific Economics*, de William Letwin (Doubleday, New York, 1967) și minunata (deși specializata) carte a lui Ronald Meek, *The Economics of Physiocracy* (Harvard University Press, 1963). Aș mai menționa și *The Political Theory of Possessive Individualism**, de C. B. Mac Pherson (Oxford University Press, New York, 1962). După cum se ghicește din titlu, în carte nu este vorba propriu-zis de economia politică, dar, după cum va descoperi cititorul, ea aruncă multă lumină asupra unor chestiuni economice.

Cu Adam Smith e o problemă. Universitatea din Glasgow a sărbătorit bicentenarul *Avuției Națiunilor* (R) cu o ediție mare, cuprinzătoare și groaznic de scumpă de *Opere complete.* Cine vrea să se specializeze în Smith va trebui neapărat să citească volumul de *Essays* (ed. A. Skinner și E. Wilson, Clarendon Press, Oxford, 1975). Altminteri aș sugera cumpărarea *Avuției* în ediția Modern Library sau, pentru cine dorește o mai amplă selecție din ea plus „cele mai bune părți" din *The Theory of Moral Sentiments* și din alte scrieri ale lui Smith, eu am alcătuit volumul *The Essential Adam Smith* (W.W. Norton, New York, 1985).

Cu Malthus și Ricardo lucrurile stau la fel ca și cu Adam Smith: cititorul neprofesionist nu prea are multe de ales. Keynes are o frumoasă prezentare a lui Malthus în ale sale *Essays in Biography* (Horizon Press, New York, 1951), iar felul cum îl expune Mitchell pe Ricardo în deja menționatele *Note de curs* e pur și simplu captivant. De totalitatea scrierilor lui Ricardo dispunem acum într-o ediție în mai multe volume îngrijită scrupulos de Piero Sraffa, *Works of David Ricardo* (Cambridge University Press, Londra, 1951), cu observația că ultimul volum cuprinde destul material biografic, nu grozav de interesant. Nu-l sfătuim însă pe cititor să se avânte în Ricardo dacă nu e pregătit de opinteli

zdravene: textul ricardian e numai argumentare abstractă și deloc ușor de biruit. Totuși, dacă e curios, să încerce volumul al doilea din lucrarea lui Sraffa, unde sunt reproduse *Principiile* lui Malthus, însoțite la fiecare paragraf de comentariile nimicitoare ale lui Ricardo. Îi vedem aici pe cei doi adversari aflați în mare formă. Cât despre Malthus și dilema populației, citiți *On Population* (Modern Library, New York, 1960) (R), cu o extrem de interesantă introducere scrisă de istoricul Gertrude Himmelfarb. Mai bine ar fi totuși să citiți oricare din cărțile mai recente, destul de numeroase, în problema populației.

Lectura socialiștilor utopici n-ar fi de nici un folos. Încercați în schimb *The Prophets of Paris*, de Frank Manuel (Harvard University Press, 1962) sau cartea lui Alexander Gray, *The Socialist Tradition* (Longmans, Green, Londra, 1946), pe care m-am sprijinit masiv în privința lui Saint-Simon și a lui Fourier. Stilul lui Gray e un pic zglobiu, dar când e vorba despre niște figuri mai originale, acest mod de a le înfățișa nu e tocmai rău; cartea e altminteri apăsat și mărturisit părtinitoare în favoarea socialismului utopic ca opus celui „științific". Dacă acest prim contact prinde, biblioteca vă va pune la dispoziție originalele — dar, atenție: acești autori sunt de o verbozitate insuportabilă. Există o simpatică biografie de modă veche a lui *Robert Owen*, scrisă de F. Podmore (Appleton, New York, 1967) și una mai documentată dar mai puțin atrăgătoare la lectură, de G.D.H. Cole (E. Benn, Londra, 1925). Nici una însă nu oferă un portret cu totul satisfăcător al acestui om uluitor; cea mai bună este, poate, în acest sens, propria sa istorisire *The Life of Robert Owen* (Knopf, New York, 1920).

Vine apoi, firește, John Stuart Mill. *Autobiography* a sa (Columbia University Press, New York, 1944) este o scriere clasică și plicticoasă — dar există o excelentă biografie de Michael Packe (Macmillan, New York, 1954). Pentru cei interesați de Mill, Friedrich A. Hayek a publicat corespon-

dența dintre Mill și Harriet Taylor (University of Chicago Press, Chicago, 1951), care aruncă o lumină nouă asupra lui Mill ca om. Pentru o altă viziune foarte edificatoare asupra lui Mill și a relațiilor sale cu redutabila Harriet, vezi Gertrude Himmelfarb, *On Liberty and Liberalism* (Knopf, New York, 1974). Iar în ce privește gândirea economică, Mill merită efortul de a fi citit. *Principles of Political Economy* (University of Toronto Press, 1965) este scrisă frumos și cu avânturi liberale, fiind încă de interes pentru cititorul de astăzi. Un volum broșat Bantam, intitulat *The Essential Works of John Stuart Mill,* cuprinde *Autobiography* și pe drept celebrul *Essay on Liberty** (R).

Despre Marx există o literatură abundentă. Cititorul are la îndemână un număr de excelente biografii de dată recentă; cea mai bună, după gustul meu, este *Karl Marx*, de David McLellan (Harper & Row, New York, 1973), și lucrarea mai scurtă a aceluiași autor despre Marx scrisă pentru seria Modern Masters, editată de Viking (New York, 1975). Eu aș recomanda însă cu insistență o carte mai veche, *To the Finland Station* (Harcourt, Brace, New York, 1940), de Edmund Wilson. Aceasta este, între altele, o biografie a lui Marx și Engels, o trecere în revistă a operei lor și o critică a operei lor istorice în general, toate de o foarte bună calitate, potențată și de un stil ce merită aprecieri superlative. Se citește ca un roman.

Dacă ar trebui să indicăm pentru Marx o singură introducere, cea mai bună ar fi Marx însuși, îndeosebi *Capitalul*, vol. I (R). Dacă această lectură „prinde", pasul următor este varianta scurtă (nu cea lungă) din *Bazele criticii economiei politice* (R). După care s-ar recomanda culegerea întocmită de Robert Tucker (Norton, New York, 1971)*. Mai departe, aș zice, lucrarea lui Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development* (Monthly Review Press)*; iar după aceea, există o întinsă literatură, în creștere, pentru care nu se poate da un ghid concis. Cu scuza că mă propun iar pe

mine, menționez și lucrarea mea *Marxism, For and Against* (W.W. Norton, New York, 1983).

Despre victorieni separat nu există nici un volum. Cititorul ar putea, eventual, să se uite prin Alfred Marshall, *Principles of Economics* (Macmillan, New York, 1948). E o lucrare masivă, dar nu dificilă, care necesită mai mult răbdare decât cunoștințe prealabile. În deja menționatele *Essays in Biography,* Keynes are frumoase schițe biografice despre Marshall și despre Edgeworth.

Subterana se recomandă prin lecturi mai agreabile. Henry George e învechit, dar cartea sa *Progress and Poverty* (Doubleday, New York, 1926) își păstrează atracția emoțională și este scrisă într-un învolt — uneori prea învolt — stil jurnalistic. Hobson e mai grav și mai captivant. Cartea sa *Imperialism* (S. Allen & Unwin, Londra, 1938) cuprinde încă lucruri pertinente și de mare interes, mai multe decât celebra broșură cu același titlu a lui Lenin *(Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului* — n. t.)

Veblen însuși prilejuiește o lectură de primă calitate dacă izbutești să te împaci cu stilul său. Nu toată lumea izbutește, dar pasionații se dau în vânt după nestematele lui. *The Theory of the Leisure Class** (Modern Library, New York, 1934) este cea mai cunoscută lucrare a sa, eu însă aș sugera volumul *The Portable Veblen* (Viking Press, New York, 1950) cu o sclipitoare introducere de Max Lerner, care creionează cu multă claritate figura lui Veblen și principalele sale idei. Această carte cuprinde un spectru larg din scrierile lui Veblen. Pentru gândirea lui Veblen aș sugera studiul pătrunzător al lui Jack Diggins, *The Bard of Savagery* (Seabury Press, New York, 1978). Epoca în care a trăit Veblen este ilustrată într-o manieră tranșantă și totodată exuberantă într-o superbă carte a lui Matthew Josephson, intitulată *The Robber Barons** (Harcourt, Brace, New York, 1934).

Există două biografii de căpetenie ale lui Keynes: cuprinzătoarea dar ușor pompoasa *Life of John Maynard Keynes,*

de Roy Harrod (Harcourt, Brace, New York, 1957), și sclipitoarea lucrare a lui Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes* (Viking, New York, 1986), din care a apărut până acum doar primul volum (din două sau trei, câte va avea). Pe omul Keynes îl puteți cunoaște și direct prin proza lui scânteietoare și translucidă, excelente fiind în acest sens atât *Economic Cosequences of the Peace* (Harcourt, Brace, New York, 1920) (R), cât și *Essays in Persuasion* (Harcourt, Brace, New York, 1951). Gândirea lui Keynes a fost expusă în multe versiuni de popularizare, cea mai bună fiind lucrarea lui Robert Lekachman, *The Age of Keynes* (Random House, New York, 1966).

O dată ajunși la întrebările: încotro capitalismul și încotro știința economică, mă văd obligat să plasez și acum printre lucrările din fruntea listei cartea lui Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Harper, New York; 1947). Pentru un punct de vedere ce pornește de la cel al lui Schumpeter, cititorul interesat ar putea să se uite prin cartea mea *The Nature and Logic of Capitalism** (W. W. Norton, New York, 1985). În sfârșit, lucrarea lui Adolph Lowe, *On Economic Knowledge* (M. E. Sharpe, White Plains, N. Y., 1977), este un text profund dar accesibil care va răsplăti efortul ce-l reclamă.

BCU IAȘI / CENTRU

A

Addington, Henry, Viconte de Sidmouth, 83
Africa, 104, 223, 224, 227, 230
Albany–Susquehanna Railroad, 245
Al doilea război mondial, 233
American Economic Association, 279
Anaconda Copper Company, 246
Anti-Dühring (Engels), 164
„Apologie a beţivului" („Apology for a Toper, An"), de Veblen, 254
Argonaut din San Francisco, 217
Aristotel, 43, 145
Arkwright, Sir Richard, 67, 71, 243
Armonii economice (Bastiat), 208
Ashton, Frederick, 294
Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, 172, 173
Atlantic Monthly, 248
Austria 192, 336
Autobiografie (Autobiography), de Mill, 145, 154
Avuţia naţiunilor (The Wealth of Nations), de Smith, 46, 55–67, 69, 76, 79, 82, 83, 88, 91, 217, 243, 311, 363

B

Bakunin, Mihail A., 173
Banca Internaţională, 326
Bangladesh, 103
Banks, Sir Joseph, 89
Baring, Alexander, 91, 107
Bastiat, Frédéric, 204–209, 238
Bauer, Bruno, 162
Bauer, Otto, 346
Beard, Charles A., 278
Belgia, 155, 157, 219
Bell, Clive, 294
Bentham, Jeremy, 144, 198
Berlin, 155
Biserica saint-simonisană, 136
Bismarck, Otto von, 230
Blincoe, Robert, 119, 143
Bloomsbury, 289, 292–294, 297, 300, 330
Bohm-Bawerk, Eugen von, 336
Bonar, James, 93
Boody, Elisabeth, 343
Bosanquet, Bernard, 96
Boston, 24, 25

BCU CENTRALA UNIVERSITY LIBRARY

Boswell, James, 53
Bowring, Sir John, 97
Brandeis, Louis, 218
Brook Farm, 141
Brooks Noah, 212
Bryce, James, 249
Buharin, Nikolai I., 229
Bull, John, 231
Burke, Edmund, 322, 327, 370
Burns, Lizzie, 160
Burns, Mary, 160
Byng, Sir John, 67

C

Cahagnes, William de, 290
Candid (Voltaire), 75
Cantillon, Richard, 57
Calea ferată Albany — Susquehanna, 245
Calea ferată transcontinentală de pe coasta Pacificului
Capitalism, socialism și democrație (Capitalism, Socialism and Democracy), de Schumpetér, 345, 346
Capitalul (Marx), 171, 175–186, 188, 195, 311
Carlyle, Thomas, 87
Casa Buddenbrook (Thomas Mann), 342
„Cavalerul industriei" („The Captain of Industry"), de Veblen, 273
Ce este proprietatea! (Proudhon), 174
Cercetare privind natura păcii (An Inquiry into the Nature of the Peace), de Veblen, 278
Chesterfield, lord, 54
China, 103, 104, 227, 234
Churchill, Winston, 290
Ciclurile economice (Business Cycles), de Schumpeter, 344, 345
Clark, John Bates, 198, 248, 254
Clemenceau, Georges, 296, 297
Clemens, Samuel (Mark Twain), 220
Cobbett, William, 127
Colbert, Jean Baptiste, 25
Coleridge, Samuel Taylor, 106
Columb, Cristofor, 38, 39, 44
Comitetul Consilierilor Economici, 371
Comitetul de Criză (Marea Britanie), 195, 221
Compania Indiilor Orientale, 59, 92
Conferința de la Bretton Woods, 326
Consecințele economice ale păcii (The Economic Consequences of the Peace), de Keynes, 297, 301, 325
Considerații asupra guvernării reprezentative (Considerations on Representative Government), de Mill, 153
Coreea de Sud, 235
Cortez, Hernando, 44
Crossthwaite, Sir Charles, 220
Cuba, 233
Cum să plătim pentru război (How to Pay for the War), de Keynes, 324

D

Dale (proprietar de uzină), 125
Dalkeith, contesa de, 54
Dana, Charles A., 170, 171

Davenport (economist), 277
Defoe, Daniel, 49
Despre libertate (On Liberty), de Mill, 150, 153
Dewey, John, 218, 278
Dial, 278
Disraeli, Benjamin, 219
Dorfman, Joseph, 279
Drake, Sir Francis, 39, 44
Drinkwater (proprietar de fabrică), 124, 125
Drumul către servitute (The Road to Serfdom), de Hayek, 321
Dühring, Eugen, 164

E

Economic Journal, 293, 323
Edgeworth, Francis Ysidro, 198–201, 209, 238, 242, 265
Edgeworth, Maria, 96
Egiptul antic, 21, 307, 314
Elisabeta I, regina Angliei, 35, 39
Ellis, Havelock, 100
Engels, Caspar, 160
Engels, Friedrich, 158–164, 166–168, 170–172, 174, 176, 193, 196, 310
Eseu asupra principiului populației (An Essay on the Principle of Population) de Malthus, 87, 99, 101, 102, 359
Etiopia, 102
Evul Mediu, 23–33, 165

F

Fable of the Bees, The (Mandeville), 203
Fay, C.R., 237
Filozofia mizeriei (Proudhon), 175
Fisher, Irving, 287
Fisk, Jim, 245
Fiziologia industriei (The Physiology of Industry), de Hobson și Mummlry, 222
Fondul Monetar Internațional, 326
Ford, Henry, 271, 313
Forster, E.M., 294
Fourier, Charles, 132, 138–140
Fox, Annie, 211
Fox, Charles James, 76
France, Anatole, 141
Franklin, Benjamin, 56
Franța, 23–25, 34, 41, 42, 155, 156, 192, 219
Frick, H.C., 271
Friedman, Milton, 372
Friedrich Wilhelm IV, regele Prusiei, 157
Fry, Roger, 294
Fugger, 28

G

Galbraith, John Kenneth, 372
General Motors, 234
Gentleman 's Magazine, 86
George, Henry, 210–218, 238, 242
Germania, 24, 156, 157, 189, 190, 219
Germania imperială (Imperial Germany), de Veblen, 277
Giffen, Sir Robert, 196
Godric de Finchale, Saint, 28
Godwin, William, 86–88, 94, 101

Goshen, Sir Harry, 329
Gould, Jay, 245, 246, 270, 271
Grant, Duncan, 299
Grenville, William Wyndham, 83
Grey, Sir Edward, 300

H

Hales, John, 35
Harper, William Rainey, 258, 260, 261
Harrod, Roy, 295
Hayek, Friedrich, 321
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 162
Heine, Heinrich, 156
Herschel, Sir William, 303
Hilferding, Rudolph, 346
Hill, James, 272
Hobbes, Thomas, 145
Hobson, John A., 221–228, 231, 232, 236, 238, 242
Hoover, Herbert, 284, 288, 316
Howells, William Dean, 261
Hugo, Victor, 219
Hume, David, 47, 52, 55–57, 87
Hutcheson, Francis, 52

I

IBM, 234
Imperialismul (Imperialism), de Hobson, 224
Imperiul britanic, 219, 220, 230, 231
India, 101, 102, 104, 227, 232
Inginerii și sistemul prețurilor (The Engineers and the Price System), de Veblen, 274, 275
Internaționala I, 173, 175
Internaționala a II-a, 175
Internaționala a III-a, 175, 229
Isabella, regina Spaniei, 38
Italia, 156, 189
Învățământul superior în America (The Higher Learning in America), de Veblen, 277

J

Jackson, Andrew, 129,
Japonia, 192, 227, 234
Jarrow Shipyards, 196
Jevons, Stanley, 198, 202, 209, 302, 303
Johann, prinț de Austria, 121
Johnson, Samuel, 46, 56
Josepsohn, Matthew, 270
Justiția politică (Political Justice), de Godwin, 86

K

Kallen, Horace, 279
Keayne, Robert, 24, 25, 40, 41
Kent, duce de, 126
Kenya, 103
Keynes, Florence, 328
Keynes, John Maynard, 14, 238, 239, 290–337, 344–346, 353, 361, 362, 364, 366, 370
Keynes, John Neville, 290, 328
King, Gregory, 84, 85
Kipling, Rudyard, 220
Kruger, Oom Paul, 224

L

Laughlin, J.Laurence, 248, 257, 261
Law, John, 42
Legile cerealelor (Com Laws), 90, 91, 111, 112

Lenin, V.I., 174, 175, 185, 228, 229, 232, 325
Liga comuniștilor, 157, 172
Liga hanseatică, 28
Linia transcontinentală de pe coasta Pacificului, 271
Lion, The, 119
Lloyd George, David, 297
Locke, John, 57, 162
Loeb, Jacques, 258
Logica (Logic), de Mill, 153
Lopokova, Lidia, 295, 299, 323, 326, 328
Lowe, Adolph, 366–369, 373
Luddiții, 120
Ludovic al XVI-lea, regele Franței, 133
Ludovic Filip, regele Franței, 155
Ludovic Napoleon (Napoleon al III-lea), 156, 165
Luxemburg, Rosa, 227
Lynd, Helen, 267
Lynd, Robert, 267

M

Macaulay, Thomas Babington, 131
McClure, William, 128
MacDonald, Ramsay, 175
McGuffog (comerciant de pânzeturi), 124
Mackintosh, Sir James, 111
Macluria, 128
Malthus, Daniel, 86, 87
Malthus, reverendul Thomas Robert, 87, 88, 92–108, 111–119, 121, 125, 142, 146, 181, 204, 222, 249, 263, 303, 304,332, 334, 359
Manchester, 161
Manchester Guardian, 299
Mandeville, Bernard, 45, 57, 68, 203
Manifestul Partidului Comunist (Marx și Engels), 154–158, 168, 170, 172, 175, 195
Mann, Thomas, 342
Marea Britanie, 25, 32–35, 37, 39, 41, 45, 47, 67, 68, 82
Marea criză, 267, 286–289, 309, 311–321, 364
Marele Național, 130
Marshall, Alfred, 198, 236–242, 292, 329, 330, 363
Marx, Heinrich, 162
Vezi și Westphalen, Jennyvon
Marx, Karl, 61, 67, 148, 149, 158–198, 201, 202, 204, 224, 250, 267–269, 281, 290, 291, 310, 320, 334, 337, 339, 342, 345–349, 351, 352, 354, 359, 361, 362–366, 370
Mathematical Psychics (Edgeworth), 198
Maximilian, arhiduce de Austria, 121
Mencken, H.L., 278, 281
Mercantiliștii, 45
Merchant Adventurers Company, 25
Michelson, Albert, 258
Middletown (Robert și Helen), 267
Mill, James, 96, 144, 219
Mill, John Stuart, 144–154, 181, 184, 187, 201, 202, 212, 219, 226, 238, 303, 304, 310, 337, 339, 358, 363, 366, 370

Mirabeau, Victor Riqueti, marchiz de, 55
Mississippi Company, 42, 302
Mitchell, Wesley, 279, 283
Mizeria filozofiei (Marx), 175
Modern Times (Comunitatea owenită), 141
Molinari, M. de, 206
Moore, G.E., 370
Morgan, J. Pierpont, 245, 248, 271, 272
Morgan, Lloyd, 258
Morning Chronicle, 96
Mummery, A.F., 222, 224
Mussolini, Benito, 175, 320

N

Napoleon al III-lea (Ludovic Napoleon), 156, 165
Națiunile Unite, 103, 104
Necker, Jacques, 142
Needham, Ellice, 119
New Deal, 148, 315, 319
New Icaria, 141
New Lanark, 121–123, 125, 128, 156
New School for Social Research, 278, 279
New Statesman and Nation, 324
New York Times, 318
Nicaragua, 233
Nikolai I, țarul Rusiei, 121, 156
North American Phalanx, 141

O

Oneida, 141
Owen, Robert, 123–132, 136, 139, 143, 156
Owen, Robert Dale, 132

P

Page, Walter Hines, 258
Paley, William, 85, 106
Petty, Sir William, 26, 57
Picasso, Pablo, 290
Pigou, A.C., 237, 292
Pilsudski, Joseph, 175
Pitt, William, junior, 83, 85, 106
Planul Dawes, 298
Planck, Max, 301
„Pledoarie pentru canibalism" („A Plea for Canibalism"), de Veblen, 254
Pobedonoștev, Konstantin, 219
Polo, Marco, 38
Portugalia, 219
Posibilitățile economice ale nepoților noștri (Economic Possibilities for Our Grandchildren), de Keynes, 331, 333, 334
Post din San Francisco, 212
Pound, Roscoe, 278
Praga, 155
Price, Richard, 84, 85, 89
Primul război mondial, 229
Principii ale științei economice (Principles of Economics), de Marshall, 239–241
Principii ale economiei politice (Principles of Political Economy), de Ricardo, 106
Principiile de economie politică (Principles of Political Economy), de Mill, 146, 151–153
Principiile economiei politice (Principles of Political Economy), de Malthus, 96, 111
Programul Internaționalei Comuniste, 175

Progresul și sărăcia (Progres and Poverty), de George, 213–218
Proprietatea absenteistă și întreprinderea privată (Absentee Ownership and Business Enterprise), de Veblen, 274
Proudhon, Pierre, 174

Q

Quesnay, François, 55–57

R

Raskob, John J., 285, 286
Renașterea italiană, 39
Repartiția avuției (The Distribution of Wealth), de Clark, 248
Revoluția americană, 23, 54, 133, 173, 332, 333
Revoluția franceză, 23, 143, 219
Revoluția rusă, 23, 344
Revoluția verde, 102
Rheinische Zeitung, 163
Rhodes, Cecil, 223, 224
Ricardo, David, 88, 91–99, 106–119, 121, 127, 142, 144, 146, 147, 151, 153, 166, 177, 179, 181, 184, 186, 187, 203, 214, 226, 238, 269, 299, 303, 304, 334, 337, 338, 341, 351, 363–365
Rickman, John, 105
Riqueti Victor, marchiz de Mirabeau, 55
Rochdale Pioneers, 129
Rockefeller, John D., 246, 257, 271
Rockefeller, William, 246, 271
Rodbertus, Johann Karl, 227
Rogers, Henry, 246
Rolfe, Ellen, 254–256, 260, 276
Roosevelt, Franklin D., 300, 301
Roosevelt, Theodore, 217, 219, 290, 316
Rousseau, Jean-Jacques, 86
Royal Dutch Shell, 234
Rusia, 156, 189, 190, 219
Ruskin, John, 221, 222
Russell, Bertrand, 289, 301
Ryff Andreas, 24, 38

S

Saint-Simon, Henri de Rouvroy, conte de, 132–138, 141, 145, 168, 275
Samuelson, Paul, 372
Santa Anna, Antonio Lopéz de, 129
Satele de Cooperare, 127, 128
Say, Jean-Baptiste, 113
Scandinavia, 23
Schacht, Hjalmar, 231
Schumpeter, Joseph, 334–357, 362, 364, 369, 370, 372
Scott, Sir Walter, 56, 121
Select Society, 56
Shaw, George Bernard, 175, 290, 310
Sidgwick, Henry, 201
Sidmouth, Henry Addington, viconte, 83
Sitting Bull (Taurul care șade), căpetenie, 271

Situația clasei muncitoare din Anglia în 1844 (Engels), 161
Smith, Adam, 18, 21, 29, 32, 33, 36, 41, 44, 46–83, 84, 88, 89, 91, 106, 107, 109, 110, 113, 118, 142, 146, 151, 153, 179, 181, 184, 186, 187, 201–203, 217, 219, 222, 226, 238, 250, 268, 289, 303, 310, 331, 334, 337–339, 342, 351, 359–365, 367, 369, 370, 372
Smuts, Jan Cristian, 224
Societatea pentru Reprimarea Păsnică a Necredinței, 131
Southey, Robert, 121
Spencer, Herbert, 153, 254, 328
Spiethof, Arthur, 336
Staël, dna de, 135
Standard Oil, 245, 258
Statele Unite, 104, 191, 192, 233–235
Steuart, D., 57
Stickney, A.B., 247
Strachey, Lytton, 292, 294, 299
Sutherland, ducesa de, 36

Ș

Știința economică (Economics), de Taussig, 248

T

Taussig, F.H.,248
Taylor, Harriet, 145, 146, 153, 154
Taylor, Helen, 146, 154
Taylor, James Russell, 217
Tell-el-Amarna, Tăblițele de la, 29
Teoria clasei neproductive (The Theory of the Leisure Class), de Veblen, 261–268, 273
Teoria dezvoltării economice (The Theory of Economic Development), de Schumpeter, 337, 340, 342, 345, 353
Teoria întreprinderii capitaliste (The Theory of Business Enterprise), de Veblen, 268, 274
Teoria sentimentelor morale (The Theory of Moral Sentiments), de Smith, 53, 62, 82, 83
Teoria generală a folosirii mâinii de lucru, a dobânzii și a banilor (The General Theory of Employment, Interest and Money), de Keynes, 310, 311, 315–317, 320, 321, 323–325, 345
Thomas, Elisabeth Marshall, 20
Thünen, Johann Heinrich von, 201
Times (San Francisco), 212
Tinerii hegelieni, 162
Tocqueville, Alexis de, 153, 249
Townshend, Charles, 53, 54
Townshend, rev. James, 94
Tratatul despre bani (Treatise on Money), de Keynese; 302, 308, 309
Tratatul despre natura umană (A Treatise of Human Nature), de Hume, 52
Tratatul despre probabilități (Treatise on Probability), de Keynes, 301
Tratatul de la Versailles, 297

Tratat despre reforma monetară (Treat on Monetary Reform), de Veblen, 301
Tribune the (New York), 170, 217
Trumbull, falanster, 141
Tufts, James Hayden, 258
Turgot, Jacques, 57
Twain, Mark (Samuel Clemens), 220

U

Unilever, 234
United States Steel Corporation, 272
Universitatea din Chicago, 257, 258
Utilitarismul (Utilitarism), de Mill, 153
Uzinele chimice din New Castle, 196

V

Van Derbilt, Cornelius, 244, 270, 271
Veblen, Kari, 253
Veblen, Thomas, 253
Veblen, Thorstein Bunde, 82, 249–284, 342, 347, 366
Victoria, regina Angliei, 134, 220
Vietnam, 233
Villard, Henry, 271, 272
Voltaire, (François Marie Arouet), 47, 54, 75, 162

W

Walker, Francis A., 218
Walker, Samuel, 71
Walpole, Horace, 53
Walras, Léon, 201, 202
Watt, James, 48
Wedgwood, Josiah, 71
Weitling (croitor), 173
Wellington, Arthur Wellesley, duce de, 98
Westphalen, baron von, 168
Westphalen, Jenny von, 168, 169, 171, 172
Wilberforce, William, 83
Willich, August, 173
Wilson, Woodrow, 218, 296, 297
Woolf, Leonard, 292, 294
Woolf, Virginia, 294
Woollcott, Alexander, 141
Woolston, reverendul Howard, 259

Y

York, duce de, 126

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Prefață la ediția a șasea 7
I. Introducere 13
II. Revoluția economică 19
III. Minunata lume a lui Adam Smith 47
IV. Presimțirile sumbre ale pastorului Malthus și ale lui David Ricardo 84
V. Viziunile socialiștilor utopici 119
VI. Inexorabilul sistem al lui Karl Marx 155
VII. Lumea victoriană și subterana științei economice 195
VIII. Societatea sălbatică a lui Thorstein Veblen .. 243
IX. Ereziile lui John Maynard Keynes 284
X. Contradicțiile lui Joseph Schumpeter 331
XI. Dincolo de filozofia lucrurilor pământești .. 358
Ghid pentru alte lecturi 375
Indice 383

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Redactor
ANCA DUMITRU

Tehnoredactor
DANIELA HUZUM

Corector
MARIA MUȘUROIU

Apărut 2005
BUCUREȘTI–ROMÂNIA

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Studiul economiei nu pare să reclame înzestrări deosebit de înalte și de specializate. Nu este el, din punct de vedere intelectual, o materie foarte ușoară în comparație cu ramurile superioare ale filozofiei sau ale științei pure? Materie ușoară, în care însă foarte puțini excelează! Paradoxul își află explicația, probabil, în faptul că un bun economist trebuie să posede o rară *combinație* de înzestrări. El trebuie să fie — într-o anumită măsură — matematician, istoric, om politic, filozof. Trebuie să înțeleagă simboluri și să vorbească în cuvinte. Trebuie să privească particularul prin prisma generalului și într-un același elan de gândire să cuprindă deopotrivă abstractul și concretul. Trebuie să studieze prezentul în lumina trecutului, pentru scopuri situate în viitor. Nici o parte a naturii umane sau a instituțiilor omenești nu trebuie să-i scape cu totul din vedere. El trebuie să fie dezinteresat și în același timp să vizeze un scop; să fie distant și incoruptibil ca un artist, dar uneori totuși la fel de cu picioarele pe pământ ca un politician.

ISBN 973-50-0793-2